



АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР  
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА и ЛИТЕРАТУРЫ им. А. С. ПУШКИНА

---

А.ХАЙИТМЕТОВ

ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИЕ  
ВЗГЛЯДЫ  
АЛИШЕРА НАВОИ



---

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР

---

ТАШКЕНТ — 1959

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ  
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

А. ҲАЙИТМЕТОВ

АЛИШЕР НАВОЙЙНИНГ  
АДАБИЙ-ТАҢҚИДИЙ  
ҚАРАШЛАРИ



ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ

ТОШКЕНТ — 1959

## МУНДАРИЖА

<b>Кириш</b>	<b>5</b>
I. Ўзбекистонда XV асрниң иккинчи ярмидаги адабий танқидчилик ва унда Навоийнинг роли ҳақида . . . . .	15
II. Навоийнинг адабий-танқидий қарашларини ўз ичига олган асосий асарлари . . . . .	60
III. Навоий адабий танқидчилигининг асосий масалалари . . . . .	77
1. Бадиий сўзни қурол қилиб . . . . .	78
2. Чуқур мазмун ва гўзал форма учун . . . . .	96
3. Юксак оригинал асарлар яратиш йўлида . . . . .	116
4. Санъатда ҳаққонийлик учун . . . . .	145
5. Поэтик жанрлар ва уларнинг баъзи захматкашлари ҳақида . . . . .	168
<b>Хулосалар</b> . . . . .	<b>194</b>

*На узбекском языке*  
АБДУКАДЫР ХАЙИТМЕТОВ

## ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АЛИШЕРА НАВОИ

Масъул редактор *C. ҚОСИМОВ*  
Нашриёт редакторлари *Ф. Раҳмонов, F. Қўзиев*  
Техредактор *З. П. Горькова*  
Корректор *X. Сабдуллаева*

---

Р03607. Теришга берилди 12/I-59 й. Босишга рухсат  
этилди 12/II-59 й. Қоғоз 3,063 босма л. 10,25. Нашриёт л. 10,4.  
Тираж 5000. Баҳоси 6 с. 25 т. Муқниси 2 с.

---

ЎзССР Фанлар академияси нашриётининг босмахонаси.  
Хоразм кўчаси, 9 Тошкент. 1959 й. Заказ 88.  
Нашриёт адреси: Куйбишев, кўчаси, 15.

## КИРИШ

Совет адабиёти ва адабиётшунослик фани «... капиталистик жамиятнинг, помешчиклар жамиятининг, чиновниклар жамиятининг зулми остида кишилик ишлаб чиқарган билим запасларининг»<sup>1</sup> илғор традициялари асосида пайдо бўлди, ривожланди ва шу асосда камол топмоқда. Совет адабиёти ва адабиётшунослик фанининг бундан бўён. ҳам барқ уриб яшнаши учун ўтмишда ҳалқлар яратган бой маданий меросни янада чуқур текшириш, ундан танқидий равишда фойдаланиш адабиётшунослик фанининг энг муҳим вазифаларидан биридир. Шунинг учун ҳам биз адабиёт ва адабиётшунослик фани тарихини марксизм-ленинизм таълимоти асосида мумкин қадар тез вақт йичида тўла ва чуқур ёритишга эришмоғимиз керак.

Ўзбек классик адабиёти тарихини ўрганиш учун совет ҳокимияти йилларидагина чинакам имкониятлар яратилди. Бу соҳада, айниқса, айрим классикларимизнинг ҳаёти ва ижодини текшириш масаласида кўзга кўринарли ишлар қилинди. Аммо умуман олганда, ҳали ўзбек адабиёти тарихи бўйича яхлит, умумлаштирувчи асарлар яратилганича йўқ.

Ўзбек адабиётшунослиги тарихини ўрганиш масаласига келганда, бу соҳада қилинган ишлар ҳам талабга жавоб беролмайди. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи ўзбек адабиёти тарихининг ажралмас бир қисмидир. Ўзбек адабиётшунослиги тарихини мукаммал ўрганмасдан туриб, уни тўла ёритиб бўлмайди.

Тўғри, ўзбек адабиётшунослиги Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар мустаҳкам илмий асосга эга

<sup>1</sup> В. И. Ленин, Асарлар, 31 т., УзССР Давлат нашриёти, 1953, 294-бет.

бўлган мустақил фан даражасига кўтарилмаган эди. Лекин у маълум вақтларда адабиётнинг ривожланишига ёрдам беришга интилган ва ўз даври адабий маҳсулотига ўша давр савияси даражасида баҳо беришга уринган эди. Ўзбек адабиёти тарихида муҳим роль ўйнаган тараққийпарвар ёзувчиларнинг бу соҳадаги фаолиятлари айниқса диққатга сазовордир. Жумладан, ўзбек халқининг улуғ шоири Алишер Навсийнинг хизмати каттадир. Шунинг учун ҳам ўзбек адабиёти тарихида катта бир давр яратган Алишер Навоий ижодини ўрганиш ва адабий-танқидий қарашларини текшириш муҳим ишдир. У даврда Ўзбекистондаги адабиётшунослик адабиёт назарияси, адабиёт тарихи ва адабий-танқидчилик каби мустақил соҳаларга бўлинмаган бўлса ҳам, лекин бу соҳаларнинг куртаклари мавжуд эди. Биз ўз ишимизда кўпроқ Навоийнинг адабий танқидчиликка оид қарашларига тўхтала жакмиз.

Алишер Навоий ўзига қадар ўзбек адабиёти эришган ютуқларга якун ясад, ўзбек адабиётини янги тараққиёт босқичига кўтарди.

Шоирнинг ижоди жуда кенг ва ҳар томонлама бўлиб, у адабиётшунослик соҳасида ҳам самарали ишлар қила олди. Унинг танқидчилик фаолиятининг ўзи ҳам кўп томонларга эга. Биз Навоийнинг танқидий мулоҳазаларини сиёsat, фалсафа соҳаларида ҳам, тарих, тилшунослик соҳаларида ҳам учратамиз. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашларини текширишга киришар эканмиз, биз шуни яхши эсда тутишимиз керакки, унинг адабий-танқидий мероси ҳам унинг поэтик мероси сингари катта аҳамиятга эга. Навоий бу соҳада ҳам доим илфор, прогрессив позицияда, инсонпарварлик ва халқпарварлик позициясида турди. Навоий танқидчилигига назар ташлаш — ўша давр адабиёти ва адабий ҳаётига назар ташлаш демакдир. Навоий адабий-танқидий меросини ўрганиш Навоийнинг ўз адабий ижодини чуқур ўрганишга ҳам ёрдам беради. Навоий адабий-танқидий меросига баҳо бериш эса, Навоий ижодининг энг мураккаб томонларидан бирига баҳо бериш демакдир.

Навоийнинг адабий-танқидий меросини ўрганиш масаласи умуман унинг ҳаёт ва ижодини ўрганиш масаласи билан боғлиқдир. Чунки Навоийнинг адабий-танқидий меросини унинг хусусан поэтик ижодидан ажратиб қараш мумкин эмас. Навоий профессионал танқидчи эмас,

Навоий санъаткор танқидчидир. У адабий-танқидчиликка кўп вақт ўз адабий-бадиий ижодидан, ўз ижодий практика, тажрибасидан келиб чиқиб ёндошади. У, четдан туриб кузатувчи танқидчи эмас, балки ўз айтганини амалда қилиб кўрсатадиган танқидчидир. Жаҳон адабиётининг улуг генийлари А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой, В. Гёте, О. Бальзаклар ҳам худди шундай — улуг санъаткор танқидчилардан эдилар. Улар адабиёт масалала-рига ва асарларга ўз ижодлари юксаклиги билан баҳо берса олар эдилар.

Навоийнинг ҳаёти ва ижоди билан Улуг Октябрь революциясига қадар биринчи энг жиддий шуғулланган рус шарқшунослари бўлди. Буни А. Боровков «Алишер Навоий ҳаёти ва ижодининг ўрганилиши» деган мақоласида жуда тўғри таъкидлаб ўтган<sup>2</sup>. А. Боровков ўзининг шу мақоласида, Е. Э. Бертельс ўзининг «Навои»<sup>3</sup> китобида Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида биринчи бўлиб ўз даврига нисбатан ҳақиқий илмий асар ёзган Михаил Никитскийнинг «Амир-Низам-Иддин-Алишернинг давлатда ва адабиётда тутган ўрни» («Эмир-Низам-ад-дин-Али-Шер в государственном и литературном его значении»)<sup>4</sup> деган магистрлик диссертациясининг ютуқлари, ҳато ва камчиликлари, бунинг сабаблари ҳақида жуда яхши тўхтаганлари учун биз уларнинг гапларини бу ўринда қайтариб ўлтирумаймиз. Михаил Никитскийнинг Навоий ҳақида ёзган илмий иши умуман ўз даврида катта аҳамиятга эга бўлди.

Аммо Алишер Навоийнинг адабий-танқидий мероси ҳақида Улуг Октябрь революциясигача маҳсус биронта иш ёзилмади.

Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди билан ҳақиқий қизиқиш Улуг Октябрь социалистик революцияси ғалабасидан кейин бизнинг мамлакатимиздагина бошланди. Лекин Навоийни ўрганиш совет даврида ҳам бирдан ўйла қўйилгани йўқ. Бу даврда ҳам маълум вақтгача, яъни эксплуататор синфлар батамом тутатилиб, уларнинг идеологлари — пантуркистлар ва буржуа миллатчилари қақшатқич зарбага учрагунга қадар Навоийга турлича,

<sup>2</sup> «Родонаучальник узбекской литературы», Ташкент, 1940, 18 стр.

<sup>3</sup> Б. Э. Бертельс, «Навои», Изд-во АН СССР, М—Л., 1948 г.

<sup>4</sup> Михаил Никитский, «Эмир-Низом-ад-дин-Али-Шер в государственном и литературном его значений», СБП, 1856.

ҳатто бир-бирига бутунлай қарама-қарши қараашлар юз бериб келди. Халқнинг ашаддий душманлари — пантуркистлар ва буржуа миллатчилари турли найранглар билан улуғ шоирни бадном қилишга, халқнинг муҳаббатини ундан сўндиришга, унинг улуғ гуманизм идеялари билан суфорилган бой ижодини бузиб кўрсатишга интилдилар. Уларнинг баъзи бирлари Навоийни «Санъат санъат учун» деган шиор билан ижод қилган шоир сифатида, иккинчилари уни феодал аристократияси манфаатларингина кўзлаб, ижод қилган ва халқдан узоқ бўлган шоир сифатида, учинчилари уни адабиётга ҳеч қандай янгилик олиб кирмаган ва ижодининг бошидан охиригача Эрон классикларига тақлид қилган шоир сифатида талқин этдилар ва ҳоказо. Лекин бу қараашлар узоқ давом этмади. Марксизм-ленинизм таълимоти билан пухта қуролланган ўзбек совет адабиётшунослари рус совет шарқшуносларининг ёрдами билан пантуркистлар ва буржуа миллатчиларига қарши қатъий кураш очдилар. Улар бу курашда енгиб чиқдилар ва Навоийни душманларнинг ҳар қандай ҳужумларидан сақлаб қолдилар.

Совет даврида Навоийни ўрганиш соҳасида «Мир-Али-Шер»<sup>5</sup>, «Родонаачальник узбекской литературы»<sup>6</sup> ва «Алишер Навои»<sup>7</sup> тўпламлари совет навоийшунослигининг биринчи ютуқлари бўлди. Бу тўпламларга кирган мақолаларда Навоийнинг даври, ҳаёти ва ижоди ҳар томонлама кенг ва чуқур текширила бошланди. Бу тўпламларга кирган мақолалардан кўпларининг айrim ўринлари эскириб қолган ва хато бўлса ҳам, аммо ҳозир ҳам ўзининг асосий илмий қимматини йўқотмаган.

Алишер Навоийнинг туғилганига беш юз йил тўлишини кенг нишонлаш ҳақида СССР ҳукумати қарорининг чиқиши (1938 йил) Навоийни ўрганишда янги давр очган эди.

Совет адабиётшунослари Навоий ижодига қанча чуқур кириб борсалар, Навоий ижодининг доираси ҳам шунча кенг очила бошлади. Натижада Навоий совет ўкувчиларининг кўз олдида фақат буюк шоир сифатидагина эмас, балки улуғ мутафаккир, йирик давлат арбоби, улуғ олим, маданиятнинг кучли ҳомийси сифатида ҳам гавдалана бошлади. Навоийнинг адабий танқидчи-

<sup>5</sup> «Мир-Али-Шер» тўплами, Л., 1928.

<sup>6</sup> Родонаачальник узбекской литературы», СБ., Ташкент, 1940 г.

<sup>7</sup> «Алишер Навои», тўплам, М—Л., 1946.

лиги ҳам худди шу даврдан, яъни ўттизинчи йилларнинг иккинчи ярмидан ўрганила бошланди. Фаҳр билан айтиш мумкинки, Навоийнинг адабий танқидчилигини биринчи ўргана бошлаган ва бу ҳақда биринчи мартаба маҳсус илмий-текшириш ишларини олиб борган кишилар ҳам совет адабиётшунослариdir.

Професор Абдураҳмон Саъдийнинг 1938 йилда ёзган «Адабиёт олими ва танқидчиси сифатида Мир Алишер Навоий» сарлавҳали мақоласи<sup>8</sup> Навоийнинг адабий-танқидий меросини ўрганиш соҳасида қилинган биринчи илмий-текшириш иши бўлди. Абдураҳмон Саъдий ўзининг бу мақоласида Навоийнинг адабий-танқидий қарашларини совет адабиётшунослик фани нуқтаи назаридан текширишга ҳаракат қилди. Мақола автори биринчи марта Навоий асарларидаги адабий танқидчиликка оид материалларни йиғиб, уларни совет адабиётшунослик фани доирасига олиб кириб, уларга илмий анализ беришга уринди. Автор ўз мақоласида Навоий адабий-танқидчилигининг Навоийгача бўлган адабий танқидчиликдан юқори кўтарила олгани, Навоий танқидчилигининг зарий асослари, Навоийнинг ўз замондошларига муносабати, унинг адабий-танқидий қарашларини ўз ичига олган «Мажолисун-нафоис», «Муҳокаматул-луғатайн», «Мезонул-авзон» каби асарлари ва шунга ўхшаш бир қанча масалаларда биринчи бўлиб қимматли фикрларни айтди.

Аммо профессор Абдураҳмон Саъдийнинг бу мақоласи турли хатолардан холи эмас эди.

Жумладан, у Навоий ижодининг юксалишида Навоийгача яратилган ўзбек ёзма адабиётининг катта ролини бутунлай кўрсата олмаган. Бу ҳақиқатга тўғри келмайди. Лекин XV асрнинг иккинчи ярмигача пайдо бўлган ўзбек ёзма адабиётининг ютуқлари, аҳамияти ва ундан қандай фойдалангани ҳақида Навоийнинг ўзи ҳам катта фаҳр билан ёзади. Буни биз, айниқса Навоийнинг Лутфийга бўлган муносабатларида яққол кўрамиз.

Бундан ташқари, Абдураҳмон Саъдий ўзбек маданияти тараққиётига грек, эрон, араб маданиятларининг таъсирини ҳам бўрттириб кўрсатган. Мақолада Навоий сатира жанрини ёқтиргмаган дейилади, бу ҳам тўғри эмас ва бу камчиликни ўз вақтида О. Шарафуддинов ўзининг «Навоий ижодини қалбакилаштиришга қарши»<sup>9</sup>

<sup>8</sup> «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (ж. л), 1938, № 11—12.

<sup>9</sup> «Қизил Ўзбекистон» газетаси. 27/VII—1939 й. 170 (4548).

сарлавҳали мақоласида тўғри танқид қилган эди. Абдураҳмон Саъдий Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асари-даги адабий танқидларни «тинчроқ кайфият билан ёзилган «сабрли» танқид деб атаб, умуман бу асарнинг гоявий-бадиий қимматини камситади. Мақола автори бунда Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари доирасининг кенглигини тўғри таъкидлаб ўтади, лекин унинг адабий қарашларини ўз ичига олган бир қанча асарлари анализ қилинмаган. Мақола бу камчиликларга қарамай, ҳозирги вақтгача Навоий адабиётшунослигини ўрганишда ягона махсус иш бўлиб келади.

Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси, филология фанлари доктори профессор Е. Э. Бертельснинг хизмати каттадир. Профессор Е. Э. Бертельс ўз мақола ва асарларида Навоийнинг ҳаёти ва ижодини атрофлича ёритишга ҳаракат қилди. Е. Э. Бертельс Навоийнинг ижоди ва ҳаёти устида узоқ йиллар олиб борган илмий-текширишилларини ўзининг «Навои»<sup>10</sup> китобини ёзиш билан якунлади. Бу китоб умум совет навоийшунослигининг қўлга киритган катта ютуқлардан бири бўлди.

Биз профессор Е. Э. Бертельснинг «Навои» китобига ўз темамиз нуқтаи назаридан ёндашганимизда, шуни кўрамизки, автор, айниқса, XV асрнинг иккинчи ярмидаги адабий ҳаётга характеристика беришда ўз даврининг энг йирик адабиётшуноси ҳисобланган Навоийнинг танқидий фикрларидан кенг фойдаланади, ўша давр адабий ҳаракатчилигининг ютуқ ва камчиликлари ҳақидаги унинг қимматли мулоҳазаларига ўринли равишда суннади. Лекин, бизнингча, профессор Е. Э. Бертельс Навоий яшаган даврдаги адабий ҳаракатчиликка характеристика бераркан, айрим камчиликларга ҳам йўл қўяди. Биз бу ҳақда ишимизнинг бу масалага тегишли ўринларида тўхталаjakмиз.

Ўзбек совет адабиётшуносларидан шоир Ҳамид Олимжон «Фарҳод ва Ширин»<sup>11</sup>, фалсафа фанлари доктори В. И. Заҳидов «Ҳайратул-аброр»<sup>12</sup>, «Сабъаи сайёр»нинг

<sup>10</sup> Е. Э. Бертельс, «Навои», Изд. АН СССР, М—Л., 1948.

<sup>11</sup> Ҳамид Олимжон, «Танланган асарлар», ЎзССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1951.

<sup>12</sup> «Звезда Востока» журнали, 1947, 6.

ғоявий мотивлари»<sup>13</sup>, «Етти хазина»<sup>14</sup>, филология фанлари кандидати Ҳомил Ёқубов «Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони»<sup>15</sup>, Ҳоди Зарифов «Лутфий ва Навоий»<sup>16</sup> мақолаларида, филология фанлари доктори, ёзувчи С. Айний «Алишер Навоий» асарида<sup>17</sup> О. Шарафуддинов «Алишер Навоий»<sup>18</sup> асари ва «Баҳром Гўр образи» ва «Сабъаи сайёр» тўғрисида мақоласида<sup>19</sup> Навоий адабий танқидчилигининг бир қанча муҳим масалаларига ёндошиб ўтадилар. Озарбайжон совет адабиётшуноси Ҳ. Ораслийнинг Навоий «Фарҳод ва Ширин»и билан Низомий «Хусрав ва Ширин»и ўртасидаги муносабатларга доир «Низомий ва Навоий»<sup>20</sup>, Навоийнинг озарбайжон адабиёти ва адабиётшунослигининг ўсишига таъсири ҳақида «Навоий ва озарбайжон адабиёти»<sup>21</sup>, академик Ойбекнинг «Навоийнинг дунёқараши масаласига доир»<sup>22</sup> ва бошқа мақолалари, умуман Навоий асарларининг совет давридаги оммавий ва критик нашрлари ҳам маълум даражада Навоий адабий танқидчилигини ўрганишга хизмат қиласди.

Ҳоди Зарифов томонидан нашрга тайёрланган «Навоий замондошлари»<sup>23</sup> тўплами ҳам Навоийнинг бир қанча салафлари ҳамда замондошларини, Навоийнинг адабий муҳитини ўрганишга қўшилган ҳисса бўлди. Бу китоб Навоий даври ўзбек адабиёти тарихига оид бой материални ўз ичига олиб, Навоийга қадар мавжуд ўзбек адабиётшунослиги ҳақида ҳам кенг ва муҳим маълумот ҳамда тасаввур беради.

Умуман, бизда Навоийнинг адабий-танқидий меросини ўрганиш ишлари бошланган бўлса ҳам, аммо бу соҳада қилинган ишлар ҳали талабга тўла жавоб бера ол-

13. «ЎзССР Фанлар академиясининг ахбороти», 1948, 5.

14. «Қизил Узбекистон» газетаси, 9/V—1948, 92.

15. Шарқ юлдузи» журнали, 1948, 5.

16. «Улуғ ўзбек шоири», мақолалар тўплами, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1948.

17. С. Айний, «Алишер Навоий», Нашриёти Давл. Тожикистон, Сталинбод, 1949.

18. О. Шарафуддинов, «Алишер Навоий», Тошкент, 1948.

19. Алишер Навоий, «Танланган асарлар», ЎзССР давлат нашриёти, Тошкент, 1948, II том, IV китоб.

20. «Гулистан» журнали, 1940, 4.

21. «Қизил Узбекистон» газетаси 25/V—1948, 103.

22. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1940, 3.

23. «Навоий замондошлари», Тўплам, Тошкент, 1948.

майди, шунинг учун ҳам, бу соҳада махсус текшириш ишлари олиб бориш зарурдир.

Навоий буюк шоир бўлиш билан бирга, улуг мутафаккир ҳамда ўша даврдаги кўп билимлар билан, хусусан шарқ ҳалқлари адабиёти билан мукаммал танишган олим сифатида ҳам маданиятимиз тарихида катта ўринни эгаллайди. Унинг бой меросини адабий танқидчилик нуқтаи назаридан чуқур текшириш, унинг адабиёт назариясига оид мулоҳазаларини, ўзидан бурун яшаган шоирларга бўлган муносабатини, ўз замондошларига берган танқидий баҳоларини, ўз адабий ижоди ҳақида айтган фикрларини илмий-танқидий равишда ўрганиш совет адабиётшунослиги учун фойдали ишдир. А. В. Луначарскийнинг «Пушкин танқидчи» мақоласида улуг рус шоири А. С. Пушкин танқидчилигини ўрганиш ҳақида айтган қуйидаги характеристири фикрларини маълум даражада Навоий танқидчилигини ўрганишга ҳам татбиқ этиш мумкин:

«Улуг санъаткор бўлиш билан бирга, ўз ишига ҳамда ўз идрокига ғоят танқидий кўз билан қарай олган ажойиб мутафаккирга, бутун Европа адабиётидан хабардор бўлган ўқимишли бир кишига, бир синфнинг мустаҳкам рамкасига ўралиб қолмай, балки «икки дунё чегарасида» турган ва ўз бойлиги билан одамни ҳайратда қолдиравли эволюция ясаган бир кишига — шундай бир кишига бу нуқтаи назардан (яъни танқидчилик нуқтаи назаридан — А. X.) зўр қизиқиши туғилмаслиги мумкин эмасдир»<sup>24</sup>.

Навоий ўз даврида адабий асарнинг жамиятдаги ўрнини, функциясини, унинг ички моҳиятини, яъни унинг ўзига хос муҳим хусусиятларини энг яхши англаб етган кишилардан эди. Навоийнинг адабий қарашларидаги кўп моментлар, умуман унинг дунёқараши билан боғлиқ чекланишларга эга бўлишига қарамасдан, биз учун ҳамон ўзининг асосий аҳамиятини йўқотган эмас. Навоий каби гениал сўз усталари адабий асарга доим ҳар томонлама қараганлар. Улар доим форма билан мундарижа бирлиги учун курашганлар, ижодкорнинг ўз касби бўйича маҳорат қозониши кераклигини қайта-қайта таъкидлаганлар. Навоий ўз ижодининг бошидан охиригача реа-

<sup>24</sup> А. В. Луначарский, Русская литература, Избранные статьи, ОГИЗ, Государственное издательство художественной литературы, М., 1947, 34 стр.

листик адабиёт учун курашиб, адабиётни турмушга яқинлаштиришга, бунинг учун эса халқнинг реал турмушини ўрганишга интилган. У адабиётни кенг кўламда ривожлантириш тарафдори эди.

Санъаткор танқидчи бўлган Навоийнинг адабий танқидчилиги икки йўл билан ривожлана борган эди. У ўзининг адабиётга оид фикрларини очиқ айтиш, очиқ ёзиш билан бирга, баъзи ўринларда бунга етарли имконият бўлмаган тақдирда ёки буни очиқ айтишни лозим топмаса, бундай фикрларни индамасдан, яъни имонишора орқали, амалда қилиб кўрсатиш орқали изҳор этар эди. Масалан, Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин», «Сабъай сайдар» достонларини Низомийнинг «Хусрав ва Ширин», «Ҳафт пайкар» достонларига нисбатан жуда бошқача қилиб ишлади. Бунда биз аввало Навоийнинг буюк новаторлигини кўрамиз. Лекин шу билан бирга, икки улуғ шоирнинг асарларини бир-бирига солиштирганимизда, Навоийнинг бир қанча принципиал масалаларда Низомийдан бошқачароқ позицияни эгаллаганини кўрамиз. Навоий ўз устози билан қайси масалаларда келиша олмаганининг баъзиларини очиқ айтса ҳам, ҳаммасини айтмайди, чунки бунга достонда имконият йўқ, иккинчидан эса, ҳаммасини гапириб ўтиришни ўзига эп кўрмайди. Чунончи Навоий «Сабъай сайдар» нинг бошланиш қисмида шу хил ўзгариш ва келишмовчиликлар ҳақида ёзиб келиб, дейди:

Айтмоқ мунда ҳожат ўлмагуси,  
Кимки ул ерга етса англагуси<sup>25</sup>.

Биз Навоийнинг биринчи йўл билан ривожланган, яъни очиқ айтган ва ёзган адабий фикрларига тўхташ имкониятигагина эгамиз.

Улуғ шоир Алишер Навоийнинг адабий-танқидий мероси унгача яратилган ўзбек ва қўшни халқлар адабиёти ва адабиётшунослиги заминида пайдо бўлиб, уларниң энг яхши традицияларини тараққий эттириди. Навоийнинг бу мероси унинг вафотидан кейин ҳам ўзбек ва қўшни халқлар адабиёти ва адабиётшунослик фани тараққиётига ижобий таъсир кўрсатди. Навоийдан кейин ўтган кўп ўзбек шоирлари ундан янги соғлом ғоявий-бадиий йўлланма олганлар.

<sup>25</sup> Алишер Навоий, Танланган асареар, 2-т., IV китоб,

Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар Навоийнинг адабий-танқидчилик соҳасида қилган ишлари баъзи сабабларга кўра етарли ривожлантирилмади. Адабий танқидчилик ҳам, адабиёт сингари, бизда фақат совет замонасида кенг ривожланиш имкониятига эга бўлди, профессионал танқидчилар пайдо бўлди. Турли фанларнинг тарихига ҳақиқий қизиқиш, уни чинакам илмий асосда ўрганиш имконияти ҳам фақат совет даврида пайдо бўлди.

Бизнинг бу ишимиз маълум даражада шу соҳани ўрганишга хизмат қиласар деб умид қиласиз. Ушбу темани ишлашга бизнинг диққатимизни тортган академик Ойбекка ва ушбу асарни ишлаш процессида ўз кимматли маслаҳатлари ва мулоҳазалари билан бизга ёрдам кўрсатган Ўзбекистон Фанлар академиясининг корреспондент аъзолари В. Й. Зоҳидов, профессор Я. Фуломов, филология фанлари кандидатлари П. Шамсиев, Ҳ. Т. Зарифов, Ҳ. И. Ёқубов ва М. А. Салье ўртоқларга автор ўзининг чуқур ташаккурини билдиради.



## I. УЗБЕҚИСТОНДА XV АСРНИНГ ИҚҚИНЧИ ЯРМИДАГИ АДАБИЙ ТАНҚИДЧИЛИК ВА УНДА НАВОИЙНИНГ РОЛИ ҲАҚИДА

Адабий танқидчилик адабиётшуносликнинг муҳим соҳаси бўлиб, у адабиёт билан, турмуш билан чамбарчас боғланган бўлиши, бадиий адабиётнинг ютуқ ва камчиликларига ўз вақтида тўғри, объектив равишда баҳо бера билиши, бадиий адабиётнинг жамият олдиғаги ўз ижтимоий функциясини яхши бажаришига, унинг ривожланишига доимо яқиндан ёрдам бериши керак. Совет адабиётшунослари ва танқидчилари совет адабиётининг партиявийлиги, халқчиллиги учун, халқ манфаатларидан, халқ турмушидан четланмаслиги учун, унинг миллий формаси учун курашадилар.

Бизнинг танқидчиларимиз ўз фаолиятларида ўтмишда яшаган прогрессив адабиётшуносларнинг, айниқса, улуғ рус революцион демократларининг бу соҳадаги илғор традицияларини давом эттирадилар.

Илмий адабиётшуносликнинг яратилиши ва ривожланиши марксизм-ленинизм таълимоти билан бевосита боғлиқдир. Бироқ марксизм пайдо бўлганга қадар яшаган адабиётшунос олимлар ва ёзувчилар томонидан адабиётнинг воқелик билан боғлиқлиги, унинг ижтимоий-тарбиявий роли, бадиий образнинг моҳияти ва бошқа масалалар ҳақида кўп чуқур ва тўғри мулоҳазалар, фикрлар айтилган эди.

Адабий ҳодисаларни илмий анализ қилишнинг куртаклари қадим даврларда пайдо бўлган эди. Ҳатто бизнинг эрамиздан олдин V ва IV асрлардаёқ қадим Грецияда адабиёт ва санъат ҳодисаларини баҳолашда бир-бирига қарама-қарши принциплар ва оқимлар юзага келган эди. Масалан, қадим грек философларидан Платон (бизнинг эрамизгача 427—347) нинг адабиёт

ва санъатга қарашлари ҳақиқий дунёниг реал мазмунидан олдин гүё қандайдир адабий гўзаллик бўлгани ҳақидаги сохта, чуқур идеалистик тасаввур билан боғланган бўлса, Аристотель (бизнинг эрамизгача 384 — 322) ҳаётни, реал дунёни акс эттириш — қайтадан яратишни (воссоздание) санъатниг асосий принципи ҳисоблар ва санъатниг тарбиявий роли, унинг киши билимини ортиришдаги аҳамиятини қайта-қайта таъкидлар эди.. Аристотель ўзининг «Поэтика» ва қисман «Риторика» асарларида адабий стилни ўрганиш ҳамда адабиётниг жинсларга ҳам турларга бўлиниш асосларини яратди. У ўзининг бу соҳадаги мулоҳазаларида қадим грек адабиёти эришган бой ютуқлар ҳамда тажрибаларга суюнди.

Адабиётшуносликнинг тарихи Ўрта Осиёда ҳам, шубҳасиз, қадим замонларга, яъни халқ оғзаки ижоди намуналарини йиғиши бошланган даврларга бориб тақалади. Лекин бу фаннинг тарихи бизда ҳали ўрганилган, эмас.

Ўрта асрларниг бошларида, Европа мамлакатларида феодал муносабатлар эндигина пайдо бўлиб, ривожланаётганда, Ўрта Осиёда феодал маданият Европа мамлакатларидағидан анча юқори бўлиб, бунда адабиётшунослик ҳам кенг тараққий этди. Чунки Ўрта Осиёда IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб араб истиочиларининг зулмига зарба берилди ва араб ҳалифалиги тугатилди. Унинг ўрнига бу ерда мустақил феодал давлатлар пайдо бўлди. Сомонийлар (IX—X асрлар), ғазнавийлар (XI аср), қорахонийлар (XI—XII асрлар), хоразмшоҳлар (XII—XIII асрлар) давлатлари шундай давлатлардан бўлиб, уларда феодал муносабатлар анча тараққий этган эди. Бу давлат бошлиқларининг қаттиққўллиги, уларниг ҳарбий кучга асосланиб иш кўриши натижасида мамлакат ичидаги ўзаро урушлар камайиб, қишлоқ хўжалигининг ривожланишига имконият туғилди. Араб истилосидан олдин қурила бошлаган шаҳарлар, хусусан, сомонийлар даврида шаклана бошлаган эди. Бу феодал шаҳарлар — Бухоро, Марв, Урганч ва бошқа жойларда ҳунармандчилик, косибчилик ҳам кенгайди. Бошқа мамлакатлар билан савдо алоқалари кучайди. Хўжаликнинг, айниқса, шаҳарларда ҳунармандчилик, савдонинг ўсиши маданият ҳамда фаннинг ривожланишига сабабчи бўлди.

Шу даврларда ўзбек халқи орасидан Мұхаммад ибн Мусо Хоразмий (1036 йилда ўлган), Форобий (950 йилда ўлдирилган), Абу Али ибн Сино (980—1037), Абу Райҳон Беруний (1038—1048 йиллар орасыда ўлган) каби олимлар етишиб чиқди. Бу олимларнинг ижодий фаолияти маълум бир фан билан чекланмаган энциклопедик характерда бўлиб, улар бутун дунё маданияти, фани тараққиётига зўр таъсир кўрсатдилар ва тарихда катта из қолдирдилар. Уларнинг фаолиятидаги биринчи характерли хусусият шундан иборат әдики, улар ислом ақидаларига қарши ўлароқ эркин, ижодий фикр йўлидан боришга, борлиқни объектив, тўғри тушунишга ҳаракат қилдилар. Бу олимлар кўп фанларнинг ўсишига асос солдилар, Ўрта Осиё халқлари маданияти билан қадим грек фани ва маданияти ўртасида яқиндан алоқа боғладилар. Бу олимларнинг фан ва маданият соҳасида эришган буюк ютуқлари, шубҳасиз, Ўрта Осиё маданияти ва фани заминида дунёга келди. Улар ўз даври традицияларига кўра, илмий асарларини араб тилида ёзган бўлсалар ҳам, лекин улар биринчи навбатда ўз халқларининг маданияти учун хизмат қилишни ўз олдиларига асосий мақсад қилиб қўйган әдилар.

Гарчи бу олимлар кўпроқ фалсафа, медицина, география, математика, астрономия каби фанлар билан шуғулланган бўлсалар ҳам, лекин уларнинг ҳар томонлама фаолиятлари адабиёт ва адабиётшуносликнинг ривожланишига, адабиёт масалаларининг ичига чуқурроқ киришга, унинг объектив қонунларини, сирларини ўргана бошлишга, танқидий тафаккурнинг уйғонишига катта туртки бўлди.

X—XII асрларда форс-тожик тилида бой бадиий адабиёт дунёга келди. Бунга форс-тожик тилида сўзлашувчи халқларнинг араб истилосидан қутилишлари натижасидагина эришилди. Рудакий (941—942 йилда ўлган), Дақиқий (997 йилда ўлдирилган), Фирдавсий (1020—1025 йилларда ўлган), Умар Хайём (1123—1124 йилларда ўлган), Носир Хусрав (1088 йилда ўлган), Анварий (тажминан 1190 йилда ўлган) кабилар шу давр тожик адабиётининг энг йирик вакиллари бўлиб, тожик адабиётининг тематикасини ҳар томонлама кенгайтирдилар, уни халқ манбаатларига яқинлаштирилдилар, жанр турлари билан бойитдилар, тожик тили

поэтик имкониятларининг нақадар кенглигини исбот этдилар, халқ тилига, унинг оғзаки ижодига мурожаат қилдилар.

Шу даврда асосан ҳозирги Ўзбекистон тупроғида яшаб, туркий тилда гаплашувчи халқларнинг кўп асрлик шаклланиш процесси охирига етди ва бу халқ кейинги вақтларда ўзини ўзбек деб атай бошлади. Бу тилда ҳам поэтик ва прозаик асарлар вужудга кела бошлади. Юсуф Ҳос Хожибининг 1069—1070 йилларда ёзган «Қутадғу билик» номли дидактик поэмаси шу давр ўзбек адабиётининг бизгача етиб келган характерли намуналаридан биридир.

Адабиёт билан бир қаторда адабиётшунослик соҳасида ҳам кўзга кўринарли ютуқларга эришилди. Лекин шуни уқтириб ўтиш керакки, биз ўз ишимизда «адабиётшунослик соҳаси», «танқидчилик», «танқидчиллик соҳаси» каби терминларни шартли равишдагина қўллаймиз. Чунки бу даврларда ҳали фанлар тўла мустақилликка эришмаган ва алоҳида мустақил соҳаларга ҳам ажралиб етмаган эди. Фақат Ўрта Осиёда эмас, бошқа мамлакатларда ҳам кўп фанларнинг аҳволи шу хилда эди. А. А. Жданов (1947 йил 24 июнда) Г. Ф. Александровнинг «Фарбий Европа философияси тарихи» номли китоби тўғрисида бўлган дискуссияда сўзлаган нутқида қадим грек фалсафасининг аҳволи ҳақидаги Г. Ф. Александровнинг мулоҳазаларини танқид қилиб, қўйидагиларни гапирган эди:

«Ўртоқ Александров ўз китобининг 24-бетида қадими греклар философиясини баён қиласр экан, бундай деб ёзди: «Философия билимнинг мустақил соҳаси сифатида қадимги грек қулдорлик жамиятида пайдо бўлди». Ва сўнгра: «Философия эрамиздан бурун VI асрда билимларнинг алоҳида соҳаси сифатида пайдо бўлиб, жуда кенг ёйилиб кетди», дейди.

Лекин биз қадимги греклар философиясини билимларнинг айрим бир турга ажралиб кетган маҳсус бир соҳаси, деб айта оламизми? Албатта, йўқ. Грекларнинг философик қарашлари уларнинг табиий—илмий, сиёсий қарашлари билан шу қадар маҳкам чирмашиб кетган эдики, бизда фанларнинг кейинроқ пайдо бўлган бўлинуб кетишини, классификация қилинишини биз грек фанига йўймаслигимиз керак ва йўйишга ҳаққи-

миз ҳам йўқ. Аслини суруштирганда, греклар айрим қисмларга бўлинмаган бир фанни билар эдилар ва философик тасаввурлар ҳам шу фанга кирап эди. Агар биз Демокрит, Эпикур, Аристотелни олиб қарасак, буларнинг ҳаммаси Энгельснинг: «энг қадимги грек философлари айни вақтда табиатшунос ҳам эдилар» (Ф. Энгельс, Табият диалектикаси, К. Маркс ва Ф. Энгельс Асарлар, XIV том, 498-бет.), деган фикрини тамоман бир хилда тасдиқлайдилар<sup>1</sup>.

А. А. Ждановнинг қадимги грек фалсафаси ҳақидағи кирилган аниқлигидан Урта Осиёдаги ўрта аср адабиётшунослиги таърифи учун ҳам фойдаланиш мумкин. Бу даврда, профессор А. Саъдий ёзганидек, «лингвистика, стилистика, адабиёт фани ва айниқса унинг поэтика қисми бир-бирлари билан»<sup>2</sup> аralашиб кетган эди. Шунинг учун соф адабиётшунослик асари жуда кам яратилар ва профессионал адабиётшуносларнинг ўзи ҳам йўқ даражада эди. Уларнинг кўплари, ҳозирги термин билан атаганда, «филолог» эдилар. XI — XIII асрларда етишган Жоруллоҳ аз-Замаҳшарий (1142 йилда ўлган), Абу Яқуб Юсуф Саккокий (1229 йилда ўлган), Рашидиддин Ватвот (1088—1082) кабилар ўз даврининг ҳар томонлама билимдон филологлари эдилар. Уларнинг араб тили, аruz вазни ҳақидағи асарлари, тузган луғатларидан XX асрга қадар Шарқ мамлакатларида энг обрўли қўлланма сифатида фойдаланиб келинди. Масаланинг характерли томони яна шундаки, юқорида номи эслатиб ўтилган филологларнинг ҳаммаси Хоразмда етишган. Бу факт шуни кўрсатадики, бу даврларда Хоразм фан ва маданиятнинг энг йирик марказларидан бири бўлган. Бу ерда айниқса филологиянинг тараққиёт даражаси Шарқда ҳамма ердагидан юқори бўлган.

Бу даврда адабиётшунослик, хусусан адабий танқидчиликка оид фикрлар асосан қуйидаги формаларда ривожланди:

І. Адабий мажлислар, адабий мунозара ва сұхбатлар формасида.

<sup>1</sup> А. А. Жданов, Г. Ф. Александровнинг «Farbniy Evropa filosofiyasi tarixi» номли китоби тўғрисида бўлган дискуссияда сўзланган нутқ. Уздавнашр, Тошкент, 1954, 8—9-бетлар.

<sup>2</sup> «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали, 1938, 11—12, 93-бет.

Адабий мажлислар, адабий мунозара ва сұхбатлар, ўрта асрларда адабиётшүнослар, шоирлар ва адабиётта яқындан қизиқувчи барча кишилар учун адабий ижод устида, адабий асарлар устида фикр алмашиш учун энг қулай восита эди. Фикр алмашиш учун матбуот бўлмаган замонларда адабиёт тараққиётида бундай йиғилишларнинг аҳамияти жуда катта бўлди. Шунинг учун ҳам ҳоким синф идеологиясини адабиёт орқали ҳам халқа сингдирмоқчи бўлган подшолар у даврларда шоирларни ўз саройига йиғиб уларнинг адабий тўпланишларига ҳам маълум даражада эътибор берди. Бунинг исботи учун биз сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, хоразмшоҳларнинг саройларидағи адабий йиғилишларни эслаб ўтсан кифоя. Масалаң, сомонийлар саройида Рудакий, Даққиён, Шаҳид Балхий каби талантли шоирлар бўлган. Улар ўз ижодларида сарой поэзияси тематикаси, яъни подшоҳ ва бошқа феодалларни мақтани доирасидан анча четга чиқиб, тожик адабиёти тараққиётида катта ижобий роль ўйнадилар. Кейинчалик темурийлар ҳам бу анъанани давом эттиридилар. Адабий танқидчиликнинг бу формаси, шубҳасиз, халқ оғзаки ижодчилари тўплланган жойларда ҳам мавжуд бўлган ва уларнинг бир-бирларининг ижодий юксалишларига ёрдам берган.

Бу йиғилишларнинг ички мазмуни адабиётда пайдо бўлаётган илғор тенденциялар билан қолоқ, реакцион тенденциялар, оқимлар курашидан иборат эди. Маълумки, ислом дини ва унинг намояндлари ҳамма вақт санъатнинг ҳамма турларининг, шу қатори поэзиянинг ривожланишига салбий муносабатда бўлиб келган.

IX—X асарларда феодал зулмининг авж олиши на-тижасида, унга қарши протест сифатида суфизм таълимoti пайдо бўлди. Бу таълимот ўзининг баъзи томонлари билан ортодоксал ислом дини қоидаларига зид бўлса ҳам, лекин кўп ички қарама-қаршиликларга, кўп тормоқларга эга эди. Шу сабабли кўп вакт ўтмай, бу таълимотдан ўша давр маданиятининг илғор намояндлари билан бир қаторда ҳоким синф идеологлари ҳам ўз социал мақсадлари учун фойдалана бошлидилар. Ўрта Осиёда X—XI асрлардан бошлаб шу таълимот таъсирида жуда бой бадиий адабиёт яратилди ва бир-бирига қарама-қарши турли адабий оқимлар вужудга келди. Бу адабиётни гоявий-бадиий жиҳатдан асосан.

Уч гурухга бўлиш мумкин: диний-мистик адабиёт, феодал-сарой адабиёти ва прогрессив адабиёт. Диний-мистик адабиётнинг вакиллари ўз асарларида эзилган халқ омаси аҳволининг оғирлигини тан олган ҳолда, уларни у дунёда яхши япаш билан овутар, бу дунёning ҳузур-ҳаловатларидан воз кечишга, пассив бўлишга, зулмга итоат этишга чақирап эдилар. Бу билан улар шेъриятдан реакцион мақсадларда фойдаланаар эдилар. Феодал-сарой адабиётининг вакиллари эса бу дунёning ҳузур-ҳаловатларидан тўла фойдаланишга, ўлимга шошмасликка тарғиб қиласар, лекин жамиятдаги социал масалалардан четроқда турадар, ёки уларга изчил муносабатда бўлмас эдилар. Бу билан улар ҳоким табақа манфаатларига хизмат қиласар эдилар. Бу икки гуруҳ бир-бирига ички моҳият эътибори билан жуда яқин бўлиб, улар, умуман олганда, прогрессив адабиётга қарши курашар эди. Прогрессив адабиёт вакиллари ўз асарларида турмушда актив бўлишга ундар, жамиятдаги социал норозиликларни акс эттирап, эзувчи синф вакилларини инсофга, адолатга, маърифатга чақирап, уларнинг кирдикорларини танқид қиласар эди.

Ф. Энгельс ўзининг «Людвиг Фейербах ва классик немис фалсафасининг охири» асарида: «Ўрта асрларда идеологиянинг ҳамма формаларини... илоҳиятга қўшиб юбордилар ва уларни илоҳиятнинг шўъбаларига әйлантиридилар... Омманинг ҳиссиёти нуқул диний озиқ билан озиқлантирилган эди...»<sup>3</sup> деб ёзган эди. Мазкур гуруҳларга кирган адабиёт аҳлларининг кўплари ўзларини суфизмга мансуб деб, ўз дунёқараашларини шутаълимотга боғлашга интилар эдилар. Лекин уларнинг ҳар қайсисининг суфизмга, динга, илоҳиятга бўлган муносабатларида фарқ бор эди. Бундай фарқларнинг бўлиши адабий йиғилишларнинг ўтқир масалаларини ташкил этар эди.

Илғор адабиёт вакиллари, диний—мистик ва феодал-сарой адабиётларига қарама-қарши ўлароқ, ўрта аср схоластикаси доирасидан четга чиқиб, адабиётни жамият ҳаётига яқинлаштиришга, унинг объектив қонунларини ўрганишга, прогрессив идеялар учун курашишга, халқчиликка интилар эдилар. Улар динни, худони инкор этмас эдилар, лекин улар инсоннинг ролини, унинг

<sup>3</sup> К. Маркс, Сайланма асарлар, 1 т., Тошкент, 1942, 44-бет.

қадр-қийматини кўтаришга, унинг ижодкорлик қобилиятини ўстириш учун йўл очишга ҳаракат қиласр эдилар. Уларнинг ижоди марказида одам турар эди. Уларнинг тушунчасича ҳам, инсоннинг ҳар бир яхши, ёки ёмон ҳаракати илоҳиятдан, яъни худо иродаси билан бўлади. Ислом дини инсонни камситиб, ниҳоятда ерга урган бир пайтда, бундай пантеистик қарашлар суфизмдаги прогрессив кўринишлар эди. Хуллас, илғор фикр эгалари ўз қарашларини диний қобиқда баён қиласр эди.

Адабий йиғилишларда баъзан фикрлар кураши жуда кескин тус олар, оқибатда илғор фикрли кишилар дин ва давлат таъқиби остига тушиб қолган вақтлағ ҳам бўлар эди. Умуман шуни айтиш керакки, уларнинг адабиёт ва адабиётшунослик, ҳатто маълум даражада тафаккур тараққиётидаги аҳамияти катта бўлди. Бундай мажлислар Ўрта Осиёда умуман XX асрларгача ҳам давом этди.

## II. Филологик характердаги назарий асарлар формасида ёки уларнинг таркибида.

XI асрлардан бошлиб Ўрта Осиёда грамматикага доир бир қанча асарларнинг пайдо бўлиши филология соҳасида биринчи қадам бўлди. Гарчи бу грамматикалар араб тилига оид бўлса ҳам, улар бу ерда лингвистик билимнинг тараққий этганидан дарак беради. Бу араб тили грамматикалари ўз ичига поэтиканинг баъзи масалаларини ҳам олган бўлур эди. Шундай асарлардан бири Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳул-улум» — «Илмларнинг калиди» асаридир. Юсуф Саккокий бу асарида араб тили грамматикаси ҳақида кенг мулоҳазалар юритиш билан адабий тил қандай бўлиши кераклиги масалаларига ҳам тўхталади. У ўз асарининг «Илми балофат» деган қисмida етук, тўғри сўзлаш ҳақида ёзиб дейди: «... Сўзловчи кишининг гапида сўзларнинг маънолари ниҳоятда ўз ўрнида келган бўлсин. Таркибларнинг хусусиятлари (грамматик хусусиятлар) сақланган бўлсин. Ҳамда турли ўхшатишлар, мажоз ва киноялар ўз ўрнига келтирилсин...»<sup>4</sup>. Саккокий чиройли сўзлаш ҳақида шу асарнинг «Илми фасоҳат» деган қисмida ёзади: «Илми фасоҳат» икки қисмдан иборат: биринчи қисми маънога тегишли бўлиб, бу — гапнинг чи-

<sup>4</sup> Абу Яъқуб Юсуф Ас-Саккокий, «مفتاح العلوم»، Миср, 1889—90 йиллар, 220-бет.

галликдан ҳоли бўлишлиги демакдир. Яъни ўша гапирилган гап ҳалқ орасида ишлатилган сўзлардан ташкил топган бўлсин. Янги ўйлаб чиқарилган сўз ишлатилмасин. Ёки ҳалқ оммаси хато қўллайдиган сўзлардан фойдаланилмасин. Луғат қоидаларига бўйсунган бўлсин... Иккинчи қисми—жумланинг мутлақо чигитсиз (тушунарли) бўлиши керак демакдир...»<sup>5</sup>. Юсуф Саккокий ўзининг бу гаплари билан ўзбек ва тожик адабий тилининг ривожланишига, нутқ маданиятининг юксалишига маълум дараҷада ўз ҳиссасини қўшган. Маълумки, қадимги Греция ва Римда чиройли ва яхши сўзлаш алоҳида санъат ҳисобланиб, бунга катта аҳамият берилган. Бу ҳақда Аристотелнинг «Риторика»си каби нодир асарлар яратилган. Бу ўринда биз Ўрта Осиёдаги маданият билан қадимги Греция маданияти ўртасида яна маълум бир яқинликни кўрамиз. Гарчи Саккокийнинг асари араб тилида ва араб тилигә оид бўлса ҳам, Ўрта Осиё маданияти вакиллари араб тилини яхши билгани ҳолда, ундан ўз мақсадлари учун бемалол фойдаланганлар. «Мифтоҳул-улум» нинг охирги қисмлари поэтикага, бадиий, шеърий воситаларнинг қоидаларига, улардан фойдаланиш йўлларини тушунтиришга бағищланган.

Шу даврларда бир қанча луғатлар ҳам яратилди. Уларнинг кўплари араб тилининг изоҳли луғатлари эди. Бу, ўша даврларда Ўрта Осиёда араб тилининг жуда катта мутаҳассислари бўлганлигини кўрсатади. Азхари ал-Хиротий (980-йилда ўлган)нинг ўн томлик арабча луғати, Абу Наср Исмоил бин Ҳаммод Жавҳарий (1007—1008 йилларда ўлган)нинг «Ас-Сиҳоҳ» каби луғатлари шулар жумласидандир. Бундан ташқари, туркча-арабча, арабча—туркча луғатлар ҳам пайдо бўлди. Маҳмуд ибн Хусайн ибн Муҳаммад ал-Қошғарий (XI аср)нинг «Девони луғати турк» (1072 — 1074 йиллар орасида яратилган) асари туркча сўзларнинг арабча изоҳидан иборат бўлиб, ўша даврнинг энг катта филологик ёдгорликларидандир. Бунда Маҳмуд Кошғарий турк тилининг луғат бойлигига кенг ва чуқур ёндошади ва айрим сўзларнинг янада аниқроқ изоҳи учун тил фактларидан, жумладан, ҳалқ оғзаки ижоди на муналари, ҳалқ қўшиқлари, мақоллари ва афоризмла-

<sup>5</sup> Ўша китоб, 221-бет.

ридан кенг фойдаланади. Бу шуни кўрсатадики, Маҳмуд Кошғарийнинг асари адабиётшуносликда ҳам аҳамиятга эгадир.

Замахшарийнинг арабча-туркча-мӯғулча «Муқаддиматул-адаб» лугати ҳам ўз даври филологиясининг катта ютуқларидан эди. Бунда Замахшарий бадиий адабиётнинг кўп терминларига яхши аниқликлар киритди. Хуллас, бу лугатлар лугат доирасидан анча четга чиққан ва адабиёт ҳамда адабиётшуносликнинг ривожланишига ҳам хизмат қилган. Бундан маълум бўладики, уларнинг авторлари айни вақтда, йирик адабиётшунос ҳам эдилар.

Адабиётшуносликнинг ўрта асрлардаги илк ютуқларидан яна бири поэтика, хусусан аruz ҳақида қатор қўлланмаларнинг яратилишидир. Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадойиқус-сихр», Хожа Насир Тусий (1274 йилда ўлган) нинг «Меёрул-ашъор» асарлари бу соҳадаги энг нодир қўлланмалар бўлди. Аруз вазни аслида араб шеъриятига мос бўлгани учун, ўзбек, тожик шоирлари бу вазндан фойдаланишда катта қийинчиликларга дуч келар эдилар. Шунинг учун жуда пухта системалаштирилган, изоҳланган бу қўлланмаларнинг вужудга келиши ўз вақтида қилинган ишлар бўлиб, Ўрта Осиё халқлари адабиёти тараққиётида катта практик аҳамиятга эга бўлди. Бу асарлар ҳозиргача ҳам ўз илмий қимматини йўқотмаган.

### **III. Тазкирачилик ва ёзма ҳамда оғзаки адабиёт материалларини йиғиш формасида.**

Ҳар қайси фан, шунингдек адабиётшуносликдаги тараққиёт тарихининг бошланғич даврлари учун, хусусан йиғищ, тўплаш ишларининг олиб борилиши характерлидир. Чунки, бу, фаннинг кейинги ривожланиши учун йўл очади. Бу соҳада Ўрта Осиёда кенг тарқалган тазкирачилик кишининг диққатини биринчি навбатда ўзига тортади. «Тазкира» арабча сўз бўлиб, у «эслатма», «эсадалик» маъноларини билдиради. Адабиётшуносликка оид тазкиралар билан бир қаторда динга, тарихга оид тазкиралар ҳам мавжуд. Адабий тазкираларга адабиёт тарихига оид материаллар, яъни аниқроқ айтганда, айрим шоирлар ва адабиётчиларнинг ҳаёти ҳамда ижоди ҳақидаги маълумотлар, уларнинг асарларидан намуналар киритилган бўлар эди. Бу тазкиралар адабиёт тарихини ўрганишда баъзи ўринларда ягона манбаъ ҳисобланар эди. Тузувчилар ўз тазкираларида қўл остиларидаги

материалларга маълум даражада танқидий муносабатда ҳам бўлганлар. Бизга XIII асрдан Саидиддин Муҳаммад Авфийнинг «Лубобул-албоб» тазкираси етиб келган. Бунда Авфий шоирлар билан чекланмасдан, баъзи олимларнинг ҳаёти ҳақида ҳам маълумотлар беради. Авфий Ўрта Осиё бўйлаб кўп саёҳат қилган ҳамда тўплаш ишлари билан кенг шуғулланган. Унинг «Жомиъул-хикоёт» ва «Лавомнул-ривоёт» асарида кўп латифа ҳамда тарихий маълумотлар тўпланган. Майдоний Нишонурий (1124 йилда ўлган) «Мажмаул-амсол» асарида кўп араб афоризмларини тўплаган. Замахшарий ҳам бу хил ишларга кўп вақт берган. Унинг «Рабеул-аброр» («Яхшилар баҳори») асарида жуда кўп халқ мақоллари, ҳикматли сўзлари ва бошқалар тўпланган.

Буларнинг ҳаммаси адабиётшуносликда қўлга кири-тилган ютуқлар эди.

#### **IV. Адабий-бадиий асарларнинг солиштирма текстларини тайёрлаш формасида.**

Ўрта асрларда Ўрта Осиёда узоқ давргача китоб бошишнинг йўқлиги кўп адабий ёргорликларнинг йўқолиб кетишига сабабчи бўлди. Ҳамма асарлар у даврларда қўлда кўчирилар эди. Авторларнинг ҳаммаси ҳам ўз асарларини котибларга ёздириб, нусхасини кўпайтиришга қодир эмас эди. Ҳар қайси даврнинг иқтисодий ва сиёсий шароитига қараб, ҳоким синф манфаатларига яқин асарларгина маданиятга қизиқувчи, моддий бойлиги етарли кишиларнинг заказлари бўйича котиблар томонидан кўпайтирилар эди. Айрим ҳолларда бу котиблар ёки заказчилар кўчириладиган асарнинг тўғри нусхасини ташлашга, ёки кўп нусха асосида таҳмина тўғри нусхасини яратишга интилар эдилар. Чунки биринчи қўл ёзмалар кўп вақт тез йўқолиб кетар эди. Шундай қилиб, яхши саводли котиблар ёки заказчиларнинг бундай ишлари орқали тўғри, йиғма текстлар вужудга келар эди. Шоҳруҳ подшолик қилган даврда тожик ва ўзбек адабиётшунослари томонидан Абулқосим Фирдавсий «Шаҳнома»сининг йиғма текстининг тайёрланиши Навоийгача бўлган адабиётшуносликнинг энг катта ишларидан бири эди.

#### **V. Адабий хотира ва мемуарлар ёзиш формасида.**

Айрим адабиёт вакилларининг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги хотираларни тўплаш, бу ҳақда мемуарлар яратиш— бу ҳам адабиётшуносликнинг бир формаси эди. Бунда маҳсус бир, ёки бир нечтагина киши ҳақида маълумот

берилар ва шу киши ҳақида гапиришга имконият ҳам тазкирадагига қараганда кенг бўлар эди. Низомий, Арузий Самарқандийнинг 1156 йилда ёзган «Чаҳор мақола», Абу Тоҳир ал Хотуний (XII аср)нинг «Маноқибуш-шуаро» асарлари шу характердаги асарлар эди. Бундай хотира ва ёдномалар подшолар, давлат арбоблари ва бошқалар ҳақида ҳам яратилган.

## VI. Адабий-бадиий формада.

Бадиий адабиётнинг энг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, у бошқа фанлар, санъатнинг бошқа соҳаларига қараганда турмуш билан, ҳалқ ҳаёти билан яқиндан боғлангандир. Шунинг учун ҳам унинг имкониятлари жуда катта. У жамият ҳаётини санъатнинг ҳамма соҳаларига — музикага, скульптурага, рассомлик ва ҳоказоларга қараганда атрофлича акс эттирган. Бадиий адабиётнинг бу хусусиятини улур рус революцион демократлари қайта-қайта уқтириб ўтганлар ва улар адабиётдан ўз сиёсий, ижтимоий мақсадларида жуда кенг фойдаланганлар. Герцен бу ҳақда: «...Сиёсий эркинлика эга бўлмаган ҳалқ қўлида адабиёт ягона трибуна бўлиб, бунинг чўққисидан у ўзининг газаб ва виждон овозига қулоқ солишга мажбур қила олади»<sup>6</sup> деб ёзган эди. Ф. Энгельс эса О. Бальзак ҳақида М. Гаркнессга ёзган хатида унинг асарларидан «ҳатто экономик мазмундаги деталларни — шу даврдаги барча профессионал тарихчилар, экономистлар, статистикларнинг китобларини бирга олганда, ҳам масидагидан кўпроқ билим олдим» деб ёзган эди.

Урта Осиёда етишган прогрессив маданият арбоблари ҳам бадиий адабиётнинг бу хусусиятларидан фойдаланишга интилдилар. Улар ўзларининг сиёсий, фалсафий, ижтимоий қарашларини кўп ўринда бадиий формада ёки бадиий асарлар таркибида акс эттирдилар. Қўпгина тоҷик, ўзбек шоирлари ўзларининг адабиётшуносликка оид фикрларини ҳам бадиий асарлари таркибида ифодалаганлар. Буни биз Фирдавсий, Саъдий, Низомий каби-ларнинг асарларида учратамиз. Уларнинг мальум бир асарни ёзишдан кузатган мақсадлари ҳамда адабиётнинг ўзига хос бошқа масалаларига муносабатлари, ўз ижодий услуги ҳақидаги мулоҳазалари ўша асарнинг, хусусан достонларнинг кириш қисмларида яққол ифодалан-

<sup>6</sup> «Русские писатели о литературном труде» китобидан, II том, Советский писатель, Ленинград, 1955, 43-бет.

гандир. Буни биз Навоийгача яшаган ўзбек шоирлари жасарларида ҳам кўрамиз. Лирик шеърларда эса бундай фикрлар охирги байтларда ифодаланади. Бунда шоирлар ўзи билан асар қаҳрамонининг бирлигини, лирик қаҳрамоннинг дард-алами шоирнинг ҳам дард-алами эканлигини кўрсатиб кетар эдилар. Масаланинг адабиётшунослик учун муҳим томони шундаки, прогрессив позицияда турган эпик ва лирик шоирларнинг деярлик ҳаммаси бундай ўринларда ўзларининг эстетик қаравашларини, ўз асарларини ҳалқ учун яратганликларини айтадилар. Бунда уларнинг турмушга, реализмга тобора яқинлашиб келаётганликлари кўринади.

Фақат Ўрта Осиёда эмас, балки кўп мамлакатларда хусусан Европада ҳам қадимда ва ўрта асрларда адабиётшунослик ҳам асосан шу формаларда ўди. Адабиётшуносликнинг бу формалари: адабий инициаллар, дискуссиялар, антологиялар тузиш, танқидий текстлар тайёрлаш, маҳсус илмий филологик асарлар ёзиш, айрим ёзувчи ва унинг ижоди ҳақида алоҳида асарлар яратиш, бадиий формада ўз адабий фикрларини ифодалаш ва ҳоказолар ҳозиргача ҳам сақланиб, илмий асосда ривожлантирилмоқда.

Энди Навоийгача бўлган адабиётшуносликдаги адабий танқидчиликнинг бадиий асарларга, шоирга баҳа бериш принциплари ва характеристига келганда, бу масалага ўтишдан олдин улуг рус танқидчиси В. Г. Белинскийнинг рус адабий танқидчилиги тарихига доир фикрларини эслаб ўтиш ўринли бўлар эди. В. Г. Белинский рус танқидчилиги тарихини уч босқичга бўлади. В. Г. Белинскийнинг фикрича, рус адабий танқидчилиги ўз тараққиётининг биринчи даврида айрим шеърлар ҳақида фикрлар айтишдангина иборат бўлган<sup>7</sup>. Иккинчи даврида эса, яъни XIV асрнинг йигирманчи йилларидан бошлаб адабий танқид бошқача тус олган: «...филологик, грамматик ва вазнга тегишли фикрлар ўрнига, айрим олинган шеърларни мақташ, ё сўкиш ўрнига шеърий асарнинг баъзи жойлари ҳақида эстетик мулоҳазалар айта бошлаганлар...»<sup>8</sup>.

<sup>7</sup> В. Г. Белинский, Собрание сочинений в трех томах, 2 т., ОГИЗ Государственное издательство художественной литературы, Москва, 1948, 422-бет.

<sup>8</sup> Ўша китоб, 708-бет.

Ниҳоят Белинский яшаган даврда танқидчиликдан, «айрим майда нарсаларга берилиб кетмасдан, бадий асарнинг гоясини очиб ва бу гоянинг ўз ифодасига нисбатан қандай муносабатда эканлигини кўрсатиб, уни бир бутун ҳолда баҳолашни» талаб қила бошлаганлар<sup>9</sup>.

В. Г. Белинскийнинг бу мулоҳазаларини ўзбек адабий танқидчилиги тарихига ҳам татбиқ этиш мумкин. Навоийгача бўлган танқидчиликка нисбатан кўпроқ Белинскийнинг рус танқидчилигининг биринчи даврига оид гапларини кўллаш ўринлидир. Бунда асарлар ва шоирнинг ижоди ҳақидаги филологик, грамматик ҳамда поэтикага тегишли фикрлар асосий ўринни эгаллади. Буни биз юқорида эслатиб ўтилган филологик ва поэтикага доир асарларда яқъол кўришимиз мумкин. Адабиётнинг назарий масалалари эндигина ишлангаётган бўлгани учун, аниқ критерия ҳам йўқ эди. Шунинг учун адабий асарга баҳо беришда унга субъектив муносабатда бўлар эдилар. Шоирлар эса ўз ижодий тажрибаси, қобилиятидан, адабиётшунослар ўз шахсий дидидан келиб чиқиб бунга ёндошар эдилар. Маълум асар ҳақидаги фикр, унга бериладиган баҳо кўп вақт конкрет бўлмасдан, умумий характерда, баъзан эса абстракт характерда бўлар эди.

Адабиётда Навоийгача эндигина ишланга бошланган назарий масалалар қандай масалалар эди? Бу саволга жавоб бермасдан, бу соҳадаги Навоийнинг катта хизматларига конкрет баҳо бериш мумкин эмас.

Бу масалаларнинг энг биринчisi адабиётнинг, адабий ижоднинг турмуш билан боғланиши масаласидир. Адабиёт тараққиётининг бошланғич давриданоқ прогресив адабиёт вакиллари ва тарафдорлари адабиётнинг халқ турмуши билан, жамият ҳаёти билан, жамият олдиди, инсоният олдиди турган зарур масалалар билан боғланиши, уларни ҳал қилишга ёрдам бериши кераклигини ёқлаганлар. Лекин бу бирдан амалга ошадиган вазифа эмас эди. Бу вазифа адабиёт тараққиётининг бошланғич даврларидан то бизнинг давримизгача адабиётнинг ҳамма тараққиёт даврларини босиб ўтиб, ҳамон ривожланиб келаётган вазифа ва масалалардир. Адабиёт тараққиёти шу масаланинг қанчалик амалга оширилиши билан ўлчангани ва ўтчанади.

<sup>9</sup> Ўша китоб, 708-бет.

Ўзбек поэзиясида биринчи бўлиб катта асар яратган ўзбек шоирларидан Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Кутадғу билик» поэмасида сўзни таърифлаб дейди:

Киши туғди, ўлди, сўзи қолди, кўр,  
Ўзи борди янглуғ; оти қолди кўр<sup>10</sup>.

XIV асрда яшаб ижод этган хоразмлик ўзбек шоири Ҳайдар Хоразмий ҳам Низомий Ганжавийнинг «Махзанул-асрор» поэмасининг таржимасига киришар экан бундай дейди:

Умри гаранмоя чу бўлғай талаф,  
Сўз дуру, сўз дунйида қолғай халаф<sup>11</sup>.

Бунда «сўз» адабий асар маъносида ишлатилган. Бундайни шоирдан бошқа кўп шоирлар ҳам «сўз» таърифи ҳақида сўзлаб, ўз асарлари билан ҳалқа яқиндан хизмат этажакларини ва номлари абадий қолишига ишонч ҳосил қилганларини айтадилар. Масалан, Ҳайдар Хоразмий Низомийнинг улуғ идеялар билан сугорилган «Махзанул-асрор» поэмасини ўзбек тилига таржима қилиб, ўз даврида ҳалқ учун фойдали иш қилган.

«Юсуф-Зулайхонинг» автори шоир Дурбек ўз асарининг кириш қисмида ўзи яшаган даврга тўғри характеристика бериб, она шаҳри Балхнинг душман қамалида қолганини, унда яшовчи аҳолининг оғир аҳволини ёзар экан, ўзини ҳам улар билан бирга ҳис қиласиди:

Ушбу қабол ҳалқ уч ойи тамом  
Ер эдилар ғуссау ғам субҳу шом.  
Банда алар бирла гирифтор эдим,  
Барчасидин воқифи асор эдим<sup>12</sup>.

Дурбек ва Ҳайдар Хоразмий ижодининг турмуш билан яқин муносабатда эканлиги улар ижоди — асарларининг тил хусусиятларида ҳам кўринади. Ҳайдар ўзига хитоб қилиб бундай дейди:

Турк зуҳуридур ўчунда бу кун,  
Бошла улуғ йир била туркона ун....  
Турк сурудини тузук бирла туз,  
Яхши аёлғу била қўкли қўбуз<sup>13</sup>.

<sup>10</sup> «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси», I т., Ўздавнашр, 1941, 18-бет.

<sup>11</sup> «Навоний замондошлари» 39-бет.

<sup>12</sup> «Навоний замондошлари», 32-бет.

<sup>13</sup> Ўша китоб, 43-бет.

Яъни Ҳайдар Хоразмий ўз асарларини она тили — туркӣ (эски ўзбек) тилда ёзган. Чунки у шундай қилингандагина, мустақил халқ сифатида уюшиб, шаклланиб, бош кўтараётган ўзбек халқига хизмат қиласр эди. Унинг ўзбек тилида асар ёзиши ўзбек халқи учун, унинг маданияти учун катта сиёсий, ижтимоий воқеа эди. Дурбек ҳам «бир неча соҳиб назар» лар унга ўз асарини форсчада эмас, ўзбек тилида ёзишини таклиф қилинларини айтади. Хоразмий («Муҳаббатнома» автори), Амирий, Атоий, Саккокий, Лутфий каби Навоийга қадар яшаб ижод этган ўзбек шоирлари ижодининг турмуш билан боғланишини фақат уларнинг асарларининг реалистик характерда эканлигига эмас, балки уларнинг ўзбек тилида ёзилганида ҳам кўришимиз мумкин. Навоий ҳам ўзбек тилида асарлар яратишга катта аҳамият берган.

Номлари юқорида зикр қилинган прогрессив ўзбек шоирлари турмушга яқинлашиш билан уларнинг ижодлари реалистик тус олиб мистикадан узоқлаша бошлидилар. Бу билан улар ўзбек адабиётининг ҳақиқий йўлини тарғиб қила бошлаган эдилар.

Навоийгача ижод қилинган мистик шоирлардан Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний ва бошқалар эса адабиётни турмушдан, ҳаётдан ажратиб, сиёсий ва социал масалалардан узоқлаштиришига интилар ва «нариги дунёни» кўкларга кўтариб мақтар эдилар. Улар ижодининг бундай принципга асосланиши ҳоким синф табақаларига, реакцион гуруҳларга қўл келар, эзилган оммани жаҳолатда тутишга ёрдам берар эди. Бу мистик шоирлар масалага объектив қараганда, мистикани мистика учун эмас, илоҳият учун ҳам эмас, эзувчи синф манфаатлари учунгина куйлар эдилар. Уларнинг ижодлари умуман турмушдан, халқ ҳаётидан, ҳар қандай прогрессив ҳараратдан узилган эди.

Прогрессив ўзбек адабиёти шу мистик адабиётта қарши курашда ўсиб, чиниқиб боради. Лекин бу даврда илғор позицияда турган айрим ўзбек феодаллари ўз мавқеларини мустаҳкамлаш, феодал маданиятни ривожлантириш учун курашиб, прогрессив маданият вакилларига ёрдам берар эдилар ва уларни моддий ҳамда маънавий жиҳатдан сурдилар. Буни инкор этиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам Навоийгача яшаб, феодалларнинг хомийлигига ижод қилинган ўзбек шоирларининг асарлари ижтимоий масалаларга юз ўгирмади, дунёвий

төмалардан асосан севги, дўстлик, вафодорлик ва шу кабиларни куйлаш билан чекланди. Бадий адабиётда ижтимоий масалаларни биринчи планга қўйиш вазифаси кейинчалик Навоийнинг зиммасига тушди. Навоий адабиётнинг социал аҳамиятини биринчи ўринга қўйди. Навоийнинг ўзбек адабиётидаги салафлари — ўзидан олдинги ижодкорлардан ҳеч ким адабиётнинг тарбиявий ролини, кураш қуроли эканлигини, маълум социал мақсадга хизмат қилиши кераклигини унингчалик чуқур тушуниб етмаган эдилар.

Навоийгача бўлган адабиётшуносликнинг кун тартибига қўйилган катта масалалардан бири адабий асарда мундарижа ва шакл ҳамда уларнинг ўзаро бир-бирига муносабати масаласи эди. Бунда очиқдан-очиқ шуни эътироф этиш керакки, Навоийга қадар мавжуд адабиётшуносликда, адабий қараашларда формага кўпроқ аҳамият берилар эди. Тўғри, Юсуф Саккокий, Ҳайдар Хоразмий каби илғор адабиётшунос олимлар ва шоирлар мазмунга кўпроқ аҳамият беришни талаб қилганлар. Масалан, Ҳайдар Хоразмий, Низомий «Махзанул-асрор»-ини таржима қилас экан, уни биринчи навбатда асарнинг мазмуни ўзига мафтун қилганини ёзади:

Менки пишурдим бу лазиз ошни,  
Шайх Низомийдин олиб чошни.  
Шайх Низомий дамидин жон топиб,  
Маънисидин ёрлиғу бурҳон топиб<sup>14</sup>.

Шунингдек шоир улуғ Низомий идеяларини ўз таржимасида мумкин қадар ўзбек ўқувчиларига ҳам тўғри ётказиб беришга, уларнинг маъносини узмасликка интилади. Лекин шу билан бирга у:

Сўзда керак маънию маънида завқ,  
Сўзлагучида сўз учун дарду шавқ<sup>15</sup>

деб ёзар экан, у ўз таржимасининг бадий томонига ҳам диққат қилиб, Низомий асарининг пафосини бўшаштири-масликка ҳаракат қилади. Бунда шоирнинг маълум дарражада шакл ва мундарижа бирлиги учун курашгани кўриниб турибди. Лекин унинг бу кураши изчил эмас эди ва шакл билан мундарижа ўртасидаги ҳақиқий муносабатни тўғри ва тўла очиб, белгилаб беришдан узок

<sup>14</sup> «Навоий замондошлари», 43-бет.

<sup>15</sup> Уша китоб, 42-бет.

эди. Формализм ҳукмронлиги эса давом этар эди. Яъни ё адабий асарда, хусусан шеърда ҳаётдаги социал қарама-қаршиликларни ўрганиб, уларни акс эттириш, илғор идеяларни илгари суринш, янги мазмунни ифодалаш, маълум темада асар ёзиладиган бўлса, ғоявий томонини чуқурлатиш сари эмас, балки бор темаларнинг ифодасини, «либоси» ни ўзгартиришга, янгилашга, янги тасвирий воситалар, бадиий приёмлар топиш ва ҳоказоларга интилинар эди. Бунинг сабаблари нимада эди? Бунинг биринчи сабаби, ҳали адабий ҳаракатчиликнинг, адабиётнинг турмушдан, реал ҳаётдан узоқлигида, халқ ҳаёти билан этарли бирлашмаганлигида, ундаги ҳалқчиллик даражасининг пастлигида эди. Илғор адабиёт намояндалари, юқорида айтганимиздек, ҳаётга эндиғина яқинлаша бошлаган ва бу соҳада ҳали биринчи қадамларни қўйган эдилар, холос. Иккинчи сабаби эса, бу давр адабиётшунослигида чуқур идеалистик қарапашларнинг ҳукмрон ўринда эканлигида, ҳатто илғор шоирларнинг ҳам назарий жиҳатдан шу — идеалистик қарапашларнинг таъсирида эканлигида эди. Атоий, Саккокий, Амирий, Хоразмий, Лутфий каби ўзбек шоирлари ижодининг тематик торлиги сабаблари ҳам шунда эди. Бу шоирларнинг прогрессивлиги дунёвий адабиётга юз ўтиришдагина эмас, балки адабиёт тараққиётининг ўша давр шароитини ҳисобга олганда уларнинг маълум темани янгича ифодалашга интилиб, ўзига керакли ифодаларни сунъий йўл билан топмай, халқ тилидан, халқ оғзаки ижодидан қидиришида ҳам эди. Бунинг ўзи ҳам адабиётни маълум даражада ҳаётга, халқ турмушига яқинлашаётганини кўрсатар эди.

Форма ва мундарижа масаласида у даврдаги кўпчиликни ўз таъсирига олган идеалистик қарапашлар қандай қарапашлар эди? Санъатнинг асосий моҳиятини ўз ичига қамраб олган бу масалада Навоийгача XIV аср араб тарихчиси ва олим Ибн Халдуннинг фикрлари Ўрта Осиёда ҳам кенг тарқалган эди. Ибн Халдун ўзининг «Муқаддима» асарида бу масалага тўхталиб, очиқданочиқ ёзади:

«Тизма ва сочмада сўз санъати (бадиий ижод) маънога оид эмас, балки сўзларнинг шаклланишига оид. Маъно шунга (сўзларнинг шаклланишига) эргашади. Маъно эмас, сўз аслдир... Нутқ, у, сўзлардан иборат. Аммо маъно кўнгилдаги нарса бўлиб, у ҳаркимда бор-

Ҳар фикр эгаси у маъноларни ўзи истаганча айлантира беради. Бу, санъатга муҳтоҷ эмас. Аммо унинг ифодаси учун гап тузиш, бу санъатга оид. Бу маънонинг қолиби кабидир»<sup>16</sup>.

Ибн Халдун ўзининг бу фикрларини тобора чуқурлаштиради. Кейинчалик Навоий «Ҳайратул-аброр»да

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,  
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур —

деб Ибн Халдуннинг худди шу фикрлариға қарши зарба бериб ёзганки, бу ҳақда биз ўз ўрни билан алоҳида тўхталашиб. Ибн Халдун ўз қарашлариға охиригача содиқ қолиб, сўнгида шундай хулоса чиқаради: «Адабиётда нодонлик — маънони билмаганликда эмас, балки сўзларни уюштира билмаганликда ҳамда тил малакаси асосида сўзларни (стилистиқани) билмаганликдадир»<sup>17</sup>.

Ўз даврининг машҳур филологларидан Тафтазоний, Замахшарий, Саалабий каби кўп олимлар ҳам, профессор А. Саъдий ёзганидек, шундай фикрларни айтган эдилар. Бундай фикрлар, яъни формани биринчи ўринга, мундарижани иккинчи ўринга қўйиш, ҳеч шубҳасиз, адабиёт тараққиётига катта салбий таъсир кўрсатар, адабиётнинг илғор идеяларни ташувчи синфий кураш қуроли даражасига кўтарилишига йўл қўймас, уни ҳоким синфи вакилларининг эрмагига айлантирас, эзилган омманинг онгини уйғотишга хизмат қилишдан четда турар эди. Навоийгача бўлган шеърдаги мундарижа ва шакл масаласи араб. форс, тожик ва ўзбек адабиётшунослигига асосан мана шу таҳлитда қўйилган эди.

Навоийга қадар бўлган адабиётшунослиқда, шоирларнинг ижодий тажрибаси кун тартибига қўйилган наزارий масалаларнинг яна бошқалари: традиция, новаторлик, бадиий маҳорат, стилистика ва шунга ўхшаш масалалардир. Ўзбек шоирлари ўз ижодида муваффақият қозониш учун ўзларига қадар яшаган ўзбек, тожик, форс, озарбайжон шоирлари ижодини онгли равишда жиддий мутолаа қила бошлаганлар. Юсуф Хос Хожиб Фирдавсийнинг «Шаҳнома» сини яхши ўргангандиги ҳақида ёзади. Аҳмад Юнгнокийнинг эса Юсуф Хос Хо-

<sup>16</sup> «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали, № 11—12, 1938, 94-бет. Абдураҳмон Саъдий таржимаси.

<sup>17</sup> «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали, ўша сон, 94-бет.

жиб «Қутатғу-билик» асарини ҳам ғоявий, ҳам бадиий жиҳатдан яхши ўргангани асаридан кўриниб турибди. Хоразмий она тили — ўзбек тили билан бир қаторда тоҷик тилини ҳам ўз она тилидек билгани, бу тилдаги бой поэтик меросни чуқур ўрганиб ўзлаштиргани, ҳатто бу тилда ҳам асар ёза олиш қудратига эга бўлгани унинг «Муҳаббатнома» сидан маълум. Ҳайдар Хоразмий эса, айниқса Низомий асарларини яхши мутолаа қилган. У «Махзанул-асрор»нинг таржимасига киришар экан, ўзига шундай хитоб қиласди:

Эр эсанг эрдек юрагинг тишлигаги,  
Ўткан эранларнинг ишин бошлагил!<sup>18</sup>

Ёки яна:

Эр назаридин очилур эр кўзи,  
Эр нафаси бирла юрур эр сўзи.<sup>19</sup>

Бунида у «эраллар», «мардлар», «эрлар» деганда биринчи навбатда буюк Низомийни назарда тутади. Лекин бу «ўткан эранларнинг ишин» давом эттироқчи бўлган ўзбек шоирлари уларни кўр-кўронга эмас, ижодий ўргангиллар. Улар ўз асарларида ўз яшаган даври ва ўз мамлакатидаги иқтисодий-социал заминга суюнганлар, ўз халқлари тилида ижод қилиб, шу тил имкониятларидан тўла фойдаланишга интилганлар. Кўп вақт улар қўшни халқлар адабиётлари вакиллари билан чин адабий мусобақада бўлганлар. Масалан, Атойининг:

Атойи шеърининг лутфини билса  
«Латофатнома»дин кечгай Хўжандий<sup>20</sup>

деб ўз шеърларини Хўжандий асарига солиштириши бунинг ёрқин бир далилидир. Шу йўл билан, умуман олганда, ўзбек адабиёти ҳам доимий ривожланишда, ўсишда, бойишда давом этган. Унинг ўша даврдаги яхши намуналари ҳамон ўз оригиналликини, ўз бадиий қимматини йўқотмаган.

Оригинал асарлар яратиш масалаларига секин-аста адабий маҳорат учун кураш масаласи ҳам қўшила бошлаган. Ҳар бир шоир ўз ишининг устаси бўлишига, кўп ўқиши, ўрганишга, сўз санъатини эгаллашга интила бош-

<sup>18</sup> «Навоий замондошлари». 40-бет.

<sup>19</sup> Уша китоб, 42-бет.

<sup>20</sup> Уша китоб, 111-бет.

лаган ва ўзидан кейингиларни ҳам шунга чақира бошлаган. Бу масалада ўзбек шоирларидан, айниқса, Сайф Саройининг ўзига замондош бўлган уста ва нўноқ шоирларга Шайх Саъдий «Гулистон»ининг ўзбекча таржимасига ёзган муқаддимасида берган характеристикиси диққатга сазовордир. У ёзади:

Жаҳон шоирлари, э гулшани боғ,  
Кими булбулдуур, сўзда, кими зор.  
Кими тўти-текин чайнар шакарни,  
Кими лафзи била ўртар дурарни.  
Кимининг сўзлари мавзуну ширин,  
Кимнинг лойиқи таърифу таҳсин.  
Кими ўзганинг ашъорин меним дер,  
Кими ҳайвон каби шалғам чўпин ер;  
Кими маъни қўйиб, лафzin тузотур,  
Кими вазнин бузиб, санъат кузотур<sup>21</sup>.

Бунда ўша даврдаги шоирларнинг булбул сифатлиларини адабий ўғирлик, назирагўйлик, нўноқлик ва ҳоказоларни касб қилиб олган нодон шоирлар билан таққослаб, қаттиқ танқид остига олади. Бу масалада Ҳайдар Хоразмий ҳам ўз даврининг энг илғор фикрларини айтади. У шоирнинг меҳнатини деҳқон билан боғбоннинг меҳнатига ўхшатиб, шоирни улардан ўрнак олишта, чидам ва матонат билан ишлашга, ўзидаги талантни тарбиялашга чақиради ва ёзади:

Тўкмаса деҳқон арақи пой бил,  
Мевасининг фойдасин топмас эл.  
Тарбияту саъӣ қилур боғбон,  
Тоза бўлуб мева берур бўстон.<sup>22</sup>

Ҳайдар Хоразмий ҳам, Сайф Саройи сингари, ўз давридаги «бесусул», лоғчи, шуҳратпараст шоирларнинг устидан қаттиқ кулади, уларни фош қиласди. У Низомий асарини таржима қилас экан, унинг ақлини денгизга, бой ва юксак фикрларини конга ўхшатади ҳамда энг қимматбаҳо идеяларини эса ўша кон ва денгизнинг ўртасида эканлигини айтади. Ўз таржимасида бу идеяларни ўзбек ўқувчиларига тўғри етказиб бериш учун курашади:

Жон тиши бирла қозиб ул конни,  
Қилдим ўзуб favs бу уммонни<sup>23</sup>.

<sup>21</sup> «Навоий замондошлари» китобидан, 1948, 7-бет.

<sup>22</sup> «Навоий замондошлари», 42-бет.

<sup>23</sup> «Навоий замондошлари», 41-бет.

дейди. Бу ўринда Ҳайдар Хоразмий, айниқса йирик жанрларга қўл уриш учун кўп билим ва тажрибага эга бўлиш керак, дейди. Масалан, Низомий асарлари каби асарлар ёзиш учун шоир ва ёзувчиларнинг катта кучга эга бўлиши кераклигини, ҳар қандай «камдаст» «муфлис» бу ишнинг уддасидан чиқа олмаслигини айтиб, у дейди:

Ул киши қўлғай чу Низомий бу ганж,  
Ким йигабилгай гуҳари даст ранж.  
Йўқ эса ҳар муфлиси кам дастгоҳ  
Ҳеч топабилгайму бу маҳзанға роҳ?!  
Ганж ияси кон била дарё керак,  
Жумлаи асбоби муҳайё керак<sup>24</sup>.

Поэтик маҳоратни эгаллашга астойдил ундаган Ҳайдар Хоразмийнинг ўзи, Хоразмий («Муҳаббатнома» автори), Атоий, Лутфий каби ўзбек шоирлари ҳам ўз даврининг буюк сўз усталари эдилар ва уларнинг асарлари асрлар оша бизга етиб келди ва китобхонларга завқ бағишишламоқда.

Поэтик маҳоратни ўрганиш масаласи, албатта, ҳали чекланган ҳолда кўпроқ формалистик тарзда қўйиларди. Бунда кўпинча асарнинг тил хусусиятларига катта эътибор бериш кўзда тутилар эди. Бунинг сабабларини биз юқорида айтиб ўтдик. Гарчи тил, стил масалалари бадиийликнинг бир қисмигина бўлса ҳам, мазмун ва форма бирлиги учун курашувчи совет адабиёти ва адабиётшунослиги бу масалаларга ҳам катта эътибор беради, совет ёзувчилари ўтмишдаги ёзувчиларнинг бу соҳада эришган ютуқларидан танқидий равишда ўрганиши керак. Ўзбек ёзувчилари учун «Муҳаббатнома»нинг тили, Атоий, Лутфий асарларининг тили доим катта мактаб бўлиб қолади. Уларнинг тилидаги равонлик, соддалик, жумлаларининг мазмундор ва образли бўлиши бунинг далилидир. Шунинг учун ҳам Хоразмий ўзи ҳақида:

Қиличтек тил била туттум жаҳонни...<sup>25</sup>

деб ёзар экан, «Муҳаббатнома» тилининг гўзаллиги бундай фахрланиш учун унга тўла ҳуқуқ берган эди.

Тил масалаларига Ўрта Осиёда етишган Юсуф Саккокий, Замахшарий, Тафтазоний, Журжоний каби қатор филологларнинг қандай аҳамият берганига юқорида қис-

<sup>24</sup> «Навоий замондошлари», 42-бет.

<sup>25</sup> «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси», 1, т., 69-бет.

ман тўхталиб ўтган эдик. Ўзбек шоирларидан Ҳайдар Хоразмий ҳам адабий асарнинг тили масаласига катта эътибор бериб, бу ҳақда бир қанча қимматли мулоҳазаларни баён қилган. У аввало гапириладиган, айтиладиган, ёзиладиган гапнинг «муъжизалик» бўлишини, яъни, бизнингча, янги, киши кутмаган мазмунга, маънога эга бўлишини, чиройли сўздан иборат қуруқ гап бўлмаслигини талаб этган. У ёзади:

Улким, анга муъжизалик сўз керак,  
Е кўрубон англафудек кўз керак.  
Сўз била ҳам бўлса не бўлгай эди,  
Мендин учун сўз била тўлгай эди<sup>26</sup>.

Бунда шоир: «Ҳар қандай нарсани ёзиш, сафсата со-тиш ҳам бадиий қимматга эга бўладиган бўлса, шеърият ҳисобланса, у вақтда мен аллақачон дунёни сўз билан тўлдириб юборган бўлур эдим».— дейди.

У даврдаги етук ўзбек шоирлари тил билан бир қаторда стил масалаларига ҳам тўхталиб, биринчи навбатда ўз фикрини ихчам ва қисқа равишда баён қилишни, сўзни тежашни тарғиб этганлар. Биринчи мартаба Юсуф Ҳос Хожиб бу ҳақда:

Үкуш сўзлама сўз, бирор сўзла, оз;  
Тумон сўз тугувнинг бу бир сўзда ёз<sup>27</sup>

деб ёзган эди. Бу фикрни ундан кейинги ўзбек шоирлари ҳам ривожлантирганлар ва бунга амал қилишга ҳаракат қилганлар. Ҳайдар Хоразмий ҳам бу идеяга содиқлик кўрсатади ва дейди:

Қисса узун қилма, кўтарма алам,  
Торт бу даъви рақамина қалам.<sup>28</sup>

Ўзбек адабиётшунослигида Навоийга қадар мана шунинг сингари масалалар қўйилган бўлиб, улар юқорида айтиб ўтилганидек, қатор тарихий социал сабабларга кўра, юзаки, баъзилари нотўғри, ўта субъектив — идеалистик тарзда қўйилган эди. Навоийнинг ўзбек адабиётшунослиги тарихидаги хизмати шундаки, у ўзига қадар мавжуд бадиий адабиёт намуналари билан бир

<sup>26</sup> «Навоий замондошлари», 42-бет.

<sup>27</sup> «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси», 1 т., 18-бет.

<sup>28</sup> «Навоий замондошлари», 40-бет.

қаторда, адабиётшунослик фанида эришилган ютуқларни ҳам синчиклаб ўрганди. Бу кўрсатиб ўтилган масалаларга объектив равишда қараб, уларни назарий юксакликка кўтарди. У ўзидан илгари мавжуд бўлган илфор традицияларнинг энг соғлом томонларини ривожлантирди. Навоий адабиётшунослигининг илгариги адабиётшуносликдан ажратиб турадиган энг биринчи фазилати, у бу масалаларга ўз даврининг энг илфор дунёқараш билан, халқпарварлик, инсонпарварлик позициясидан туриб ёндошди. У ўзигача мавжуд адабиётшунослик эришган ютуқларга маълум даражада якун ясай билди. У кўп масалаларни фақат назарий жиҳатдан ҳал қилиш билан чекланмай, буюк санъаткор сифатида ўз назарий қарашларини амалга ошира билди ҳам. Унинг фаолиятида назария билан практика бирга борди. У доим ўзига:

Илм, Навоий, сенга мақсад бил.  
Эмдикни илм ўлди, амал айлагил<sup>29</sup>

деб хитоб қиласар эди.

Адабиётшунослик масалалари билан шуғулланган филологларнинг қарашларидағи энг катта камчилик шунда эдики, уларнинг қарашлари кўп вақт схоластик характерда бўлар, адабиётнинг, адабий ҳаракатчиликнинг реал аҳволи билан боғланмаган, ундан узилган ҳолда эди. К. Маркс ўзининг машҳур «Фейербах тўғрисида тезислар» ида тажрибадан узилган тафаккур ҳақида ёзган эди: «Киши ўз тафаккурининг ҳақ эканлигини, яъни воқелигини, қувватини, бу дунёга мансублигини практикада исбот қилиши лозим. Практикадан ажралган тафаккурнинг воқелиги ёки воқе эмаслиги тўғрисидаги мунозара нуқул схоластик масаладир»<sup>30</sup>. Шунинг учун ҳам бундай адабиётшуослар адабиётнинг тараққиётига конкрет ёрдам қила олмадилар, балки бевосита ижодий иш билан шуғулланувчиларни кўп вақт адаштиридилар. Бу хил адабиётшуосларнинг қарашларига нисбатан адабиётшунослик масалалари билан шуғулланган, ижодий ишнинг, бадий адабиётнинг ўзига хос қонун-қоидаларини билишга интилган прогрессив шоирларнинг бу соҳага оид қарашлари, ҳеч шубҳасиз, илфорроқ, объективроқ эди. Чунки уларнинг мулоҳазалари

<sup>29</sup> «Найратул-авғаг», 94-бет.

<sup>30</sup> Карл Маркс, Сайланма сарлар, т. 1, ЎзССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1942, 403-бет.

мавжуд адабий ҳаракатчилик билан, аввало ўз ижодий тажрибалари билан маълум даражада боғланган бўлган.

Навоийгача яшаб, адабиётшунослик масалаларига кўп аҳамият берган ўзбек шоирлари орасида айниқса Ҳайдар Хоразмийнинг қарашлари диққатга сазовордир. Ҳайдар Хоразмий Хоразмда тўпланган адабиётшуносликка оид бой меросни жиддий ўрганиб, унинг яхши томонларини ривожлантиришга, ўз ижодида уларни қўллашга ҳаракат қилган. Шу билан бирга, у буюк Низомий Ганжавийнинг ижодий традицияларини чуқур ўзлаштиришга, шу йўлдан боришга, унинг таъсирини ўзбек адабиётiga ўтказишга интилган. Унинг адабий мулоҳазалари объективлиги, доирасининг кенглиги билан ажralиб туради. Навоий, шак-шубҳасиз, унинг адабий мулоҳазалари билан яхши таниш бўлган. уни Навоийнинг адабиётшунослик соҳасидаги энг яхши салафи дейиш мумкин. Афуски, бизга Ҳайдар Хоразмийнинг кўп асарлари етиб келмаган.

Энди Навоий адабий танқидчилигини текширишга киришишдан олдин, унинг бу соҳадаги мероси қандай тарихий шароитда вужудга келганлиги ҳақида қисқacha тўхталиб ўтиш зарур.

\* \* \*

Мўғул истилоси Ўрта Осиё халқларига жуда катта оғатлар етказди. Бир ярим аср давомида ҳам мамлакат босқинчилар етказган заарлардан ўзини ўнглаб ололмади. Ҳунарманчилик тараққий этган Самарқанд, Ўрганч, Бухоро каби шаҳарлар тамом вайрон қилинди. Кўп маданий бойликлар куйдирилди ва йўқолиб кетди. Фан ва маданият тараққиёти деярлик тўхтаб қолди. Адабиётшунослик соҳасида ҳам бу даврда кўзга кўринарлик асарлар жуда кам яратилди.

Лекин истилочиларга нисбатан халқнинг қаҳрғазаби чексиз бўлиб, уларга қарши узлуксиз равишда кураш олиб борди ва истибодни тутгатишга интилди. Бу курашлар орасида, айниқса Мовароуннаҳр ва Хурсонда кўтарилиган сарбадорлар ҳаракати катта роль ўйнади. Бу ҳаракат узоқ давом этиб, босқинчилар ҳукмронлигини емирилишга олиб келди. XIV асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда Темур империяси пайдо бўлди. Темур де-

мократик характердаги сарбадорлар ҳаракатидан маҳаллий ҳоким синф ва ўз манфаатлари учун ҳийлагарлик билан фойдаланди. Темур ҳарбий куч, деспотизм йўли билан мамлакатни бирлаштириди ва бошқа мамлакатларни талашга қаратилган кўп ва оғир босқинчилик урушларини олиб борди, юз мингларча гуноҳсиз кишиларнинг қонини тўқди, қўшни мамлакатлардаги бир қанча обод шаҳарларни вайрон қилди. Шу билан бирга, у ўз мамлакати экономикасини кўтаришга, яъни қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун айрим жойларда ирригация ишларини йўлга солишига, ички ва ташқи савдони кучайтиришга, қўшни мамлакатлардаги шаҳарларни хароб қилиш ҳисобига, Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларни ҳар томонлама юксалтиришга, муҳташам бинолар қуришига, феодал бошбошдоқликларга барҳам беришига ҳаракат қилди. Бу нарсалар К. Маркс айтганидек, унинг фаолиятидаги «катта контраст» ларни ташкил этар эди<sup>31</sup>.

Темурнинг саройида Саъдиддин Масъуд Тафтазоний (1389 йилда ўлган), Али Шариф Журжоний (1413 йилда ўлган) каби олимлар бор эди. Улар суфизм, ҳуқуқшунослик, фалсафа масалалари билан бир қаторда филология билан ҳам кенг шуғулланган эдилар. Улар Саккокийнинг «Мифтоҳул-улум» асарига шарҳлар ёздилар. Булар Урта Осиё феодал маданиятининг яна жонлана бошлаганидан дарак берар эди.

Темурнинг давлати куч билан бирлаштирилган бўлгани учун, у мустаҳкам эмас эди. Темур ўлгандан сўнг (1405 йил) унинг меросхўрлари орасида тахт учун қонли урушлар бошланди. Ниҳоят 1409 йилда мамлакат икки мустақил давлатга бўлиниб, Хурсонда Шоҳруҳ (1409—1447), Мовароуннаҳрда Улуғбек (1409—1449) подшолик қила бошлади. Лекин бу давлатларнинг ўзи ҳам айрим феодал мулкларнинг бирлашмасидан ташкил топган эди. Бу даврдаги социал тузумнинг энг муҳим хусусиятларидан бири шуки, мулк эгалари — феодаллар чексиз имтиёз ва қуляйликларга эга бўлиб, улар мамлакатнинг ва ундаги моддий бойликларнинг асосий эгалари эдилар. Улар меҳнаткашларни истаганларича эза олар эдилар. Меҳнаткашларни эксплуатация қилиш ва бошқа мамлакатларни талашга қаратилган урушлардан

<sup>31</sup> К. Маркс, «Хронологические выписки», Архив Маркса и Энгельса, т., VI, стр. 184.

феодаллар бойиган сари улар мустақилликка, марказий давлатдан ажралишга интилар эдилар. Бу ҳол феодал жамиятнинг ички қонуниятидан келиб чиққан бўлиб, уни на Темурнинг ўзи, на Шаҳруҳ, на Улуғбек, на улардан кейинги темурийлардан — Абулқосим Бобир (1452—1457), Абусаид (1451—1469), Хусайн Бойқаро (1469—1506) ва бошқалар енга олдилар. Темурийлар ҳукмронлик қилган даврдаги ўзаро урушлар халқнинг бошига кўп кулфатлар келтирди, маданиятнинг ривожланишига, экономиканинг ўсишига зарар етказди. Халқ бу даврда золимларга қарши бир неча бор курашга қўзғалди ва бу қўзғолонлар раҳмисизлик билан бостирилди.

Умуман олганда, феодал муносабатлар бу даврда ривожланиш кучини сақлаган бўлиб, маълум даражада ишлаб чиқаришнинг ҳамда феодал маданиятнинг ўсишига имконият берар эди. Прогрессив тенденциядаги айрим феодаллар ўз бойликларидан маданий ҳаракат учун ҳам сарф қиласиз. Чунки маданият самараларидан ҳам асосан уларнинг ўзлари баҳраманд бўлар эдилар. Меҳнаткаш халқ оммаси эса ёппасига саводсиз бўлиб, ундан фойдаланиш имкониятига эга эмас эди. Лекин феодаллар, ҳеч шубҳасиз, фан ва маданиятнинг ўз манбаатларига хизмат қиласиган соҳаларини ривожлантиришга, ҳар қайси соҳага ҳоким синф идеологиясини ўтказишга интилар эдилар.

Темурийлардан Улуғбек, ўзбек маданиятининг тараққиётига катта ҳисса қўшди. У ҳукмронлик қилган даврда Самарқанд янада гўзаллашди, кўп муҳташам бинолар қурилди, шаҳар ҳаёти жуда жонланди. У ўз сиёсатида мамлакатнинг ўзидаги ишлаб чиқариш кучлари — ҳунармандчилик, косибчилик ва ҳоказоларни, ички саводни кучайтиришга кўпроқ аҳамият берди. Улуғбекнинг ўзи катта илмий қобилиятга эга бўлиб, атрофига машҳур астроном ва математикларни йиғди. У хусусан астрономия фанининг тараққиётига яқиндан қатнашиб, «Зичи Кўрагоний» асарини яратди... У, бу асарда Ўрта Осиёда мавжуд традицияларга суняди, уларни ўстирди. Улуғбек архитектура ва санъатнинг ривожланишига, маърифат ишларининг кенг йўлга қўйилишига ҳам тарафдор бўлди, бошқа мамлакатлар билан маданий алоқалар ўрнатишга интилди. Унинг маърифатпарварлик, эркин фикрлик руҳидаги бу ҳаракатлари реакцион гуруҳларнинг қаттиқ норозилигини қўзғатди ва бу унинг фожиа-

ли ўлдирилишида (1449) муҳим сабаблардан бўлди. Улуғбек ўзбек адабиётининг юксалишини ҳам қўллар, ўзбек тилида ёзилган поэтик асарларни завқ билан ўқир ва унинг нозикликларига яхши тушунар эди. Унинг саройида Саккокий каби талантли ўзбек шоирлари яшаб, ижод қиласар эди. Лутфий каби ўзбек шоирлари гарчи Ҳиротда яшасалар ҳам, аммо умуман улар Улуғбекнинг ҳар томонлама мададига суюнар, ўз асарларини унга юборар эдилар. Лутфий ғазалидан келтирилган қўйидаги байт бунга характерли бир мисол бўла олади:

Улуғбекхон билур Лутфий камолин  
Ки рангин шеъри Салмондин қолишмас<sup>32</sup>.

Улуғбек ўлдирилгандан сўнг, XV асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳрда реакция авж олди, ўзаро урушлар кучайди, Улуғбек бошлаган маданий ҳаракатнинг даражаси анча пасайди. Бу даврда ўта кетган реакцион катта феодал Хўжа Ахор тарих саҳнасига чиқиб, амалда мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий тизгинини ўз қўлига олди, Абусаид каби подшоларга ўз сўзини ўтказиб борди, ҳар қандай прогрессга қарши курашди. У, Улуғбек ўлимининг ҳам ташкилотчиларидан бири эди. У ўз ҳаракатларига диний тус берип, меҳнаткашларни аллади, уларнинг қонини сўрди.

Бу вақтда, яъни XV асрнинг иккинчи ярмида маданий ҳаракатчиликнинг маркази Самарқанддан Ҳиротга кўчди ва бу соҳадаги кўтарилиш Алишер Навоий номи билан боғланган эди. Навоий бу соҳада Улуғбек традицияларини давом эттири ва ривожлантириди. Тўғри, Навоийгача ҳам Ҳиротда маданий ҳаракат мавжуд эди, лекин Навоий бошлаган масштабда кенг эмас эди.

Навоий Хусайн Бойқарога яқин энг бой феодаллардан бўлиши билан бирга, ўз даврининг энг прогрессив, энг маданий, энг билимли ва энг ўтқир сиёсалдон кишиси эди. У, Хусайн Бойқаро тахти эгалтагач (1469), унинг саройига хизматга чақирилиши биланоқ давлат ва мамлакат ишлари билан актив шуғуллана бошлади, аввал муҳрдорлик, сал ўтмай амирлик вазифаларида бўлди. У ўзининг тараққийпарварлик руҳидаги ҳаракатлари билан саройдаги реакцион гуруҳларнинг иғбосига дуч ке-

<sup>32</sup> «Навоий замондошлари», 111-бет.

либ, амирлиқдан четлаштирилгандан кейин ҳам (1487), давлат ишлари билан шуғулланишда давом этди. Навоий фаолиятининг марказида темурийлар давлатини мустаҳкамлаш, ўзаро урушларга йўл қўймаслик, мамлакат экономикаси ва маданиятининг ривожланиши учун тинч шароит яратиш сиёсати ётар эди. Ўзаро низолар орқасида темурийлар давлатининг емирилаётганини, унга инсбатан халқнинг ғазаб ва нафроти ортиб бораётганини Навоий жуда яхши англар ва ҳис қиласар эди. У 1470 йилги Ҳирот қўзғолонига ўхшаш ҳодисаларнинг олдини олиш учун ҳоким синф вакилларини доим инсофга, адолатга чақирди. Лекин Навоийнинг кўп ҳаракатлари бекор кетди. Чунки бундай ҳолатларнинг ҳаммаси феодал жамиятнинг ички қонунияти асосида юз берар ва уларни Навоий каби бир-икки кишининг кучи билан енгиб бўлмас эди. Шунинг учун ҳам путури кетаётган темурийлар давлати, Навоий вафотидан кейин (1501) кўп вақт ўтмай, Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи ўзбекларнинг ҳужумига учраб тор-мор этилди.

Умуман Навоий давлат арбоби сифатида ўз даврида жуда катта ижобий роль ўйнади, маълум вақтларда мамлакатда тинчлик ўрнатилишига, айrim феодалларнинг халққа ўтказаётган зулмининг камайтирилишига, маданий ҳаракатнинг ўсишига сабабчи бўлди. Бу даврда Ҳирот Шарқдаги энг обод, гўзал, гавжум шаҳарлардан бирига айланди. Навоий ўз қўл остидаги катта бойликлардан илм ва маданият учун жуда катта маблағларни сарфлади. Ҳиротга мамлакатнинг деярлик ҳамма еридан келган ҳунармандлар, косиблар, олимлар, бинокорлар, шоирлар ва бошқалар тўпланди ҳамда уларнинг кўплари Навоийни қора тортиб келиб, ундан паноҳ топди. Шахсан Навоийнинг моддий ва маънавий ёрдами билан Биноий, Ҳилолий каби шоирлар, Мирхонд ва Хондамир каби тарихчилар, Абдужамил ва Султонали Машҳадий каби хаттотлар, Беҳзод каби рассомлар, Қулмуҳаммад Удий, Шайх Нойи, Ҳусайн Удий каби музикантлар етишди ва уларнинг ҳар қайсилари маданият тарихида катта из қолдирди.

Навоийнинг маданиятимиз тарихидаги энг катта хизмати унинг асарлариdir. Унинг поэтик асарлари — «Ҳамса», «Ҳазониул-маони» ва бошқаларда ўз даврининг деярлик ҳамма илфор идеялари акс этди. У ўз асарларида феодал тарқоқликка, қолоқликка қарши

курашди. Халқпарварлик ва инсонпарварлик байроғини юқори кўтарди ва ҳоким синф вакилларининг кирдикорларини аямай фош қилиб, юксак инсоний фазилатларни кенг тарғиб этди. У ўз идеяларини кенг халқ оммасига тушунарли юксак поэтик формаларда ифода этди. Поэзияни халқ ҳаётига яқинлаштириди.

Навоий ўз асарларини ўзбек тилида ёзди. Бу, ўзбек аристократиясининг ижтимоий-сиёсий мавқеининг мустаҳкамланганлиги билан ҳам боғланган эди. Ўзбек аристократиясининг ҳам маданий талаблари ортиб борар ва Навоийнинг биринчи ўқувчиси шу аристократиянинг «хуш таб» ва «соғидрок» лари эди.

Улуғ ирода ва билим эгаси Навоий тафаккур соҳасидаги қотиб қолганликка, догматизмга, «улугъ»ларнинг гапларига шак келтирмаслик каби қарашларга қарама-қарши ўлароқ эркин фикр йўлидан, ҳақиқий ижодкорлик йўлидан борди. Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари унинг умумий ишининг; хусусан маданий ҳаётнинг муҳим участкаси — бадиий адабиётни ривожлантириш соҳасидаги ишларининг ажралмас бир бўлاغи бўлиб, бу мураккаб бир тарихий процессда вужудга келди.

Навоийнинг танқидий қарашлари аввало унинг ўз даврига, ўз яшаган жамиятида ҳукм сурган феодал тартибларга нисбатан яқол кўринади. У зўр сиёсий танқидчи сифатида ўша замоннинг феодал тартибсизликлари, ўзаро урушлар, муросасизликлар ҳақида «Садди Искандарий» достонида ёзади:

Адоватқа боғлаб камар икки шоҳ,  
Жаҳон аҳлини айлаб икки сипоҳ,  
Бори тортибон қатл учун тифи тез,  
Қилиб тиф тез ўлтуурга ситеz.  
Ато бир тараф гар эрур фильмасал,  
Яна жониб ўлса ўғулга махал.  
Икисига кин ўти солгай ғазаб  
Ул ўт қон ичарга қилиб, ташна лаб.  
Ато жон бериб ўғлин ўлтургали,  
Ўғул ҳам анга тифи кин сургали.  
Қариндош топса қариндошини.  
Дамо-дам тилаб кесгали бошини.  
Тушуб ошноларга бегоналиқ,  
Кетиб ҳамнишинларга ҳамхоналиқ.  
Бу наън ўлса мундог ики зот аро,  
Не бўлғай гумон қиллики ёт аро?<sup>33</sup>

<sup>33</sup> Танланган асарлар, т. 2, V-китоб, бет-88.

Навоийнинг сиёсий танқидчилиги унинг адабий танқидчилигининг социал замини бўлди. Алишер Навоийнинг адабий танқидчилиги унгача ўзбек, тоҷик, озарбайжон, форс, араб адабиётларининг, адабиётшуносликларининг ютуқларига асосланган эди. Буларсиз Навоий адабиётшунослигининг юзага чиқиши қийин эди. Навоийнинг адабиётшунослик соҳасидаги мероси ўз даврининг катта ютуғи бўлди. Навоий адабиётшунослигининг дунёга келишида ўз даврининг буюк мутафаккири, шоири, олими, давлат арбоби, маданият хомийси бўлиши, шубҳасиз, катта роль ўйнади.

В. И. Ленин тарихда хизмат кўрсатган арбобларнинг ролига қандай баҳо бериш ҳақида ўзининг «Иқтисодий романтизм таърифи тўғрисида» деган асарида қуидагиларни ёзган эди: «Тарихда ўтган арбобларнинг кўрсатган тарихий хизматлари тўғрисида ҳукм чиқарганда, уларнинг ҳозирги замон талабларига нисбатан тўғри келадиган нарсалар берганликларига қараб ҳукм чиқарилмайди, балки уларнинг ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар берганларига қараб ҳукм чиқарилади»<sup>34</sup>. Ўзбек адабиётшунослиги тарихидаги Навоийгача қилинган ишлар билан Навоий хизматларини таққослаб кўрганимизда, адабиётшуносликнинг бу даврда олдинга қараб катта бир қадам босганини кўрамиз.

XV асрнинг иккинчи ярмида адабий ҳаёт илгаригига нисбатан жонланди. Бу соҳада фикр алмашиб ҳам жиддий тус олди. Аммо бу даврда ҳам адабий танқид, юқорида айтганимиздек, биринчи навбатда адабий мажлис, сұхбат, мунозара формаларида ривожланди. Адабий йиғилишлар, фақат Ҳиротда эмас, Самарқанд, Машҳад, Марв, Астробод каби шаҳарларда ҳам ўтар эди. Мажлисларда кўзга кўринган шоирлар раҳбарлик қиласр эди. Адабий мажлислар ибодат ёки бозор кунлари халқ йиғиладиган жойларда тўпланар эди. Бу мажлисларда ҳам класик ва замондош шоирларнинг асарлари ўқиляр, муҳокама қилинар, янги асарларнинг камчилликлари кўрсатилиб, танқид қилинар эди. Адабий мажлисларда Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Хоғиз, Хусрав Дехлавий, Хоқоний, Жомий, Лутфий, Саккокий, Атоий, Навоий

<sup>34</sup> В. И. Ленин, Асарлар, 2 т., Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948, 190-бет.

кабиларнинг асарлари кўп ўқилар эди. Навоий бу вақтда танилган ўзбек шоирлари ҳақида гапирав экан, Сакко-кий ҳақида «Самарқанд аҳли анга кўп мұтакидурлар ва бағоят таърифин құлурлар»<sup>35</sup> дейди; Атойи ҳақида:<sup>36</sup> «ўз замонида шеъри атрок орасида кўп шұхрат тутти» дейди; Лутфий ҳақида эса: «ўз замонининг маликул-каломи эрди, форси ва туркида назири йўқ эди...»<sup>37</sup> дейди.

Бу даврда илғор шоирларнинг асарлари ўзининг илғор идеялари билан халқ оммасига катта маънавий озиқ берар ва юқори табақаларга қарши норозилик билдиришда, уларни танқид қилишда, уларга ўз нафратларини билдиришда, уларнинг кирдикорларини фош қилишда мағкуравий қурол воситасини ўтар эди. Масалан, «Мажолисун-нафоис»да Навоий томонидан келтирилган Мұхаммад Олим, Козимий, Астрободий каби шоирларнинг сатирик шеърлари ўз даврида худди шундай олижаноб вазифани бажарганки; биз бу ҳақда қуйида яна тўхтамиз.

Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ҳузурларида ўтган, улар иштирок этган адабий мажлислар баланд савияда, қизғин ўтар ва ҳақиқатан ҳам адабиётнинг ривожланишига хизмат қиласига эди.

Темур, Шоҳруҳ, Абулқосим Бобир давридаги сингари Хусайн Бойқаро даврида ҳам саройда ва унинг вазирлари ҳузурида ўтадиган мажлислар эса меҳнаткаш халқ ҳисобига кўнгил очиш мақсадида ўтказилар эди.

Умуман, у даврларда адабий мажлисларнинг қайси вазиятда қандай руҳда ўтганлиги ҳақида биз Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис», «Мұҳокаматул-луғатайн», «Ҳамсатул-мутаҳайирин» китоблари, Зайниддин Восифийнинг «Бадое ул-вақое» китоби, Хондамирнинг «Макоримул-аҳлоқ» китоби, Давлатшоҳнинг «Тазкиратуш-шуаро» китоби, Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон» китоби ва бошқалардан тўла тасаввур олишимиз мумкин.

Алишер Навоий адабий мажлисларда актив қатнашди, бундай мажлисларни ўзи ҳам кўп уюштирди ва бундан ўзининг ижодий юксалиши учун, илғор адабиёт яра-

<sup>35</sup> Танланган асарлар, 3 том, 58-бет.

<sup>36</sup> Уша китоб, 57-бет.

<sup>37</sup> Уша китоб, 56-бет.

тиш йўлидаги кураши учун кўп маънавий озиқ олди. Адабий мажлислар, айниқса унинг адабий-танқидий меросининг дунёга келиши ва ривожланишида жуда катта роль ўйнади.

Навоий адабиёт танқидчиси сифатида жуда эрта кўзга кўрина бошлаган. Навоийнинг табиатида жуда ёшлик вақтидан бошлаб қандайдир бир инжиқлик, тарихий манбаълар тили билан айтганда, «нозик» лик бўлганки, бу ҳақда Заҳириддин Муҳаммад Бобир ёзади: «Алишербекнинг мизожи нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг фуруридан тасаввур қилур эдитар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур»<sup>38</sup>.

Бу ҳақда яна Хондамирнинг «Макоримул-аҳлоқ» китобида қўйидагиларни ўқиймиз:

«Нозик табиигинг софлик ва соғломлик овозаси оламга ёйилди ва муборак фикрининг дадиллиги ҳақидаги сўзлар халқ орасида оғиздан-оғизга кўчиб юрди»<sup>39</sup>.

Навоий табиатидаги бу «нозик»лик адабиёт соҳасида ҳар қанлай асарни ёқтира бермаслигига, поэзияни жуда нозик тушунишида, унга юксак талабчанлигига кўрияди.

Навоий шоир сифатида жуда эрта, 15 ёшларида танилган экан, шу билан бирга, классикларни изчил ўқиши, танқидий ўрганиш, шоир сифатида балоғатга ета борин процессида унинг адабий танқидчилик қобилияти ҳам ўсиб борар эди. Ёзувчига бир вақтнинг ўзида фақат ёзувчилик хусусияттигина хос бўлмай, маълум даражада у мутафаккирлик ва танқидчилик хусусиятларига ҳам эгадир. Йирик адабий асар шу уч элемент маҳсулни бўлиши ҳақида совет ёзувчиси А. Н. Толстой ўз ижодий тажрибаси ҳақидаги сұхбатларидан бирида қўйидагиларни ёзган эди:

«... ёзувчи бир вақтнинг ўзида ҳам мутафаккир, ҳам санъаткор, ҳам танқидчи бўлиб ишлаши керак. Шу уч юксак фазилатдан биргинаси кифоя қилмайди. Мутафаккир-актив, мардонавордир, у «нима учун» эканлигини билади, у мақсадни кўради ва шу мақсадга олиб

<sup>38</sup> Заҳириддин Муҳаммад Бобир, «Бобирнома», т. I, Уздавнашр Тошкент, 1948, 198-бет.

<sup>39</sup> Фиёсиддин бинни Ҳумомиддин Хондамир. «Макоримул-аҳлоқ», УзССР Фанлар академиясининг нашриёти, Тошкент, 1948, 22-бет.

борадиган поғоналарни белгилайди. Санъаткор — юксак ҳиссият ва назокат эгасидир, унинг бутун вужуди «қандай» яратиш фикрига берилган, у поғоналар ошиб боради, унга муайян чек-чегаралар керак,— акс ҳолда у чилиб, ёйилиб кетади, тавба қилдим деб айтай, у (санъаткор — А. Х.) «ҳавойироқ»... Танқидчи мутафаккирдан ўткирроқ ва санъаткордан талантлироқ бўлиши керак, у ижодкор эмас, актив ҳам эмас, лекин шафқатсизdir.

Маълум бўладики, йирик асарни ана шу уч элемент яратиши керак. Бундан тайёргарликка зарурат келиб чиқади»<sup>40</sup>.

Езувчи қанча катта бўлса, унда бу элементлар ҳам шунчалик кучли бўлади. Шубҳасиз, Навоийда бу уч элемент жуда кучли эди ва улар баравар ўсиб борди. Навоий танқидчилигининг таъсир доираси ўз ижоди билан чекланиб қолмасдан, аста-секин кенгайиб, бошқаларнинг ижодига, ҳатто умумий адабий ҳаракатга таъсир қилишгача етиб борди.

Навоий 1456 йилдан 1464 йилгача Машҳадда турди. Бу даврда у катта билим эгаси бўлиб етишган ва етишашётган, адабий мунозараларда актив қатнашиб, ўз фикрини маъқул қилдира олиш даражасига кўтарилиган эди. Бу ҳақда масалан: «Мажолисун-нафоис» дан унинг Машҳаддаги кўзга кўринган шоирлардан бири — Шайх Турбатий билан бир адабий мажлисда қандай ошна бўлгани ҳақидаги кичкина тарихни ўқиши анча мароқлидир:

«Фақирнинг они кўрарга кўп орзум бор эрди, ошинолиғ бу нав воқи бўлдики, Султон Абусаид Мирзо замонида Машҳадда ғарид ва хаста бир буқъада йиқилиб эрдим. Қурбон вақфаси бўлди, оламнинг ақсо билодидин ҳалқ И мом равзаси тавфига юз қўйдилар. Расмдурким, мусофиirlар мутааййин буқъа гаштига ҳам борурлар. Ул буқъадаким, фақир йиқилиб эрдим, жамоати маволиваш эл сайр қилиб, деворда битилган абётин ўқиб, бир байт устига бахсга тушдилар. Бир улуғроқ кишиким, ул жамоат анга тоби эрдиларким, ул жамоатни илзом қилди, фақир заъф ҳолида ул жамоат жонибидан сўз айтдим. Анга дедиларким: «Бу бемор йигит ҳам бир сўз айтади». Ул улуғроқ киши худ Шайх Камол эрмишким, зиёфатга келган эрмиш. Бошим устига келиб мабҳасии

<sup>40</sup> Алексей Толстой, Полное собрание сочинений, т. 13. Москва, Госполитиздат, 1949, 561-бет.

ораға солди. Фақир жавоб бергач, ўз сўзидан қайтиб, таҳсинлар қилиб, ҳолимни тафаҳҳус қилди. Эрса ул ҳам факирни эшитган экандур ва кўрар ҳаваси бор экандур. Хуш вақт бўлуб, дилжўйликлар қилиб, қошимда ўлтурди... манзилиға бориб, туҳфа ва табаррук савғот йўсини била юборди ва то анда эрди, доим келур эрди. Шайх била ошнолиқ тақриби бу нав воқе бўлди»<sup>41</sup>.

Навоий Машҳадда Шайх Турбатий каби кишиларнинг кўплари билан танишди ва яқин муносабатда бўлди. У доим ўз билими устида ҳар томонлама чуқур ишлашда давом этди.

Алишер Навоийнинг ижоди ва адабий-танқидий фаолиятининг ўсишида ҳамда халқпарвар адабиётни яратиш йўлидаги курашида шоирнинг Самарқандда яшаган даври (1467-1469 йиллар) жуда муҳимдир. У Самарқанддаги талант эгаларини ўз атрофига йиғиб, биргаликда ўзбек адабиётини ривожлантиришга интилди. Навоийнинг сафдошлари — Мирзабек, Мирза Ҳожа Суғдий, Ҳаримий Қаландар Самарқандий каби шоирлар эди. Бу ерда Навоий устоз даражасига кўтарилиган. У, Фазуллоҳ Абуллайсий, Алойи Шоший, Муҳаммад Олим Самарқандий, Ҳожа Ҳусрав каби ўз даврининг кўзга кўринган кишилари мударислик қилиб турган мадрасада адабиётнинг турли назарий масалалари, шеър санъати, аruz баҳрлари устидаги мунозараларда ва ҳамсабақларининг баъзи бир шеърлари муҳокама қилинган суҳбатларда муттасил қатнашар эди. Масалан, Навоий бу ерда Юсуф Шоҳ деган ёш шоирнинг шеърларини тузатишга ёрдамлашгани ҳақида ёзади:

«Фақир таҳсил учун Самарқандга борганда (Юсуфшоҳ — А. Ҳ.) Андижондин келди ва анда фақир билан бўлур эрди. Сигариси жиҳатидан шеърида хомлик бўлса, ислоҳ қилур эрдим. Фақирдин ўзга киши ани шеърига сўз айта олмас эрди»<sup>42</sup>.

Навоий Шайхим Сухайлий деган шоирга ҳам худди шундай ёрдамлар кўрсатган.

Тарихий манбаъларнинг хабар беришича, Навоий Самарқандда иқтисодий жиҳатдан анча оғир турмуш кечирган. Бу, унинг ҳаётида меҳнаткаш халқнинг қийин турмушини, унинг орзу-истаклари ва психологиясини ўр-

<sup>41</sup> Танланган асарлар, З том, 37-бет.

<sup>42</sup> Уша китоб, 55-бет.

ганиш ҳамда яқиндан тушунишда, унинг ижодининг халқчиллиги ошишида катта аҳамиятга эга бўлди. Аммо Навоий бу ерда ҳам ўз устида ишлаш, поэзия билан шуғуланиш имкониятига эга бўлди. Чунки Самарқандда унга ўернинг бой кишиларидан Аҳмад Ҳожибек ва Дарвеш Мұхаммад Торхон каби кишилар моддий ёрдам кўрсатиб турганлар.

Навоий қаерда яшамасин — хоҳ Ҳиротда, хоҳ Самарқандда умр бўйи шаҳар ҳунармандлари ва улар орасидан чиққан шоирлар билан ҳам яқин муносабатда бўлди. Навоий 1469 йилда Хусайн Бойқаронинг таклифи билан Ҳиротга чақирилгандан сўнг ҳам шаҳар ҳунармандлари ва бошқа меҳнаткаш табақалардан чиққан кўп шоирларга ҳомийлик қила бошлади. Улар Навоийни доим ўзларининг катта устозлари ҳисоблар ва ўз асарлари устида унинг фикри ва берган баҳосини ҳал қи́лувчи баҳо деб билар. Фикримизнинг исботи учун қўйида келтирадиган мисолимиз «Мажолисун-нафоис» нинг энг таъсирли моментларидан биридир. Бунда кафандикка ҳам ҳеч нарсаси бўлмаган Мавлоно Қабулий исмли бир шоир ўлим олдида ўзининг бутун ижоди ва ҳаётига Навоий баҳо беришини ва уни кўмишга ҳам Навоийнинг бошчилик қилишини васият этади:

«Мавлоно Қабулий фақир киши эрди. Бозорчай Маликда фазлфурушлуғ дўйони бор эрди. Бир сабоҳ ул маҳалладин жамъи келдиларким, ўтган кеча Мавлоно Қабулий бизларни тилаб, васият қилдиким, бу кеча оламдин борурман, такфин ва тажхиз жиҳатдин ҳеч нимам йўқтур. Сабоҳ девонимни фалон киши, яъни фақир қошига элтиб, ниёзимни еткуриб, илтимос қилингким, мени Содоти Мусрих гўристонида дафн қилдурсин. Сабоҳ хабар туттук, эрса ўтиб эрди. Васияти дастури била девонини сенинг қошингға келтирубмиз. Фақир анинг васиятини бажо келтуруб, тадфинидин сўнгра девонин очтук, эрса бу мақтаъ келдиким:

Агар қабули ту ёбам Қабулиям, вар на  
Баҳри ду кавн чу ман номақбул натвон ёфт»<sup>43</sup>

Таржимаси: «Агар сенга маъқул бўлсан, «Қабули» бўла оламан, йўқ эса, икки дунёда мендек номақбул топилмас».

<sup>43</sup> Танланган асарлар, III том, 48-бет.

Навоийнинг ўзи эса «Мұхокаматул-луғатайн» да 30 йилдан ортиқ Ҳурсондаги адабий ҳаракатга бош бўлгани, адабий мунозараларга раҳбарлик қилгани ҳақида буюк фахр билан ёзади:

«Ва ўттуз йилдан ортиқ ва қирқ йилга яқинидурким, Ҳурсон мулкиким, фазлу камол аҳлига олам мамоликинг мисри муazzами ва саводи аъзамидур, бу мулкнинг жами назм аҳли шуаройи ширин қаломи ва фусаҳойи вожибул-ихтироми ҳар не, ҳар маъни билаким, авроқ юзига оройиш ва ҳар алфоз билаким, ажзо изориға на-мойиш берибдурлар, бу фақир суҳбатиға еткурубдурлар ва бу заиф олида ўткарибдурлар ва хақ ва истоҳ илти-мосин қилибдурлар ва хотирға келғон нуқтаки айтилиб-дур, инсоғ юзидин мусаллам тутуптурлар ва агар баъзи ибо қилибдурлар, далойил била алара хотир нишон қилилиптур, андин сўнгра қабул қилиб, ўзларин шокир ва мамнун билибдурлар.

Ва басо маъоний ва аҳли хурдадонлар ва дақоийқ хайли дақиқ баёнларки, Анварий ва Салмон шеърида ҳар бири бирининг жонибин тутуб баҳслар қилиб, сўзлари бир-биридин ўтмагандан сўнгра бу фақир олдиға мұхокама учун келтурубтуурлар ва ҳар не ҳукм топиб-дурурлар мусаллам тутуб, муноқашалари бартараф бўлубтур. Ва ғазалда Мир Шоҳий ва Мавлоно Қотибий ва алар ғайри шарафидин доғи бу йўсунлуг ва маснавийда Ҳазрат ва Шайх Низомий ва Мир Ҳусрав Деҳлавий жонибидин доғи бу дастурлуг кўп воқи бўлубтур»<sup>44</sup>.

Навоий ўзи бошчилик қилаётган адабий ҳаракатнинг ҳар бир янгилигидан, ҳар бир янги талантдан хабардор бўлиб тураг эди. У ҳатто Ҳиротдан узоқдаги адабиёт аҳилари билан ҳам яқин алоқада бўлган. Бунга «Мажо-лис» нинг бешинчи ва олтинчи боблари ёрқин гувоҳлик беради. Навоий Мавлоно Лиқоий деган хоразмлик ёш шоирнинг оиласи аҳволлари билан ҳам таниш бўлган<sup>45</sup>.

Зийрак Алишер Навоий ҳатто ёш Заҳириддин Муҳаммад Бобир билан ҳам жуда эрта алоқа боғлаган. Бу ҳақда Бобир ёзади:

«Бу иккинчи навбат Самарқандни олганда Алишербек тирик эди. Бир навбат менга китоботи ҳам келиб эрди. Мен ҳам бир китобот юбориб эрдим, орқасида турки

<sup>44</sup> Танланган асарлар, III том, 201—202-бетлар.

<sup>45</sup> Ўша китоб. 123-бет.

байт айтиб, битиб юбориб эрдим. Жавоб келгунча тафрика ва ғавғо бўлди»<sup>46</sup>.

Кези келганда улуф шоир — танқидчи Навоийнинг адабий фикрлари билан Султон Хусайн ва унинг душманлари ҳам ҳисоблашганлар ва саройда уюштирилган катта йиғинларда унга эътибор билан қараганлар<sup>47</sup>.

Навоий адабий мажлис, мунозара, баҳс, суҳбат ва бошқаларни севган, чунки у адабий мунозара ва баҳсларнинг ижодий ишга аҳамиятини чуқур тушунган. Шунинг учун ҳам танқидни қабул қилмовчи, менсимовчи, замондошларини у қаттиқ танқид қилар эди.

Навоийнинг «Муҳокаматул-лугатайн», «Мажолисун-нафоис», «Мезонул-авzon», «Ҳамсатул-мутаҳайирин» каби китобларининг яратилишида унинг дўстлари, устозлари, шогирдлари билан олиб борган адабий суҳбатлари, мунозаралари, баҳслари катта аҳамиятга эга бўлди. Унинг «Мажолис» ига назар ташлаганимизда буни айниқса яққол кўрамиз. Масалан, Навоий бу китобда баъзи адабий суҳбатдошлари тўғрисида, уларнинг суҳбатлари учун миннатдорчилик билдиргандек ёзади:

«Хожа Ҳасан Хизршоҳ яхши табли, яхши муҳоваралиф киши эрди»<sup>48</sup>.

Мавлоно Қавсарий —«Қабулиятлиф, хуш суҳбат, ширингўй киши эрди»<sup>49</sup>.

Сайд Абдулло Астрободий —«ҳуш таб йигит эрди. Муҳовараси дағи хўб ва аҳлоқи дағи хўб эрди»<sup>50</sup>.

Мир Имод Машҳадий —«...Донишманд ва хуш муҳовара ва хуш халқ ва хуштаб йигит эрди. Машҳад шуароси анинг хизматига йиғилур эрди ва ҳарне деса итоат килурлар эрди»<sup>51</sup>.

Мавлоно Юсуфшоҳ —«...онда (Самарқандда) фақир била бўлур эрди. Аммо яхши суҳбати бор эрди ва кўпроқ синф шеърни яхши айтур ва аруз билур эрди»<sup>52</sup>.

Муҳаммад али—«Хушмуҳовара ва хуш хулқ ва хуштаб ва дардман йигит эрди»<sup>53</sup>.

<sup>46</sup> Заҳириддин Муҳаммад Бобир, «Бобирнома», I том, 106-бет.

<sup>47</sup> Таъланган асарлар, III том, 202-бет.

<sup>48</sup> Таъланган асарлар. III том, 43-бет.

<sup>49</sup> Таъланган асарлар, III том, 51-бет.

<sup>50</sup> Уша китоб, 52-бет.

<sup>51</sup> Уша китоб, 40-бет.

<sup>52</sup> Уша китоб, 55-бет.

<sup>53</sup> Уша китоб, 60-бет.

Замонининг етук кишиларидан Абдураҳмон Жомий Навоийни улуғ шоир, мутафаккир, олим, тилшунос, давлат арбоби сифатидагина эмас, адабий асарни, ижодий масалаларни ўз замонида энг тўғри таҳлил этувчи буюк адабий танқидчи сифатида ҳам таниган, ҳурмат қилган, ундан маслаҳатлар олган. Бу ҳақда Навоий «Ҳайратул-аброр»да:

«Номағаким роқим этиб хомасин,  
Кўрмади, мен кўрмайин, эл номасин»<sup>54</sup>

дейди ва ўзининг бу фикрини кейинчалик «Муҳокаматул-лугатайн» да яиада конкретлаштириб, қўйидагиларни ёзади:

«Барчадин куллироқ санад буким, Ҳазрати иршод паноҳи... Нуранки... форсий сўзда жами алар сўзидин юқорироқ сўз йўқтур, кўпроқ кутуб ва расоил ва ғазалиёт ва қасоиддаки, маони гавҳарларин назм силкига кийдурур эрдилар ва замирниҳонасидан анжуман томошагоҳига жилва берур эдилар, аниг мусваддасин бурунроқ бу фақирга илтифот ва эътиқод юзидин берур эрдиларким;—«Бу авроқни ол ва бошдин оёғига назар сол, хотирингга ҳарне айткудек сўз келса, айт!»— деб ва ҳарне ишорат бўлганиким, мазкур бўлди, зоҳир қилсан, мақбул тушар эрди. Бу даъвога далил буким, ўндин ортиқ кутуб ва расоилда ул ҳазрат бу фақирнинг отин мазкур қилибдурлар. Ва кўпи таб ва идрок ва мунга муносиб нималарга нисбат бериб, мастур қилибдурлар».<sup>55</sup>

Демак, Навоий ўз давридаги адабий ҳаётда актив қатнашган, Навоий шунинг учун ҳам ўша вақтдаги адабий ҳаётни акс эттирувчи энг қимматли манба —«Мажолисун-нафоис» тазкирасини яратса олди.

Навоий ижодида оптимистик руҳ устун эди. Навоийнинг оптимистикилиги унинг адабиётшунослигига ҳам ўз аксини топди. Навоий ўзигача яшаб ижод қилган йирик ўзбек, тожик, озарбайжон, форс шоирларига юксак баҳо берар экан, у ўз даврида яшаб ижод қилаётган кўпгина талантларга ҳам умид кўзи билан қаради. У ўз замонида ҳам, хусусан бадиий адабиёт соҳасида бир қанча кишилар етишганини бир неча марта таъкидлаб ўтди, уларнинг муваффақиятлари билан қувонди. Навоий «Ҳазойи-

<sup>54</sup> „Нәјғәтүл-әбрар“. 15-бет.

<sup>55</sup> Танланган асарлар, III том, 202-бет.

иул-маони»га кирган маснавийларининг бирида ўз замондошлари ҳақида ёзади:

Нутқнинг гарчи шикоят дери бор,  
Шукрдин доғи ҳикоят дери бор.  
Ким агар бордилар андоқ асҳоб,  
Яна ҳам жамъи эрурлар аҳбоб...  
Гар алар тутти эса дашти адам,  
Шукр бу хайл эрурлар ҳамдам<sup>56</sup>.

Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасини ўз замондошларига бағишилади ва бу китоби билан уларнинг хотирасини абадийлаштириди. Навоий ўз замондошларининг ҳаёти ва ижоди билан яқиндан қизиқди, уларнинг ижодий ўсишлари учун қўлидан келганича ёрдам беришга интилди. Навоийнинг ўз замондошлари ҳақидаги танқидий фикрлари унинг адабий танқидчилигининг энг характерли ва муҳим қисмидир. Навоий ўз даврининг талантли ва кўзга кўринган маданий кишилари билан жуда яқин муносабатда бўлди, улар ҳақида ҳатто «Ҳамсатул-мутаҳайирин» (Абдураҳмон Жомий ҳақида), «Холоти Мухаммад Паҳлавон», «Маноқиби Сайд Ҳасан Ардашер» каби яхлит ва йирик эсдаликлар ёзди. Навоий ўз атрофиға Абдужамил Котиб, Султонали Машҳадий каби хаттотларни йиғиб, яхши адабий асарларни кўчиртириди. Уларга текстларни эса ўзи тайёрлаб берди.

Масалан, Алишер Навоийнинг Ҳиротга қайтиб келгандан кейинги ҳаёти ҳақида Хондамир қўйидагиларни ёзади: «... Бутун вақтни китобларнинг иборатларин тузатиш, маъноларин текшириш, далиллар билан исбот этиш,— пок (холис) масалаларни топиш, нақлий (эшитиш орқасида билинган, ўзлаштирилган билим — А. X.) илмларнинг сирларини очиш ва ақлий билимларни ва фанларнинг қийин маъноларин ечишга сарф этди».<sup>57</sup>

Бу даврда адабиётшунослик соҳасида Алишер Навоий ёлғиз эмас эди. Абдураҳмон Жомий араб тилига доир ўзининг «Фавоидуз-зиёя» («Шархи Муллойи») асари, поэтика ҳақида «Аруз» қўлланмаси, катта адабиётшунослик аҳамиятига эга бўлган «Баҳористон» асари ва бошқаларни яратди. Жомий ҳам, Навоий сингари, адабиётшунослик масалалари билан кенг шуғулланди. Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасини ёзмасдан бурун, Давлатшоҳ Самарқандий ўзининг «Тазкиратуш-шуаро»

<sup>56</sup> Танланган асарлар, I том, 122—123-бетлар.

<sup>57</sup> X a n d a m i g , „Məkətīmūl əxlaq“ 21-бет.

тазкирасини тузди. Навоий «Мезонул-авзон» да Ҳусайн Бойқаро томонидан Амир Ҳусрав Дехлавийнинг алвафит тартиби билан, шеърларнинг ёнида уларнинг ҳар қайси сининг вазни кўрсатилган ҳолда ўн саккиз минг байтлик девони туздирилганидан дарақ беради. Поэзия жанрининг бир тури — муаммо ҳақида Жомий, Навоий ва бошқаларнинг қатор қўлланмалари яратилди.

Амир Бурҳониддин Атоуллоҳнинг «Рисолаи саноий», «Бадойии шеър», «Рисолаи қоғия», Шамсиддин Муҳаммад Бадахшийнинг «Рисолаи муаммо» асарлари ҳам шу типдаги асарлар эди. Абдураҳмон Жомий ҳам ўз даврининг энг бой кишиларидан бўлиб, кўп қимматли асарларни котибларга кўчиртириди ва уларнинг нусхаларини кўпайтириди. Адабиётга оид фикрлар поэтик асарларнинг таркибида ҳам ривожланишда давом этди. Абдураҳмон Жомий, Биноий каби шоирларнинг поэтик асарларини кўздан кечирганимизда буни яққол кўрамиз...

Навоий адабий танқид билан муттасил шуғулланди. Навоий халқ манфаатлари билан, адабиёт манфаатлари билан нафас олар эди. Навоийнинг адабий танқидчилиги унинг поэтик ижоди билан бирга доимий такомилланишида эди. Унинг адабий танқидчилиги ҳам, юқорида айтиб ўтганимиздек адабий танқидчиликнинг ўша даврдаги ҳамма формаларида ривожланар эди.

«Муҳокаматул-луғатайн», «Мезонул-авzon» асарлари назарий характерда бўлиб, биринчиси асосан тил, адабий тил масалаларига, иккинчиси поэзиянинг вазн масалаларига бағищланган эди. Навоийнинг адабий қарашларини ўз ичига олган бу ва бошқа асарлари характеристикасига алоҳида тўхталажакмиз.

Бундан ташқари, Навоийнинг биронта кўзга кўринган на илмий, на бадиий асари йўқки, унда автор адабиёт масалаларига ҳеч ёndoшмаган бўлсин. Бу жиҳатдан унинг «Хамса»га кирган «Ҳайратул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Исқандарий» достонлари, «Лисонут-тайр» достони, «Маҳбубул-қуулуб» асари гоят характерлидир. Навоий ҳатто ўзининг лирик шеърларида ҳам ўз ўрни билан бу ҳақда гапира билар эди. Бу жиҳатдан «Ҳазойинул-маони»даги маснавийлар, айниқса характерлидир. Уларда биз ўша давр адабиётининг аҳволига доир кўп қимматли фикрларни учратамиз.

Буларнинг ҳаммаси яна шуни кўрсатадики, Навоийнинг адабиётшунослик фаолияти ўз даврининг традициялари билан маҳқам боғлиқ бўлиб, давр талаблари асосида ривожланди, ўша давр адабиётшунослиги олдидаги энг муҳим, ҳаётй саволларга жавоб беришга ҳаракат қилди.

Энди Навоий давридаги адабий танқидчиликнинг адабий асарга баҳо бериш характери масаласига келсак, бунда В. Г. Белинскийнинг рус адабий танқидчилиги тарихига оид биз юқорида эслатиб ўтган муроҳазалари нинг иккинчи пунктини эслашимизга тўғри келади. Бу даврда Абдураҳмон Жомий, Навоий каби буюк адабиётшуностар, адабий асарга, шоирнинг ижодига, ёки унинг айрим моментларига ўзларигача яшаган адабиётшунослар сингари эстетларча эмас, яъни формасигагина аҳамият бериб қўя қолмай, улар адабий асарга, бадиий ижодга кўпроқ эстетик дид билан, яъни форма билан мазмунни бир-биридан ажратмасдан баҳо бера бошлигандар. Навоий ўз буюк салафлари асарларига, масалан, Низомий асарларига баҳо берар экан, у Низомий асарларининг формасига ҳам, мазмунига ҳам бир хил аҳамият беради, формани мазмундан, мазмунни формадан ажратиб қўймайди. У ўз замондошлари асарларига қарашларида ҳам шу принципга қаттиқ амал қилади ва худди шу нуқтаи назардан уларнинг ютуқ ва камчиликларини кўрсатишга ҳаракат қилади. Навоий танқидчилигининг энг ишончли ва катта ёдгорлиги — Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» тазкирасини кўздан кечирганимизда буни яққол кўрамиз.

Бироқ, Навоий танқидчилигига биз бошқа моментларни ҳам кўрамиз. Масалан, Навоий ўз «Ҳамса»сига кирган асарларида Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий каби буюк ёзувчиларнинг асарлари устида тўхтар экан, баъзан уларнинг асарларини бутунисича баҳолашга уринади. Лекин Навоий танқидчилиги асарни ва ёзувчи ижодини ҳар томонлама чуқур очишгacha ўсиб етмади.

Навоий танқидчилигига биз яна бошқа нарсани, яъни адабиётнинг майда-чуйда масалалари устида, баъзан бадиий асарларнинг шактига оид кичик масалалар устида узоқ тўхталиш, баҳслашиш каби ҳолларини ҳам кўрамиз. Масалан, Навоий «Ҳамсатул-мутаҳаййирин» китобида Ҳасан Деҳлавий шеъридаги ўхшатишнинг ўрнига шеърининг маъно жиҳатдан бузилишига олиб кела-

диган нотўғри ўхшатишни киритишга қарши қандай принципиаллик билан, қатъият билан курашгани, бунда унга Абдураҳмон Жомийнинг ёрдам бергани ҳақида қуидагиларни ёзади:

«Бир неча улуғ киши мажлисida жамоати азизлар хизматида туштум. Мутаҳҳар Уднийким, хушнавозликда Зуҳранинг отаси ва хушхонлиқ онинг фарзанди руҳ афзоси бўла олур эрди, тағани мақомида Хўжа Ҳасан Дехлавийнинг бу шеърин ўқийдур эрдиким:

«Зиҳи дарунам дилро замон-замон бату майли...» то бу байтга етиштики:

Мисоли қатраи борон сиришки ман ҳама дур шуд,  
Чунин осор диҳад алҳақ тулун чун ту Суҳайли<sup>58</sup>.

Мажлис аҳли мутаайийин ва хуштаб эл эрдилар ва мири мажлис ҳам хуштаб ва подшоҳ нишон. Муғанийфа баъзи эътиroz юзидин ва баъзи танбийя юзидин дедиларким:—«... сиришки ман ҳама дур шуд» ўрнифа «ҳама хун шуд»<sup>59</sup> ўқики, «дур шуд» нинг маъноси йўқтур. Мири мажлис доғи аҳли мажлисга муттафиқ эрди. Бу фақир ҳеч нима демадим. Мажлис ҳуззори фақирга доғи машғуллиқ қилдилардим:—«Сен дағи нечук бу сўзда асҳобға мувофиқ эмассан?» — деб. Фақир дедимки: — «Қойил адо қилиди... «Мисоли қатраи борон сиришки ман ҳама дур шуд» росттур, балки мундоғ керак.

Барча ҳужум қилиб, фақирға фулу қилдилар. Фақир айтдимким, чун сиз барча бир жониб бўлдингиз. Мен сизга муддаомни событ қила олман. Бир кишини ҳакамиқтага мусаллам тутсангиз, гаров боғларман. Иттифоқ била айттиларким, ҳазрат Махдуми Афозил (Жомий — А. Ҳ.)нинг ҳукми балки ҳокимидур. Аларнинг мусаллам тутмас киши йўқтур. Фақир алар ила гаров боғлаб, мажлиснинг кайфиятин ва ул баҳснинг сабабин ва ул байтда «хун» лафзи муносаброқму ё «дур» лафзи мувофиқму? — деб, мақсаднинг истинодин ҳамул замон ул Ҳазрат хизматларига юборилди. Бир яхши замондин сўнгра борғон киши келиб, жавоб келтурди ва ул Ҳазрат бу мисраъни айтиб эрдиларким:

<sup>58</sup> Таржимаси: «Менинг ёмғур томчиларига ўхшаш кўз ёшлиларимга сенинг кўрининшинг чиндан ҳам Суҳайл юлдузидек таъсир қилиб, уларнинг ҳаммаси дурга айланди».

<sup>59</sup> Таржимаси: «Ҳаммаси қонга айланди».

«Суҳан «дур» аст — тааллуқ багўши шаҳ дорад»<sup>60</sup>.

Ул жамоат мулзам бўлиб, фақирга аларнинг тартиб ва мададлари бу нав етти. Маълум эмаски, харгиз киши бу нав муҳтасари муҳит жавоб ҳеч саволга етмиш бўлғай. Тонгласи бу сўз шуҳрат тутуб, эл ёд тутуб, мажлисда нақл қилдилар эрди»<sup>61</sup>.

Адабий танқидчиликнинг ўша даврдаги тараққиёт босқичи учун бундай ҳоллар ҳам характерли эди. Бу нарсадан Навоий танқидчилиги ҳам қутула олмади.

Бу даврдаги адабий танқидчиликнинг диққатни тортадиган ижобий хусусиятларидан бири адабий асарларнинг маълум назарий принциплар асосида текширила бошлишидир. Бу, адабий танқидчиликнинг узоқ эволюция натижасида қўлга киритган ютуқларидан эди.

Умуман олганда, бу даврда адабий танқидчилик мустакил фан даражасига кўтарилимагани учун у ҳали бадиий адабиётнинг ривожланиши учун етарли ёрдам бера олмас, адабий ҳаракатдаги барча нуқсонларни илдизи билан, атрофлича очиб ташлашдан ожиз, ўзича даврнинг талабидан келиб чиқиб, адабиёт олдига муҳим янги-янги ижтимоий проблемаларни қўя олмас эди.

Улуг рус революцион демократ танқидчиси В. Г. Белинский: «Бизнинг танқидчилигимиз жамиятнинг тарбиячиси бўлиши керак...»<sup>62</sup> деган эди. Бунинг учун танқидчик даврнинг ижтимоий масалалари билан нафас олиши зарур. Навоий давридаги танқидчилик ва Навоий танқидчилиги эса ижтимоий масалалар билан бу даража чирмашиб кетишдан узоқ эди. Тўғрироғи, ҳали танқидчилик жамиятни ва адабиётни ўқитиш, ўргатишдан кўра ўзи ўқиши ва ўрганишга кўпроқ муҳтоҷ эди. Чунки бадиий адабиёт турмуш билан танқидчиликка қараганда маҳкамроқ боғланган эди, яъни бу даврда бадиий адабиёт жамиятнинг кураш қуроли даражасига кўтарилиган эди, танқидчилик эса ундан орқада келар эди.

Навоийнинг дунёни объектив тушуниши, унинг адабий ижоди билан бир қаторда унинг танқидчилигига

<sup>60</sup> Таржимаси: «дур» сўзи шоҳнинг қулоғини безашга тааллуклидир.

<sup>61</sup> ЎзССР Фанлар академияси, Шарқшунослик институти, Кўл-ёзма Изв. 693, 23—24-бетлар.

<sup>62</sup> В. Г. Белинский, Полное собрание сочинений в трех томах, т. I, ОГИЗ, Государственное издательство художественной литературы, М, 1948, 226-бет.

ҳам таъсир кўрсатди. У адабиётнинг ижтимоий функцияси ҳақида, шакл ва мундарижаси ҳақида қимматлиқ фикрларни айтди. Унинг бу фикрлари танқидчиликнинг ва адабиётнинг ўша даврдаги тараққиёт даражаси учун жуда муҳим ижобий фактлар эди. Навоий танқидчилиги ўз даврининг идеологик маҳсули ўлароқ, кўп ижобий хислатларга эга бўлиши билан бир қаторда, баъзи нуқсонларга—тарихий чекланишлар, объективизм, турли қарама-қаршиликлар, ноаниқликлар ва ҳоказоларга ҳам эгаки (бу ҳақда келгуси бобларда биз йўлйўлакай батафсил тўхтаймиз), бусиз у ўз даври ва тарихий шароитидан ажralиб қолган бўлар эди. Навоий танқидчилигидаги бу камчиликлар унинг умумий дунё-қарashi билан боғланган эди.

Ўрта Осиёда феодал тарқоқликнинг узоқ давом этиши натижасида, XV асрдан сўнг барча фанларнинг, шу қатори адабиёт ва танқидчиликнинг ҳам ривожланиши учун имконият кам бўлди. Шу сабабли, айниқса адабий танқид барча фанлар қаторида фақат Ўлуғ Октябрь революцияси ғалабасидан сўнггина эркин ва муваффақиятли ривожланиш имкониятига эга бўлди.

Навоийнинг ижоди ва адабий-танқидий меросини жиддий ўрганиш танқидчиларимизга, айниқса классик меросимизни чуқур ўзлаштиришга катта ёрдам беради. Чунки Навоийнинг ижоди ва танқидий мероси ўзбек адабиёти ва ўзбек адабиётшунослигининг Ўлуғ Октябрь революциясигача эришган энг катта ютуғидир.



## II. НАВОИЙНИНГ АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ ҚАРАШЛАРИНИ ҮЗ ИЧИГА ОЛГАН АСОСИЙ АСАРЛАРИ

Юқорида айтиб ўтилган сабабларга кўра Навоий ҳам маҳсус адабий-танқидий асарлар яратади. Унинг адабий-танқидий қарашлари ҳамма асарларида сочилиган бўлиб, бу жиҳатдан унинг кўзга ташланадиган асарлари қўйидагилардан иборатдир: «Мажолисун-нафоис», «Хамса», «Муҳокаматул-лугатайн», «Ҳамсатул-мутаҳайирин», «Мезонул-авzon», «Маҳбубул-қулуб», «Ҳазойинул-маони» ва бошқалар.

Алишер Навоий узоқ ижодий тажрибадан сўнг үз ичига беш катта достонни олган машҳур «Хамса»сини яратди. «Хамса»га кирган достонларнинг ҳар бирининг бошланиш қисмида улуғ шоир ўзининг адабиёт назариясига тегишли фикрларини халқ томонида туриб илғор прогрессив ёзувчи сифатида ёрқин баён қилди. Бундан ташқари, «Хамса»нинг бошқа ўринларида ҳам жуда қийматли адабий-танқидий мулоҳазалар ифодаланган. «Ҳайратул-аброр» достонининг қалам аҳллари ҳақидаги ўн иккинчи мақолат ҳамда достоннинг сўнгги қисми фикримизнинг ёрқин бир далилидир. Шоир бу ўринларда адабий асарда мундарижа ва шакл масаласи, адабиётнинг ижтимоий функцияси ҳақида мулоҳаза юритади. Бунга ўхшаш мулоҳазалар қолган тўрт достоннинг муқаддима ва охирида ҳам учрайди. Беш достоннинг ҳар қайсисининг муқаддимасида үз улуғ устозлари—Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий ҳақида мадҳлар бор. Бу мадҳларда Навоий бу буюк шоирларга қуруқ мадҳ ўқимасдан, балки үз замонига нисбатан чуқур илмий равишда уларнинг баракали ижодига танқидий баҳо беради. Навоий бу гигантларнинг асарларини нақадар чуқур

равишда ўқиб ўзлаштирганини «Ҳайратул-аброр»да қу-йидагича тасвиirlайди:

«Шавқига қўксимни шигоф айладим,  
Жилдига кўнглимни филоф айладим»<sup>1</sup>.

Шоирнинг бу гапларини унинг ўз салафларига берган баҳолари тўлиқ тасдиқлайди. Бу ўринларда фикр шеърий шаклда юритилган ва бу мақсадга ўрин, табиий, ниҳоятда оз берилганлигига қарамай, Навоий ўз салафларининг асарларидаги баъзи асосий ютуқ ва камчиликларни ниҳоятда ихчамлик ҳамда усталик билан кўрсата билган.

Навоийнинг ўзбек тили учун кураш гоялари ўзининг тўлароқ аксини «Муҳокаматул-луғатайн» гача шу — «Ҳамса»га кирган достонларнинг муқаддималари ва тугалланиш қисмларида топди. Биринчи достон — «Ҳайратул-аброр» нинг муқаддимасида шоир:

«Форси эл топди чу хурсандлиқ,  
Турки дари топса барумандлиқ...»<sup>2</sup>,

деб ёзар экан, у ўзигача яратилган «Ҳамса»ларнинг тоҷик, форс тилларида эканлигини, ўзбек тилида шу типда эпик асарлар ёзишни мақсад қилиб, ўзбек халқи учун хизмат қилмоқчи бўлганини уқтиради ва бу унинг ижодига программа бўлиб қолади. Ҳақиқатда ҳам шундай. Навоий қайси бир асарини ёза бошлар ёки тугатар экан, шоир сифатида ўз халқи олдидағи бурчини унумайди ва ўз асарини она тили — ўзбек тилида ёза ётганини ёки ёзиб тугатётганини ҳамда бунинг тарихий аҳамиятини фаҳр билан уқтириб ўтади. Ўша давр нуқтаи назаридан бу катта ватанпарварлик аҳамиятига эга эди.

Ўз замонининг ҳар томонлама энг етук кишиси Навоий ўз ижодининг ички ва ташқи моҳиятини ва тарихий, ижтимоий аҳамиятини ҳамма замондошлиарига қарраганда ҳам чуқурроқ ва яхшироқ тушунган эди. У «Ҳамса»га кирган достонларида ўз ижодининг энг муҳим томонларига ва дунёвий аҳамиятига тўхталиб, бу ҳақда жуда тўғри, аниқ фикрлар юритади. Бу томондан «Ҳамса»га кирган достонларнинг кириш ва тугал-

<sup>1</sup> „Нәјретул-әбрар“, 16 бет.

<sup>2</sup> Ўша китоб, 12-бет.

ланиш қисмлари янада катта аҳамиятга эга. Шоир «Фарҳод ва Ширин» достонининг хотима қисмида ўз хизматларини буюк сўз усталари Низомий Ганжавий, Амир Хисрав Дехлавий, Жомийларнинг хизматлари билан тенглаштиради:

«Низомий олса Барда бирла Ганжа,  
Қадам Рум аҳлига ҳам қилса ранжа,  
Чекиб Хисрав даги тифи забонни,  
Юриб фатҳ айласа Ҳиндустонни,  
Яна Жомий Ажамда урса навбат,  
Арабда доғи чолса кўси шавкат,  
Агар бир қавм гар юз, йўқса мингдур,  
Муайян турк улуси худ менингдур.  
Олибмен тахти фармонимда осон  
Черик чекмай Хитодин то Хурросон...»<sup>3</sup>.

Бундан ташқари, Навоий «Хамса»нинг ўзида ўзбек классик адабиётининг энг қимматбаҳо дурдонаси бўлган бу асарнинг қандай дунёга келганини, унинг дунёга келиш сабабларидан баъзиларини моҳирона очиб берган. Навоий ўзида «Хамса» яратиш ғояси ва «Хамса» да акс этган ғоялар ёшлигига, у ҳали Низомий, Хусрав Дехлавий асарларини ўқиб юрган вақтида пайдо бўлганини ҳамда бу ишнинг нақадар оғир бўлажагини ёшлигидан тасаввур қилганини «Садди Искандарий»нинг бошида қўйидаги мисраъларда шоирона ифодалайди:

Бурундин чу кўргуздунгуз ёрлик,  
Басе етти сиздин мададгорлиқ.  
Кичик эрканимдин бўлуб қошима,  
Улуғ муддао солдингиз бошима.  
Чу олимға келган бийик тоғ эди,  
Тоши иттику йўли буртоғ эди.  
Бу буртоғлиқ бирла юз печ анга,  
Чиқа олмағудек киши ҳеч анга.  
Чиқар йўлида тўрт оромгоҳ,  
Бешинчиси мақсад било иштибοҳ.  
Ҳар оромгоҳида юз нав ранж,  
Вале туткач ором зимнида ганж.  
Анга чиқмоқ ўлмай кишининг иши,  
Магарким чиқиб бир, ики, уч киши<sup>4</sup>.

Навоий «Хамса»да эпик асарлар яратиш, ўзбек тили учун кураш, ўзидан бурун ўтган баъзи улуғ шоирларнинг ижодига умумий баҳо бериш, ўз замонидаги

<sup>3</sup> Танланган асарлар, II том, III қ., 412-бет.

<sup>4</sup> Танланган асарлар, 2 т., V қ., 7—8-бетлар.

адабий ҳаёт камчиликлари, нуқсонларини очиб ташлаш каби масалалар билан бирга, яна кўп масалаларга йўл-йўлакай тўхталиб ўтади. Биз бу ҳақда ҳам ўрни-ўрни билан тўхтаймиз.

Лекин яна шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Ойбек «Навоийнинг дунёқараши масаласига доир» сарлавҳали мақоласида ёзганидек, ҳамма ўринда «Навоий нима тўғрида фикр юргизмасин (ишқ, дўстлик, адолат проблемалари ёки прогресс ва фан масалалари), у ҳамма вақт шоир бўлиб қола беради, Навоий—мутафаккир мантиқнинг қатъий чамбарлари ичидаги муҳокама юритмайди, балки жонли, илҳомкор тил билан куйлади. Навоийнинг идеялари ҳамма вақт ёрқин абзацларда мужассамланади: идеялар гўё образларнинг табиий ҳаракатларидан ўсиб чиқади, уларга тўла қонли ҳаётнийлик ва бадиий камолот баҳш этади»<sup>5</sup>.

Навоий «Хамса»сидаги адабиётга доир фикрлари ўз қимматини йўқотмаган ва адабиётшунослигимиздаги кўп масалаларни ёритишида, шубҳасиз, ҳозир ҳам катта аҳамиятга эга.

Навоийнинг «Мезонул-авзон» асари<sup>6</sup> адабиётшуносликнинг муҳим соҳаларидан бири — шеър тузилиши назариясига бағишиланган. Навоий бу асарида катта адабиётшунос сифатида майдонга чиқиб, ўзбек адабиёти тарихида биринчи марта шеър тузилиши ҳақидаги таълимотни системага солиб, ўзбек шоирларига бу соҳада қимматли қўлланма яратади. Бу асар илмий ва тарихий ҳужжат сифатида ўзбек адабиёти ва маданияти тарихида катта роль ўйнади.

Бу китобда Навоий мисолга келтирган шеърий парчалар орасида халқ ижодига яқин гўзал шеърий парчалар ҳам учрайди. Бу, адабий-танқидчилик нуқтаси назаридан «Мезонул-авзон»нинг қизиқ моментларидан биридир. Навоий «Туркий» номли шеърий шаклга тўхталганда зўр самимият билан қуидагиларни ёзади: «Яна сурудедурким, ани «туркий» дебтурлар, бу лафз анга алам бўлубтур ва ул ғоятдин ташқари дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутажовиз айш аҳлиға судманд ва мажолисоро суруддур...»<sup>7</sup>.

<sup>5</sup> «Ozbekiston adabijati va san'ati» журнали, 1940, № 3, 91-бет.

<sup>6</sup> Алишер Навоий «Мезонул-авзон», критик текст тайёрловчи Иzzat Султанов, УзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1949 й.

<sup>7</sup> «Мезонул-авзон», 94-бет.

Навоийнинг халқ шеърий формаси ҳақидаги бу фикрлари шу китобдаги халқ ижодидан келтирилган мисоллари, «Ҳайратул-аброр»да учраган:

Ҳар нафас айлаб тўла ул жомни,  
Сибқориб ул бодан гулфомни,  
Турк суруди била солиб қўлум,  
Қилсам адо ҳай тулуғум, ҳай тулуғум<sup>8</sup>.

каби ёки «Садди Искандарий» даги:

«Муғаний, тузуб чанга вазнида чанг,  
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг.  
Десанг сенки: жон қардошим ёр-ёр.  
Мен айтайки: мунглуг бошим ёр-ёр...  
Аёлгунг неча ёр-ёр ўлғуси,  
Менинг йигларим зор-зор ўлғуси»<sup>9</sup>.

каби ўзбек халқи лапарлари таъсирида ёзилган ажойиб мисралари, унинг ўз асарларида системали равишда ўзбек халқи мақоллари ва ҳикматли сўзларидан фойдаланиши, умуман Навоий ижодининг халқи оғзаки ижодига яқинлиги ва ҳоказолар, сўзсиз, Навоийнинг халқи ижодига нисбатан жуда ҳам яқин турганини, ундан кўп нарса ўрганганлигини, унга юксак баҳо берганлигини очиқ кўрсатади.

Навоийнинг «Мұхокаматул-луғатайн» асари улуғ шоир, мутафаккир ва олимнинг ўзбек адабий тили ва адабиёти учун курашига якун ясади. Навоий бу асаридан адабиётшунослик масалаларига ҳам катта аҳамият берди, адабиётнинг муҳим назарий масалалари ҳақида мулоҳазалар юритди. Навоий бунда ўзбек ва тоҷик адабиётларининг ривожланишининг тарихий сабабларини очиб ташлашга, бир қанча йирик ўзбек, тоҷик ва озарбайжон шоирларининг ўз адабиётларида тутган ўринларини белгилашга, уларнинг ижодий ҳусусиятларини аниқлашга ҳаракат қиласиди ва адабиёт тарихига оид муҳим маълумотлар беради.

Алишер Навоийнинг бу китобида ўзигача яшаган ўзбек шоирларидан; айниқса Саккокий; Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний, Амирий, Гадоий, Лутфий ҳақида берган баҳолари диққатни ўзига тортади. Бу ўринда Навоий, айниқса, ўзбек шоири Лутфийнинг ўзбек адабиётида тутган ўрнини жуда тўғри белгилайди.

<sup>8</sup> „Нәјретул-әбрар“, 21-бет.

<sup>9</sup> Танланган асарлар, 2 т., V қ., 267—268-бетлар.

Ўзи ўзбек бўлиб, лекин асарларини бошқа тилда ёзаётган кишилар ҳақида Навоий шу китобда зўр таасуф билан; аччиқ-аччиқ таъналар билдиради<sup>10</sup>.

Навоий буюк ватанпарвар шоир сифатида ўз она тили ва адабиёти учун курашар экан, у «Мұҳокаматул-луғатайн» ва бошқа асарларида ҳеч вақт бошқа халқ ларнинг тили ва адабиётини камситмайди. Чунки Навоий тожик тилида ҳам шеърлар ёзар ва у тилда яратилган бой маданий меросдан кенг фойдаланараб ҳамда тожик ва бошқа халқларнинг тили, маданиятига ҳам ҳурмат билан қарап эди.

Навоийнинг «Хамсатул-мутаҳайирин»<sup>11</sup> китоби Жомий вафотидан кейин ёзилган бўлиб (1492—94 й), Жомийга бағишиланган. Бу китоб Жомий биографиясини тўлдиришда ҳамда тожик ва ўзбек адабиётлари тарихида катта аҳамиятга эга бўлган Жомий ва Навоий ораларидағи муносабатларни аниқлашда энг қимматли манбалардан биридир. Бунда Жомийнинг қисқача таржимаи ҳоли, китоб автори ва Жомийнинг ҳар хил хотиралари, икки шоир орасида юз берган адабий, илмий, сиёсий суҳбатлар ва ёзишмалар ҳамда бошқа нарсалар бор.

«Хамсатул-мутаҳайирин» Навоийнинг таңқидчилиги ҳақида муҳокама юритилганда ҳам энг қимматли асарларидан биридир. Бунда Навоий биринчи навбатда ўша даврдаги адабиёт майдонида иш олиб бораётган санъаткор Жомийга бўлган адабий муносабатини акс эттирган.

Хусрав Дехлавий, Соғарий каби, шоирларнинг шеърлари ҳақида, Анварий, Жомий қасидалари ҳақида бўлган мунозаралар ва адабий суҳбатлар бу икки кишининг адабиёт масалалари соҳасида ҳамфир бўлганларини исбот қиласиди. Навоий тортишув ва суҳбатларда ўзининг мустаҳкам билим, мустақил фикр эгаси, принципиал танқидчи ҳамда баҳсчи эканлигини намойиш қиласиди.

Навоийнинг ҳар бир нарсага нисбатан хушёрлик билан қараши, келишувчилик қиласиги, қатъийлиги унинг шахсан Жомий билан тутган муносабатларида

<sup>10</sup> Танланган асарлар, З т. 207-бет.

<sup>11</sup> Бу китобнинг ҳозиргача на танқидий тексти, на нашр этилган нусхаси бўлмай, биз асосан унинг УзССР Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидага сақланадётган инв № 7732 ва 693 нусхаларидан фойдаландик.

ҳам кўзга яққол ташланади. Баъзи масалаларда Навоий ўз устозидан юқори ҳам турган. Навоийнинг шу китобида товуслар ҳақидаги ҳикояси бунга характерли мисол бўла олади.

Бу китоб Жомий ҳақида ижобий гаплар билан тўлиб-тошган. Бундай бўлиши табиий ҳам. Чунки китоб Жомийнинг вафоти муносабати билан ёзилган. Бунда икки буюк шоир ўртасида улар ҳаётлигига айрим масалалар бўйича юз берган келищмовчилик ва тортишувларнинг акс этмаган бўлиши мумкин. Лекин берилган материалларга қараганда, бу икки олим, шоир доим ҳақиқатни белгилашга, бир-бирларига ижодий ёрдам беришга, у ё бу масалада ўртоқлашишга интилғанларни билиб олиш қийин эмас. Масалан, Жомий ўз «Тұхфатул-афкор»ини ёзиг тутатгандан сўнг танқидий на зардан кечирсин учун «әлдан бурун» Навоийга кўрсатган; Жомий майдада шеърларини девон тартибига соларкан, Навоий унинг девонларининг ҳар қайсисига ном қўйишга ёрдам берган. Навоий бу ҳақда куйидагиларни ёзади:

«Бу фақир, Имом Али Мусо... зиёратидан ҳамул йил ким алар нақл қилди, келдим. Маъхуд тариқ била аввал алар хизматига туштум. Алар учунчи девонларига тартиб бериб эрдилар. Фақирга ўз муборак хатлари била битган дегон иноят қилдилар. Фақир илтимос қилдиким... сиз.... бу девонларға муносиб от қўйсангиз деб. Алар қабул қилдилар. Икки кундан сўнгра алар хизматига етуштим. Жузви қўюнларидан чиқориб фақирға бердилар. Девонлар учун фихрист битиб эрдилар ва ҳар бири мавсум бир исмға қилиб эрдилар ва бу ишга боис бўлғонимни доги зоҳир қилиб эрдилар...»<sup>12</sup>.

«Хамсатул-Мутаҳайирин» Навоийнинг Жомий вафотига бағишилаб ёзган катта марсияси билан тугайди.

«Махбубул-қулуб»да ҳам Навоий икки фасл ажратиб, бири ўн олтинчи фаслни «Назм гулистонининг қушлари» зикрига, иккинчиси — йигирма учинчи фаслни «Қиссасоз ва қиссаҳон»лар зикрига бағишилайди<sup>13</sup>.

<sup>12</sup> УзССР ФА Ш. и. Кўллэзма, Инв. 7732, 53-бет.

<sup>13</sup> Қаранг: Алишер Навоий «Возлюбленный сердце», — «محبوب القلوب», Сводный текст подготовил А. Н. Кононов, Изд. АН СССР, Москва—1948—Ленинград.

Бу китобнинг ўн олтинчи фаслида Навоий ўзигача ўтган ва ўз замонида яшаган йирик шоирларни асосан ғоявий йўналишларига қараб, тўрт катта гуруҳ—«жамоат»га бўлади. Аввалги гуруҳга у диний мавзуларда асар яратган мистик шоирлардан биринчи галда Фаридуддин Аттор («Мантиқут-тайр» автори) ҳамда Жалолиддин Румий («Маснавий маънавий» автори)ни киритган. Йекинчи гуруҳга эса у «ҳақиқат асрорига жоз тариқни махлут» қилган, «каломларин бу услубда марбут» этган шоирларни киритган. Бу гуруҳга у биринчи галда «Маони аҳлиниң нуқта пардози Шайх Муслихиддин Саъди Шерозий ва ишқ гуруҳининг покбози ва покрави Амир Хисрав Дехлавий», «маони адосига лофиз ҳожа Шамсиддин Муҳаммад ал-Ҳафиз» ва бошқаларни киритади. Учинчи гуруҳга Навоий «Мажоз тариқи адоси» «назмиға голиб!» ва «бу шеваға кўпроқ роғиб» шоирларни киритади. Навоийнинг фикрича, Ҳоқоний Ширвоний, Заҳир, Савожи ва бошқалар шу гуруҳга оиддирлар. Характерли томони шундаки, Навоий ўша вақтлардаёқ ўз устози Жомий ижодининг ҳар тури, ғоявий жиҳатдан ҳатто қарама-қарши томонлари борлигини билган ва уни бу гуруҳларничг биригагина киритиб қўя қолмасдан, унинг бой ижодининг юқорида зикр этилган уч йўналишнинг ҳаммасига ҳам мансуб эканини очиқ уқтиради. (Бу ҳақда биз Жомий ҳақида тўхталганда яна гапирамиз).

Энг сўнгги паст (адно) гуруҳга Навоий мақтанчоқ, тутуриқсиз, ёзган асарлари на ғоявий жиҳатдан, на бадиий жиҳатдан талабга жавоб берадиган, ўзига мағрур, нўноқ, шеър ёзиб элга хизмат қилиш эмас, балки қуруқ ном чиқаришни мўлжаллаган, адабиётни булғатувчи «шоир»ларни киритади. «Маҳбубул-қуслуб»нинг бу ўрин ўша давр адабий ҳаётини характерлашда ҳамда ўз даврининг энг улуғ кишиси — Навоийнинг ўша адабий ҳаёт аъзоларига муносабатини очишда айниқса муҳим аҳамиятга эга.

Навоий адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги ҳақида шу пайтгача асар ёзган кишилар «Маҳбубул-қуслуб»нинг бу ўринларига эътибор қилмай келганлар. Навоийнинг ўз замондошлиарига кескин муносабати айниқса бу асарида яхши ифодаланган.

Умуман олганда, Навоийнинг адабиётга оид назарий фикрлари кўпроқ унинг достонлари билан бир қаторда «Муҳокаматул-луғатайн», «Мезонул-авzon» каби асарларида, унинг назарий қарапилари билан чамбарчас боғланган практик маслаҳатлари, ўз замондошларининг асарларига берган аниқ баҳолари, уларга бўлган муносабатлари эса «Ҳамсатул-мутаҳайирин», «Ҳолоти Сайд Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» айниқса «Мажолисун—нафоис» асарларида акс этган. Шу жиҳатдан «Мажолисун—нафоис»га алоҳида тўхташ мумкин.

### «МАЖОЛИСУН-НАФОИС»

Алишер Навоий яшаган даврдаги адабий ҳаёт картинасини ўрганишда унинг «Мажолисун-нафоис» — «Нафис мажлислар»<sup>14</sup> тазкираси алоҳида аҳамиятга эга. Чунки Навоийнинг адабий-танқидий мулоҳазалари, ўз замондошларига муносабати ва ҳоказолар унинг бошқа асарларига қараганда шу асарида кўпроқ, ҳар томонлама кенг ва чуқур акс этган. «Мажолис»<sup>15</sup> тахминан 1490—91 (хижрий—896) йилларда тузилган.

«Мажолис» ўзининг яратилиш тарихи, тузилиши ва ёзилиши жиҳатидан ўша давр тазкираларидан яққол ажralиб туради.

Тожик адабиёти тарихида Амир Давлатшоҳ Самарқандийнинг 1486 — 1487 (892 ҳижрий) йилда тузган «Тазкиратуш—шуаро» номли тазкираси сермазмунлиги билан ўз замондошларини ҳайратда қолдирган эди. Давлатшоҳ тазкирасида юздан ортиқ ўзидан илгари ўтган тожик, озарбайжон, эрон шоирлари, уларнинг асарла-

<sup>14</sup> «Мажолисун-нафоис»нинг ёзилган йили, қўллэзма вариантилари, босма нусхалари, асар номи ва ҳоказолар тўғрисида биз «Мажолисун-нафоис» ҳақида баъзи мулоҳазалар» сарлавҳали мақолимизда («Тил ва адабиёт масалалари» ж.—ли, 1958, № 1) тўхталганмиз.

<sup>15</sup> Биз бундан кейин «Мажолисун-нафоис»ни «Мажолис» шак лида ёзамиз. Навоийнинг ўзи ҳам бу асарнинг номини бошқа асарларида шу қисқа шаклда ёзган. Масалан, у ўз маснавийлари нинг биррида баъзи замондошлари ҳақида сўзлар экан, бошқаларни «Мажолисун-нафоис»да гапирганини айтади ва дейди:

Ўзгасин қилмадим андин мазкур  
Ким «Мажолис»да эрурлар мастур.

(Танланган асарлар, 1 т.,  
Тошкент. 1948, 123-бет).

ри ҳақида ўзигача мавжуд кўп маълумотларни тўплаган, ҳамда уларнинг асарлари рўйхатини ва улардан баъзи характерли намуналарни берган. Давлатшоҳ тазкираси шу шоирларнинг ҳаёти, ижодини ўрганишда ҳамон қимматли манбаълардан ҳисобланади. Навоий Давлатшоҳ тазкирасига ижобий баҳо беради ва унинг бу асарини ўз «Мажолис»нинг шаклан олдинги бир тури деб, автор ҳамда унинг китоби ҳақида: — «ушбу мазмундаким, бу муҳтасар («Мажолис») — А. X.) битиладур, «Мажмауш-шуаро» тасниф қилиб дурурким, ҳар киши ани мутолаа қиласа, мусаннифининг истеъдод ва камолин маълум қилур» деб ёзди.

Навоий замондоши Абдураҳмон Жомий ҳам «Баҳористон» асарининг бир бобида ўзидан олдин ўтган тоҷик, озарбайжон, эрон шоирларининг таржимаи ҳоли ва асарлари ҳақида баъзи маълумотларни берган. Навоийнинг юқоридаги асарлардан сўнг ёзилган «Мажолисун-нафоис» сифат жиҳатидан янги типдаги тазкира — антология эди. Бу тазкиранинг асосий хусусияти шундаки, Навоий унга ўз давридаги шоир ва қалам аҳларини киритишни асосий мақсад қилиб қўйган. Навоий «Мажолис»нинг кириш қисмida илгари ёзилган тазкираларни танқид қилиб, ўз тазкирасининг фазилати ҳақида ёzádi:

«Аммо барчасида бурун ўтган шуаро ва эрта кечган фусаҳонинг оти мазкур ва сифати мастурдур ва бу ҳужаста замон ва фарҳунда даврон шуаро ва хуштаблариким... отлари ул жамоат зумрасида бўлмоқтин маҳрум ва сўзлари ул таркиб ва қоидада номаълум учун шикаста хотирға ва синуқ кўнгулға келдиким, бир неча варақ битилгай ва бу аср шуароси била бу давр зурафси отин анда сабт этилгай то бу ниёзмандлар ҳам бурунги шуаро акобири зайдида мазкур бўлғайлар ва бу пайравлар ҳам ул раҳбарлар ҳайлиға қўшулғайлар...»<sup>16</sup>.

Бу жиҳатдан «Мажолис» катта аҳамиятга эга бўлиб, ўша даврдаги адабий ҳаётни ўрганишда ягона маъба сифатида кўп олимларнинг диққатини ўзига тортиб келди ва келмоқда.

Навоий ўз «Мажолис» асари билан ўзбек адабиётида тазкиричиликка асос солди ва бошқа халқлар ада-

<sup>16</sup> Танланган асарлар, З т., 8-бет.

биётларидаги тазкирачиликнинг бундан кейинги тарақ-қиётига ҳам чуқур таъсир кўрсатди. Навоийдан сўнг ёзилган тазкираларнинг авторлари ўз асарларини даврнинг мавжуд адабий ҳаётидан олиб ёзганлар. Бунга Мавлоно Фахри бин Муҳаммад Ҳиротий билан Ҳаким Шоҳ Муҳаммад Қазвиний томонидан «Мажолис»нинг таржималариға қилинган қўшимчалар, Ҳасан Нисорий Бухорийнинг 1587—1588 йилларда тузган «Музаккирул-аҳбоб»<sup>17</sup>, Сом Мирзо Исмоилийнинг «Тўҳфаи-Сомий»<sup>18</sup>, Фазлийнинг «Мажмуатуш-шуаро»<sup>19</sup>, Табибийнинг «Мажмуатуш-шуаройи Ферўзшоҳи»<sup>20</sup> каби тазкиралари ёрқин мисол бўла олади.

Х. Ораслийнинг ёзишича, XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошлирида яшаган озарбайжон танқидчиси Содиқбек Афшор ҳам ўзининг «Мажмаул-ҳавас» асарини Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асари таъсирида ёзган<sup>21</sup>.

Навоий «Мажолис»ни саккизта majlisiga, яъni саккиз бобга бўлади. Биз бу бобларнинг номини ўқиш биланоқ, уларга кирган қалам аҳлларининг қайси даврда яшаганликлари ҳақида ўзимизда бир қадар аниқ тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин. Масалан, биринчи, иккинчи ва учинчи мажлисларнинг номини кўрайлик:

1) «Аввалги мажлис—жамоати маҳодим ва азизлар зикридаким, бу фақир аларнинг замонининг охирида эрдим ва мулоzиматлари шарафига мушарраф бўлмадим».

2) «Иккинчи мажлис—ул жамоати азизлар зикридаким, фақир алардин баъзининг суҳбатиға йигитликда мушарраф булубмен ва алар санаъситта ва тисъина ва самона миа<sup>22</sup> тарихидаким, бу муҳтасар битиладур, алар бу фано домгоҳидин бақо оромгоҳига борибтурлар».

3) «Учинчи мажлис — алар зикридаким, ҳоло замон

<sup>17</sup> Ҳасан Нисорий Бухорий, **وَمَذْكُورُ الْأَحْبَابِ**, УзССР ФА Ш. И., Қўлёзма, инв. № 4282.

<sup>18</sup> УзССР ФА. Ш. И. қўлёзма, инв. 57.

<sup>19</sup> Фазлий, **مَجمُوعَةُ الشِّعْرِ**, Тошкент, литография, 1900 йил.

<sup>20</sup> Аҳмад Табиби, **مَجمُوعَةُ الشِّعْرِ أَئِي**, УзССР ФА Ш. И., Қўлёзма инв. № 1152. **فَيَرِ وَزْشَاهِ**.

<sup>21</sup> Х. Ораслий, «Навоий ва озарбайжон адабиёти» «Қизил Узбекистон» газетаси, 25 V, 1948, № 103 (7034).

<sup>22</sup> 1490—1491 йил мелодий.

саҳойифида маони абкори аларнинг дақиқ таблари ҳуллабофлиғидин назм либоси киядур ва назм либоси аларнинг ақиқ зиҳнлари мӯшигофлиғидин санъат ва салосат, нақш ва нигори топадурким, баъзининг мулозаматига мушарраф ва сарафroz ва баъзининг мусоҳабати била хушнуд баҳраманддурурбиз».

Демак, бу бобларга кирган шоирлар Навоий ёшлигиде вафот қилган, ёки Навоий билан асрдош шоирлардир.

Бу мажлисларга кирган шоирларнинг сони «Мажолис»нинг ҳар нусхасида ҳар хил берилган. «Мажолис»нинг Султон Али Машҳадий кўчирган деб тахмин этилган нусхаси бўйича бу мажлисларга 355 дан ортиқ киши қатнашган. Мажлис қатнашчиларининг кўпчилиги ўз шеърларини тоҷик, форс тилларида, уларнинг озчилиги эса эски ўзбек тилида ёзганлар. Бунга сабаб, биринчидан, Навоий, аҳолисининг кўпчилиги тоҷик, форс тилларида гаплашувчилардан ташкил топган Хуросонда яшаган, «Мажолис»ни ҳам шу ерда ёзган, иккинчидан, эски анъаналарга мувофиқ, ўзбек шоирларининг кўплари ўз асарларни тоҷик тилида ёзар эди ва ҳоказо. Масалан, Ҳилолий ўзбек бўлатуриб, ҳамма асарларини тоҷик тилида ёзган.

«Мажолис»да Давлатшоҳ тазкирасига кирган шоирлардан Балхий, Бобо Савдоий, Ҳалвойӣ, Яҳе Себак Бадаҳшӣ каби шоирлар бўлиб, улар кам сонни ташкил этади.

«Мажолис»га қирган қалам аҳлларининг ҳаммаси ҳам шоирликни касб қилган ва бунинг орқасидан астойдил қувган кишилар эмас. Улар орасида ҳар соҳага мансуб кишилар бор эди. Чунончи: ҳунармандлар, косиблар, олимлар, сипоҳийлар, савдогарлар, уламолар, турли амалдорлар, ўқувчилар ва ҳоказо. «Мажолис»ни тузишда Навоий маълум даражада объективизмга йўл қўйган Яъни мажлис қатнашчиларининг ҳар қайсисининг ўша давр адабий ҳаракатчилигида роли қанчалик катта эканилигидан қатъий назар, унга киритила берган.

Жамиятнинг пастки табақаларидан чиққан шоирлар поэзия билан нақадар қийналиб ижод қилганлари ҳақида «Мажолис»да учровчи кўп камбағал шоирларнинг оғир ҳаётлари ёрқин гувоҳлик беради. Навоий улар ҳақида зўр таважҷуҳ ва таассуф билан ёзади. Ана шу моддий сабабларга кўра уларнинг кўпчилиги ўз ижодларини камолатга эриштира олмас эдилар. «Мажолис»да

ги Ашраф, Котибий, Мир Муфлисий, Дарвеш Декагий кабилар шу типдаги шоирлар эди. Аммо «Мажолис»да номи зикр қилинган шоирларнинг кўпчилиги юқори та-бақаларга мансуб бўлиб, шеърият билан шуғулланиш учун етарли шароитга эга бўлгандир. Лекин улар бу имкониятлардан адабиётнинг ҳақиқий тараққиёти йўлида фойдаланмаганликлари учун уларнинг кўпчилиги Навоийнинг қаттиқ танқидига дучор бўлган.

«Мажолис»да деҳқонлардан чиққан биронта шоирни учратмаймиз. У вақтда деҳқонлар ёпиасига саводсиз бўлиб, ёзма адабиёт билан шуғулланиш имкониятига эга эмас эдилар. Шунинг учун улар асосан оғзаки ижод билан шуғулланар эдилар<sup>23</sup>.

«Мажолис» ўзбек ва тожик адабиётлари тарихига дэир асар бўлиб, бу асар орқали биз ҳар бир шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида оз-оз бўлса ҳам, лекин муҳим маълумотларни оламиз. Ҳар бир шоирнинг ижодидан келтирилган шеърий намуналар кўп ҳолда шеър авторининг ҳаёти ва ижоди учун характерлидирлар. «Мажолис» да Мавлоно Муҳаммад Олим, Бобо Савдоий, Муҳаммад Солиҳ кабиларга ажратилган ўринлар бу фикримизга ёрқин далил бўла олади.

Навоий кўп шоирлар ҳақида мулоҳаза юритар экан, уларнинг ҳаёти ва ижодини замондан, сиёsatдан, тарихий воқеалардан ажратиб қўймайди. Бу Навоий адабиётшунослигининг методик жиҳатидан ижобий томони эди. Маълумки, Муҳаммад Солиҳ темурийларга нисбатан душманлик руҳида бўлиб, у Шайбонийхон томонга, темурийларнинг ашаддий душмани томонга ўтиб кетган. Муҳаммад Солиҳнинг сиёсий мавқеи, сўзсиз, унинг ижодига ҳам ўзининг жуда катта таъсирини кўрсатган. Навоий Муҳаммад Солиҳнинг ҳаётидаги бу моментга катта аҳамият берган ва бу ҳақда ёзишни «Мажолис»да унутмаган.

Навоий «Мажолис»га ёзган муқаддимасида: шоирларнинг «ҳар қайсисининг натойижи табидин бирор нима нишона йўсунилуқ ёзилгай...» деб ёзар экан, бу билан Навоий келтирган шеърий мисоллар: матлалар, рубоийлар, муаммолар ва ҳоказолар — кўпинча ўша шоирнинг ижоди учун ғоявий ва бадиий жиҳатдан жуда характерли эканини уқдиради. Масалан, Лутфий, Атоий каби ўзбек

<sup>23</sup> Е. Э. Бертельс. «Навоий», Изд—во АН СССР, М—Л. 1948, 27-бет.

шоирларидан келтирилган мисоллар улар ижодининг энг характерли байтлари эканлигига ҳеч шубҳа қилинмаса бўлади.

Навоий бу китобда шоирларнинг ижодига мисол тарқасида келтирилган шеърий парчаларга ўз танқидий муносабатини турли шаклда, баъзан очиқ, баъзан эса киноя йўли билан изҳор қиласди. Масалан, Навоий Мавлоно Қобилийнинг шеъридан келтирилган матладан сўнг: «Иттифоқо бу шеъри била ўзин ҳажв қилибтурким, бо-вужудики, ҳеч мазаси йўқ туур, қофияси ҳам ғалатдур» деб, ўз фикрини очиқ-аниқ ифода қиласди. Аммо баъзи ўринларда эса мисолга олинган бу шеърларни танқиддан ҳам тубан ҳисоблаб, улар ҳақидаги фикрларини имо—ишора, киноя усули билан билдиради. Бунга унинг Сайд Қутб Лакаданг, Мир Ҳусайн Бовардий шеърлари ҳақидаги фикрлари ёрқин мисол бўла олади. Баъзи ўринларда Навоийнинг шоирга бўлган муносабатидан унинг ижодига бўлган муносабатини ҳам англаш мумкин. Масалан, Навоий Сайд Қуразонинг шеъри ҳақида: «Бу матла ул бадбахтқинанингдур...»<sup>24</sup> дейиш билан унинг шеърига бўлган салбий муносабатини билдиради.

Навоий адабиётшунослиги ва танқидчилигининг бошига хусусияти, унинг кўп ўринларда, айниқса «Мажолис» да қалам аҳдларининг ижодига нисбатан бетараф, холис туришидир. Ўзбек совет ёзувчиси Ойбек ўзининг «Навоий» романida Навоийнинг «Мажолис»ни ёзиш вактини тасвиirlар экан, бу китобнинг шу томонини айниқса яхши таърифлайди<sup>25</sup>.

Навоий Мавлоно Дарвиш Машҳадий деган ҳажвчи шоир билан ёмон муносабатда бўлган. Шунга қарамасдан, Навоий уни ҳам ўз тазкирасига киритади ва унинг ҳақида қўйидагиларни ёзади:

«Мавлоно Дарвеш Машҳадий-сафиҳ, ва бадзабон кишидур. Баъзи азизларни, дерларки, ёмон ҳажвлар қилибдур. Андин ажаб эмасдур. Табъи ёмонлиқ сари ҳар неча деса яхши борур. Бу фақир андин жунун ва ошуфталиғлар кўрдум. Аммо ҳажвларин зоҳир қилмади. Сойир назмларда бир нав таби бор. Бу матла анингдурким:

Онки аз абрўйи ў дид маҳи ийд асаре  
Хаст солеки азон моҳ наёмад хабаре»<sup>26</sup>.

<sup>24</sup> Танланган асарлар, З т., 70-бет.

<sup>25</sup> Ойбек, «Навоий», Уздавнашр, 1948, 371—372-бетлар.

<sup>26</sup> Танланган асарлар, З т., 69-бет, шеърнинг таржимаси:  
«Унинг қошидан байрам ойи асари кўринди. Шундай йиллар  
борки, у ойдан дарак бўлмади».

Бундай мисоллар «Мажолис»да талай учрайди. Бу фактлар Алишер Навоийнинг жамият ва адабиёт манфатларини ўз шахсиятидин нақадар юқори қўйганини кўрсатади.

«Мажолис»нинг энг характерли томонларидан бири унинг халқчиллик тенденциясида ёзилганидир. Навоий бошқа асарларида сингари бу асарида ҳам халқ манфаатларини ёқлашга интилади. Унинг самимий муҳаббати халқ томонида, унинг орасидан чиққан қалам аҳллари томонида бўлади. Биз буни, айниқса ҳоким табақа вақилларининг кирдикорларини танқид қилувчи сатирик шоирларга Навоийнинг муносабатларида очиқ кўрамиз. Бу сатирик шоирлар реал ҳаёт билан, халқ билан яқиндан боғланган бўлиб, уларнинг шеърлари ҳам ҳаётий аҳамиятга эга бўлар эди.

Навоий ҳоким табақалардан чиққан айрим қалам аҳлларининг золимлиги, аҳлоқий қиёфасининг бузуқлиги, шеърларининг ҳам ҳеч қандай социал аҳамиятга эга бўлмаганлиги учун қаттиқ қоралайди. Ҳатто у шундай шоирлардан бири Хожа Мусайяб ўлдирилганда хурсандлик билан қуидагиларни ёзади:

«Хожа Мусайяб-андин ажаброқ киши эрди, у дағи назорат бехудлигидин мусулмонларға ажаб зулмлар қилурға бел боғлаб эрдиким, қазо девонидин бевосита сиёсатға муставжиб бўлди ва эл анинг шарридин халос бўлдилар»<sup>27</sup>.

Навоий Ҳирот «одамзодалари» дан Мавлоно Хуррамий ҳақида: «...аммо ўзида одамилиқдин асар, балки бўйи йўқтур»<sup>28</sup>—деб ёзади. «(Абулқосим—А. Ҳ.). Бобир Мирзонинг мулоzими Вали Қаландар ҳақида: «Хира ва беҳаёти киши эрди. Суҳандонлар орасида бадшешеъриликقا машҳур эрди»<sup>29</sup> деб ёзади ва ҳоказо.

«Мажолис»нинг бадиий шаклланишига халқ оғзаки ижодининг таъсири кучли бўлган. Унинг ёзилиши стилидаги жонлилик, ифодалилик, аниқлик, жумлаларнинг соддалиги, ихчамлиги, пухталиги ва бошқалар халқ латифаларини, ундаги музъказликка интилиш хусусиятларини эслатади. Навоий, шубҳасиз, «Мажолис»ни ҳам кенг халқ оммасига мўлжаллаб ёзган. Ундаги баъзи шоирлар ҳа-

<sup>27</sup> Танланган асарлар, З том, 59-бет.

<sup>28</sup> Ўша китоб, 69-бет.

<sup>29</sup> Ўша китоб, 45-бет.

қидаги справкалар тўғридан-тўғри халқ латифаларини эслатади.

Бадий сўзни ниҳоятда қадрлаган Навоий ҳозиржабоблик билан, моҳирона айтилган ва айни нишонга тегадиган ҳар бир сўз ва иборанинг, оригинал тасвирий ифоданинг муҳлиси эди ва кундалик турмушда учраган бундай нарсаларни хотирида сақлаб борар, ҳатто бирор нарсага ёзиб қўйса ҳам эҳтимол эди. Навоий улардан ўз поэтик ижодида доим фойдаланаар, улар шоирнинг асарларига бадий ранг, ҳаётйлик бахш этар эди.

Навоийнинг бундай ихлосмандлиги, меҳнатсеварлиги, тартиблилиги туфайли бизга унинг қитъалари ҳам етиб келган. «Мажолис»ни тузишда ҳам Навоийнинг бу хислатлари унга катта ёрдам берган. У ҳар бир шоирга тегишили кичкина справкада ҳам ўша шоирнинг ўзини, ёки ижодининг муҳим бир томонини характерли эпизод ёки ибора орқали очиб, ўқувчининг кўз олдидা ёрқин гавдалантира олган. Бухоролик Қавсарий деган шоир ҳақида Навоий ёзади: «Қабулиятлиғ, хуш суҳбат, ширингўй киши эди. Бир кун хужрасида ўзига яраша табх қиладур эрмиш. Маволидин бирор кирибдур ва қозон остиға ўтун қўюбдир. Мавлоно дебдурким: «Табх ишида мадад қилмаким, шарик бўлурсан»<sup>30</sup>.

Навоий кичкина бир эпизод орқали, унинг ширингўйлигини, унинг характеридаги ҳазилкашликни яхши ифодалай олган.

Навоий ўз тазкирасида шоирларнинг ижодини ёритиш билан бирга, уларнинг шахсий ҳаётини баён қилишга, ҳар қайсисининг тақдири нима билан тамом бўлганини, қандай аҳволда эканлигини кўрсатишга, унинг ижоди билан ҳаёти ўртасидаги муносабатларни белгилашга ҳам катта аҳамият берган. Бу билан антология автори ўша даврдаги реал ижтимоий ҳаёт картинасини маълум даражада ҳаққоний акс эттиришга муваффақ бўлган. Демак, «Мажолис» адабий ёдгорлик бўлиши билан бирга социал аҳамиятга эга бўлган ҳужжат ҳамdir.

Навоий тазкирасининг энг қимматли томонларидан яна бири унинг ўша давр адабий маҳсулоти ҳақида кўп ва ишончли намуналарни ўз ичига олганлигидир. «Мажолис»га кирган бაъзи шоирларнинг асарлари бизгача етиб келмаган бўлиб, уларнинг ўзлари ва ижодлари ҳақида

<sup>30</sup> Танланган асарлар, З т., 51-бет.

фақат «Мажолис» берган маълумотларгагина эгамиз. Навоий ўз давридаёқ кўп шоирларнинг асарлари йўқолиб кетганлиги сабабли уларнинг ижодига доир намуналарни кишилар оғзидан ёзib олганини гапиради. Чунки у вақтда ёзилган асарларнинг нусхасини кўпайтириш имкониятига ҳамма ҳам эга эмас эди. Ҳатто Темурнинг ўғли Халил Султон девони ҳам Навоийгача етиб келмаган. Навоий уни «...аммо тилаб топилмади»—дейди. Бу жиҳатдан ҳам «Мажолис» адабиётшунослигимиз учун муҳим ҳужжатдир.

«Мажолис» фақат адабий-танқидий аҳамиятга эга бўлмай, балки тарихий, этнографик аҳамиятга ҳам эгадир. Чунки унда ўша давр тарихини, урф-одатларини, шоирлардан бошқа давлат арбоблари, илм, маданият, санъат аҳиллари ҳаётини ўрганишга доир муҳим маълумотлар ҳам учрайди.

Бу фикрларимиз ҳаммаси шуни кўрсатадики, «Мажолис» Навоий адабиётшунослигининг энг йирик ва муҳим асаридир. Демак, Навоийнинг «Мажолис» асари XV аср адабий ҳаётини ўрганиш учун, шунингдек Навоийнинг адабий-танқидий қарашларини ўрганиш учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлган муҳим асардир.

Биз юқорида Навоийнинг танқидий қарашларини ўз ичига олган бир қанча асарларига кўз югуртиб чиқдик.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, Навоий адабиётшунослигини ўрганишда юқоридаги асарларнинг ҳаммаси маълум даражада бир-бирини тўлдиради. Шунинг учун ҳам улуғ шоирнинг адабий-танқидий қарашларини баён қилишда биз Навоийнинг асарларидан мумкин қадар кўпроқ фойдаланишга интилдик.



# ҲАВОИЙ АДАБИЙ ТАНҚИДЧИЛИГИНИНГ АСОСИЙ МАСАЛАЛАРИ

Биз юқоридаги бобларда Навоий адабий-танқидий мероси пайдо бўлган тарихий шароит, адабий танқидчилигининг формалари, унинг хусусиятлари, адабий-танқидий қарашларини ўз ичига олган баъзи асарларнинг ёзилиш характеристики, бу масалаларни ўрганиш тарихи ва ҳоказоларга тўхталиб ўтдик. Энди эса биз Навоий ўз адабий танқидчилигига қандай масалаларни илгари сурғанини ва бу соҳада қандай ғояларни тарғиб қилганини ёритишга, яъни Навоий адабий-танқидчилигининг ичига киришга, унинг назарий асосларини билишга ҳаракат қилиб кўрамиз.

Бадиий адабиётнинг обьектив қонунларини ўрганиш ва билишга интилиш, қизиқиц Шарқда ҳам қадим даврлардан бошланган бўлиб, Навоий ҳам бунга ўз ҳиссанни қўшди. Ўзбек адабиёти ва адабиётшунослиги тарихида Навоий адабиёт назариясига оид масалалар билан биринчи мартаба жиддий ва бошқаларга нисбатан изчил шуғулланган киши эди. Навоийнинг адабиёт масалаларига доир мулоҳазалари унинг ўз даврида буюк адабиёт олими бўлганлигини кўрсатади.

Навоий ўз адабий танқидчилигига шуғулланган масалалар эстетиканинг муҳим масалалари бўлиб, улар ҳозир ҳам ўз қумматини сақламоқда. Навоий адабий танқидчилигига адабиётнинг ижтимоий функцияси, унда форма ва мундарижа бирлиги, традиция, новаторлик, тил, адабий маҳорат, реализм, жанрлар, ижодкорнинг хулқ-ахлоқи каби масалалар етакчи масалалардир. Навоийнинг бу масалаларга муносабатлари кўпроқ унинг айrim шоирларга ва уларнинг ижодларига бўлган муносабатлари билан боғлиқдир. Бу, улуғ шоирнинг масалага конкрет ёндошганини кўрсатади ва биз ҳам Навоий-

нинг назарий қараашларини унинг практик ишларига, шоирларга ва уларниг ижодларига бўлган реал муносабатларига боғлаб ёритишга интиlamиз. Навоий адабий танқидчилигининг ўзбек адабиётшунослигидаги энг қимматли, Навоийгача бўлган адабиётшуносликдан принципиал фарқ қиласидиган ери ҳам шуки, у биринчи бўлиб адабий асарга ва адабий ижодга баҳо беришда турмушдан, тажрибадан ҳамда адабиётнинг муҳим назарий масалаларидан келиб чиқиб ёндоша бошлади.

Навоий адабий танқидчилигида, эстетикасида илгари сурилган биринчи катта масала, бу адабиётнинг ижтимоий функцияси масаласидир.

## I. БАДИЙ СУЗНИ ҚУРОЛ ҚИЛИБ

Ҳар қайси жамиятда санъат ва адабиёт ўзининг маълум ижтимоий функциясини бажаради. Санъат ва адабиёт объектив борлиқни бадиий акс эттирибина қолмасдан, балки шу борлиқни ўзгартиришга, кишиларга билим беришга, уларни тарбиялашга хизмат қилиши ҳам керак. Санъат ва унинг тараққиётини аввало унинг ўзига хос ижтимоий вазифалари билан бирга олиб қарагандагина тўғри тушунтира олиш мумкин.

Улуф ҳалқпарвар ва инсонпарвар Навоий бадиий адабиётни ҳоким синфнинг идеалогик қуролига айлантиришга ва уни жамиятдаги ўз вазифасидан маҳрум этишга интилган феодал-сарой адабиёти ва диний-мистик адабиёт вакилларига қарама-қарши ўлароқ ўз адабий танқидчилигида биринчи навбатда бадиий сўзнинг, бадиий адабиётнинг жамиятдаги актив ижтимоий роли масаласини, «санъат-санъат учун» деган идеяни эмас, «санъат ҳалқ учун» деган идеяни, санъатда мазмунсизликни эмас, санъатда мазмундорлик шиорини илгари сурди. У изчил равишда адабиётнинг тарбиявий аҳамияти, билим бериш аҳамияти, эстетик аҳамияти ва ҳалқчилиги учун, ўз даври манфаатларига хизмат қилиши учун курашди.

Навоий «сўз»ни ўз асарларида кўп маъноларда ишлатади. У «сўз» термини остида инсониятнинг ҳамма маънавий бойлигини — алоҳида ижтимоий категория бўлган тилни ҳам, идеология формаларидан ҳисобланган фалсафа ва бадиий адабиётни ҳам тушуна беради ҳамда уларни кўп вақт бир-биридан фарқ қиласиди. У ёзади:

Маъдани инсон гуҳари — сўз дуур;  
Гулшани одам самари — сўз дуур.<sup>1</sup>

Ҳатто кўп ўринларда Навоийнинг бадиий восита бўлган «сўз» билан умуман адабиёт, адабий асар ҳақидаги назарий фикрлари ҳам аралашиб келади. Навоий бадиий сўзниң жамиятдаги киши онги ва психикасига ижобий ва салбий таъсир кучи, катта тарбиявий аҳамияти ва ролига ўз асарларининг бу масалага тегишли ҳар ўрнида жуда юқори баҳо беради. Навоий «Мұҳокама» да ёзади:

«Сўз дуррининг тафовути мундин доғи бағоятроқ ва мартабаси мундин ҳам бениҳаятроқдур. Андоққи, шарифидин ўлган баданға руҳи пок етар, касифидин ҳаётлиғ танға заҳри ҳалок хосияти зуҳур этар»<sup>2</sup>.

Навоий «Ҳайратул-аброр»да ўзининг бу фикрини янада яққол ифода этган эди:

«Ҳам сўз ила әлга ўлумдин нажот,  
Ҳам сўз ила топиб ўлук тан ҳаёт»<sup>3</sup>.

Бироқ, Навоий сўзниң таъсир кучи, унинг тарбиявий аҳамияти ва жамиятдаги ролига баъзи вақт, шу мисолларда кўрганимиз каби, муболага билан ортиқча баҳо беради. Бу, унинг бир томондан шоирлиги, ўз фикрини образли ифода этишига интилиб, муболага воситаларидан Фойдаланишидан бўлса, иккинчи томондан унинг умумий дунёқарашининг идеалистик асосда эканлигидан келиб чиқади.

Навоий адабиётнинг жамиятдаги ижтимоий функциясига баҳо берар экан, унга ижтимоий мазмунни акс эттирувчи, кишиларга тарбия берувчи нарса сифатида қараб, «сехр»ий куч билан тенглаштиради. Унинг фикрича, бадиий асар ўқувчига маънавий озиқ бериши, уни юксак идеялар билан қуроллантириши, эстетик завқ бағишилаши керак. Навоий «Фарҳод ва Ширин»да қалам ҳақида:

Таниға заъф ғолиб, кўрмайин ранж,  
Вале жавфи аро юз маънавий ганж<sup>4</sup>

<sup>1</sup> „Нәјрәтүл-әбрар“, 107-бёт.

<sup>2</sup> Танланган асарлар, 3 т., 174-бет.

<sup>3</sup> „Нәјрәтүл-әбрар“, 105-бет.

<sup>4</sup> „Нәјрәтүл-әбрар“, 95-бет.

<sup>5</sup> Танланган асарлар, 2. т., II к., 23-бет.

деб, образли равища ёзиш билан шу идеяни илгари суради.

Навоийнинг назарида, улуг Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» эпопеяси ҳамманинг муҳаббатига сазовор бўлган, ўзида жуда катта социал мазмунга, ғоявийбадий салмоққа эга бўлган худди шундай ҳақиқий буюк асар эди. Навоий «Муҳокаматул-луғатайин» да Фирдавсийни ва Фирдавсий «Шаҳнома»сининг дунёга келишини тожик ва форс тилида гаплашувчи ҳалқларнинг араб истибодидан қутилиб, мустақилликка эришуви ҳодисаси билан боғлаб қарайди. Бу тарихий нуқтаи назардан тўғри қараш бўлиб, чиндан ҳам агар бу ҳалқлар араб зулмидан қутилмагандга, бу ҳалқлар адабиётларининг, маданиятларининг тараққий этиши, мардлик ва қаҳрамонликни куйлаган Фирдавсий «Шаҳнома»сининг пайдо бўлиши ҳам қийин эди.

Навоий ҳалқ афсоналари асосида яратилган буюк ҳалқчил асар — «Шаҳнома»нинг, айниқса қаҳрамонлик мотивларини юқори баҳолади, унинг авторини ўз маснавийларидан бирида «курд»—«паҳлавон» деб таърифлади. У «Садди Искандарий» да Искандарнинг юришларини тасвирилашга оид бир бобда, дунёда адолат ўрнатишни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйган Искандарнинг қаҳрамонлик билан эришган ҳамма ғалабаларини тўла ёзиш учун «Шаҳнома»дек улкан асар яратиш керак эканлитини айтади:

Бўлиб онча давлат мұяссар анга,  
Яна онча кишвар мусаххар анга —  
Ки сабтига йўнса киши хомаи,  
Керактур рақам топса «Шаҳнома»и.  
Ва лекин бу дафтарда гунжойиши  
Эмас сиққудек борча оройиши...<sup>6</sup>

Буюклиги олдида Навоий қайта-қайта бош эгкан Низомий асарларининг, хусусан унинг машҳур «Ҳамса»-сининг Үрта Осиёда кенг ва тез тарқалиб кетиши ва шуҳрат топишининг сабаби ҳам биринчи навбатда унга кирган достонларнинг ҳарбиининг чуқур социал мазмунлар билан суғорилганлигида, гуманизм, ҳалқпарварлик, ватанпарварлик, адолатпарварлик идеялари ҳамда яхши ҳаёт ҳақидаги улуғвор орзувлар билан тўлалигида, шеъриятни биринчи навбатда ғоявий ва тематик жиҳатдан

<sup>6</sup> Танланган асарлар, 2 т., V к., 74-бет.

ўзидан олдингиларга нисбатан мисли кўрилмаган дара-  
жада бойитганлигида эди.

Навоийни ҳам биринчи галда Низомий асарларининг  
ғоявий томонлари, яъни унинг ўз ибораси билан айтган-  
да, қимматбаҳо дур ва гавҳарлари ўзига мафтун этган  
эди. Бу гавҳарлар, Навоий таърифи билан айтганда,  
шундай гавҳарларки, улар туфроққа тушиб, оёқ остида  
қолган билан ушалмайди, улар дилларга зиё беради,  
кишининг маънавий ҳаётини бойитади, улар яна шундай  
гавҳарларки, халқ юз йил олган билан камаймайди, ту-  
гамайди. «Фарҳод ва Ширин»да Низомий асарлари ҳа-  
қида қуидагиларни ўқиймиз:

Тутуб гавҳарлари яксар жаҳонни,  
Нучукким хайл ахтар осмонни;  
Йўқ ул гавҳарки чун туфроққа қолғай,  
Оёқ остиға чун қолғай — ушолғай.  
Анингдек гавҳариким жиљва чоги,  
Музайян бўлғай андин эл қулоғи.  
Не ул зийнатки осилғай қулоқдин,  
Ва гар осилса айрилғай қулоқдин.  
Дуриким, чун қулоқни қилди маскан,  
Кириб қилғай кўнгул дуржини маҳзан;  
Кўнгул дуржин демай бўлғай лаболаб,  
Қим ул дарёға солғай дурни толаб.  
Ким ул гавҳардин олса халқ ҳардам,  
Юз илда бўлмағай мингдин бири кам.<sup>7</sup>

Бу ҳам камаймайдиган, ҳам эскирмайдиган дурлар  
хазинаси бўлмиш Низомий «Ҳамса»сини Навоий «Сабъаи  
сайёр»да ҳақли равишда «Ганжи Қоруний»га ўҳшатади  
ва кимки у томон жавоҳир қидириб борса, «ул ганжлар-  
дин юзминг ганж» топажагини айтади:

«Ҳамса» йўқ, панж ганжи Қоруний,  
Ёйибон элга Ганжа мадфуни.  
Лек ҳарким бўлуб жавоҳир санж  
Топиб ул ганжларда юзминг ганж<sup>8</sup>.

Даврнинг талабларини жуда яхши тушунган, ўз хал-  
қи билан бир жон-бир тан бўлиб яшаган Навоий ўз мас-  
навийларидан бирида Фирдавсий орқасидан бориб, қаҳ-  
рамонлик мотивлари биринчи планда тасвиrlанган  
«Шаҳнома» сингари асар яратишни эмас, Низомий орқа-  
сидан бориб, даврнинг энг муҳим социал масалаларини

<sup>7</sup> Танланган асарлар, 2 т., II китоб, 24-бет.

<sup>8</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV китоб, 28-бет.

биринчи планда куйлаган «Хамса» сингари асарлар яратишиň үз олдига маңсад қилиб қўйгани ҳақида гапиради<sup>9</sup> ва амалда ҳам худди шундай қилган. У, Низомий асарлариниғоявий-бадиий жиҳатдан Фирдавсий асарига нисбатан олдинга қараб босилган катта қадам деб баҳолади. Низомийнинг ўзини эса шоирларнинг шоҳи сифатида таърифлади. Буни биз Навоий «Хамса»сининг сўнгги асари «Садди Искандарий»нинг тугалланиш қисмидаги хаёлий мажлис тасвирида яққол кўрамиз.

Езувчи ижодига унинг социал мазмундорлигига қараб баҳо бериш Навоий танқидчилигига доимо биринчи ўлчов бўлиб қолган. У деярлик ҳамма классикларнинг асарларига аввало шу ўлчов билан ёндошган. Бу жиҳатдан Навоийнинг Шайх Муслиҳиддин Саъдий ижодига муносабати ҳам характерлидир.

Лирик шеърлардан ташқари, «Гулистон» ва «Бўстон» поэмаларининг автори машҳур дидактик шоир Саъдийнинг ижодиғоявий жиҳатдан ҳар томонлама бўлиб, унда ўз асрига нисбатан инсонпарварлик, халқпарварлик идеялари биринчи галда кишининг диққатини ўзига тортади. Ўз асрида мўғуллар истилоси ҳамда ҳоким табақаларнинг халқ тақдирига бутунлай беларво қараб, босқинчилар билан оғиз-бурун ўпишиб кетиши натижасида мамлакатда юз берган вайронагарчиликларни, халқнинг таланиши, қашшоқланишини, инсон ҳуқуқларининг бутунлай оёқ ости қилинганлигини кўрган Саъдий бу муҳим масалаларга ўзининг муносабатини шу асарларида ёрқин ифода этдирди. Саъдий ўзининг бу асарларида ҳоким табақаларни инсофга,adolatта, одамгарчиликк чақириди. У ёзади:

«Ту гар меҳнати дигароң бегами,  
Нашоядки номат ниҳанд одами»<sup>10</sup>.

Бу, Саъдий дидактизмининг муҳим, соғлом, кучли томони эди. Навоий Саъдий ижодининг бу хил социал маънодорлигига юксак баҳо бериб; уни «маони аҳлиниңг нукта пардози<sup>11</sup> деб атади. Ўз замони учун Саъдийнинг

<sup>9</sup> Танланган асарлар, I т. 113—114-бетлар.

<sup>10</sup> Шайх Саъдий, «Мухтасари «Бўстон», 76-бет, таржимаси: «Сен одамларнинг меҳнатига бегамлик билан қарасанг, номингни одам деб аташ мумкин эмас».

<sup>11</sup> محبوب القلوب, 27—28-бетлар.

илғор фикрлари қандай актуаль, оригинал жаранглаган бўлса, Саъдийникига ўхшаш Навоийнинг:

Одами эрсанг демагил одами  
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами<sup>12</sup>.

каби машҳур гуманистик мисраълари одам, халқ ҳуқуқи ҳоким табақалар томонидан поймол қилинган XV асрда ҳам шундай кучли жаранглаган эди.

Навоийнинг замондоши тарихчи Хондамир «Макори-мул-ахлоқ» китобида Навоийнинг подшоҳ Абусаидга қарши, унинг золимлиги, меҳнаткаш халқнинг орзудодига бепарво қарашини фош қилишини ёрқин кўрсатувчи бир эпизодни ҳикоя қиласди<sup>13</sup>. Бу ҳикоянинг биз учун характерли жойи шундаки, Навоий ўз фикрини Саъдийнинг қуидаги байти билан якунлайди:

Гадоки, нон аз дари шоҳ жуст,  
Бибояд эн оби худаш даст шуст.

Таржимаси: «Подшоҳнинг эпигидан нон чиқишини умид қилган гадо ўз жонидан умидини узиши керак».

Бу фактлар Навоийнинг Саъдийдаги илғор идеяларга ўз ижоди ва турмушида жуда яқин турганини кўрсатади. Навоий Шамсиддин Муҳаммад Хофиз Шерозий ижодига ҳам худди шундай муносабатда бўлган. Хофиз ғазалларининг Навоийни мафтун этган томонлари уларнинг юксак бадиийлиги, мусиқийлигигина эмас, аввало уларнинг ишқий мавзуз доирасидан анча четга чиқиши, тоявий бойлигига эди. Шунинг учун ҳам Навоий Ҳофизни «Маони адосига лофиз»<sup>14</sup> деб атади. Бу жиҳатдан Навоий Ҳофизнинг, айниқса мунофиқлик, очкӯзлик, фахш ва бошқаларни фош қилишга қаратилган сатирик мазмундаги ғазалларига, ёки унинг ижодининг шундай моментларига юксак баҳо бергани Навоий адабиётшунослигининг Ҳофиззга тегишли ўринларида сезилиб туради. Биз буни, масалан, «Мажолис»да ҳам яққол кўришимиз мумкин<sup>15</sup>.

Низомийдан сўнг «Хамса» ёзиб ном чиқарган Хусрав

<sup>12</sup> „Нәјғәтүл-әбраг“, 107-бет.

<sup>13</sup> Фи ёсиддин бинни Хумомиддин Хондамир, «Макоримул-ахлоқ», 61-бет.

<sup>14</sup> محبوب القلوب . 28-бет.

<sup>15</sup> Таиланган асарлар, З т., 96-бет.

Деҳлавийга Навоийнинг муносабати ҳам диққатга сазовордир. Навоий унинг тӯғрисида ёзади:

«Кўп киши ҳам қилди татаббу ҳавас,  
Сарву гул ўтрусиға келтурди хас.  
Бир кишидин ўзгаки, андоқ киши  
Бермади ёд эски фалак гардиши»<sup>16</sup>.

Бироқ, Навоий ҳеч вақт Хусрав Деҳлавийни Низомий билан, унинг «Ҳамса»сини ҳам Низомий «Ҳамса»си билан бир қаторга қўймади. У доим Низомийга биринчи ўринни берса, Хусрав Деҳлавийга иккинчи ўринни берди, яъни Навоий Деҳлавийнинг доим Низомийга «пайрав» бўлганини таъкидлаб ўтади. У Низомий ҳақида: «...назм мулкида зўр бозупанжаси ила панж ганж нуқудужавоҳирин олди»<sup>17</sup> деб ёса, Деҳлавий ҳақида: «... бу жавоҳир ва нуқуд тамаидин панжа аниңг панжасига солди»<sup>18</sup>, деб ёзади. «Сабъаи-сайёр»да унинг «Ҳашт бехишт»ини Низомий «Ҳафт пайкар»ига солишириб дейди:

Гар эрур онча гарчи онча эмас,  
Яхшидур, лек ул деганча эмас.

Навоий Деҳлавий ҳақидағи бу фикрларини бошқа дostonларида янада чуқурлаштиради. Бунга биринчи бош сабаб, професс. Е. Э. Бертельс ёзганидек, Хусрав Деҳлавийнинг ўз асарларида жамиятдаги социал масалалардан бир қадар чекиниши, уларни Низомий каби чуқур ва кенг қўя олмаганида эди.

Навоий ўз замондошларидан ҳеч қандай ижтимоий мазмунга эга бўлмаган шеърлар ёзувчи Осафий, Софарий, Хуррамий, Қобилий, Бовардий каби ўилаб шоирларни ўз тазкирасида қаттиқ танқид қиласди, уларнинг халқ олдида хизмати ҳамда обрўси йўқ эканлигини сўзлайди. Чуқур ижтимоий мазмунга эга бўлган сатирик шеърлар ёзган ҳамда бундай шеърлари халқ орасида кенг шуҳрат қозонган Мавлоно Олим, Сайд Абдуллоҳ Астрободий, Сайд Козимий кабилар ҳақида эса у доим катта симпатия билан гапиради.

Навоий ўзигача ўзбек тилида асарлар ёзган ўзбек шоирларининг ижодларига ҳам танқидий ёндашиб, уларнинг ижодининг социал аҳамияти нималарда эканлигини ҳам тӯфи белгилай олади. Маълумки, Навоийгача яра-

<sup>16</sup> „Нәјғәтүл-Әбрәғ“, 13-бет.

<sup>17</sup> Уша китоб, 11-бет.

<sup>18</sup> Танланган асарлар, 2., IV к., 38-бет.

тилган ўзбек адабиётида социал мотивлар ҳали кенг ва чуқур қўйилмаган эди. Навоий бу шоирлар асарларининг социал аҳамиятини аввало уларнинг ўзбек тилида ёзилганинига кўрди. Бунда Навоий мавжуд тарихий ва ижтимоий шароитдан келиб чиқди. Ҳаётнинг ҳамма соҳасида, шу жумладан маданият соҳасида ҳам мустақилликка интилаётган ўзбек халқи учун шу тилда асар ёзиш, шу тилнинг ҳуқуқини тиклаш, амалда унинг бойлигини исботлаш, ҳеч шубҳасиз, социал масала эди.

Навоий ўзбек шоирлари орасидаги салафларидан, айниқса Лутфийга юксак баҳо берди, унинг ўзбек адабиёти тарихида тутган катта ўрнини фаҳр билан бир неча асарида, масалан, «Мажолис», «Муҳокаматул-лугатайн», «Хазойинул-маони» нинг «Дебочаси» ва бошқаларда таъкидлаб ўтди. Лутфий ижодида Навоий ўзигача яратилган ўзбек адабиётининг барча илгор томонларини кўрди. «Дебоча»да Навоий Лутфийни Саккокий билан бир қаторда тилга олиб, унинг ўзбек тилини эгаллашда ва шу тилда асар яратишда балоғатга эришган, кенг шуҳрат қозонган шоир эканлигини ёзади: «... турк атфозининг булағосидин Мавлоно Саккокий ва Мавлоно Лутфий... ким, бирининг ширин абёти иштиҳори Туркистонда беғоят ва бирининг латиф ғазалиёти интишори Ироқ ва Хурсоңда бениҳоят дурур ва ҳам девонлари мавжуд бўлғай...<sup>19</sup>

Тарихий жуғрофий шароитни ва маълум адабий традицияларни яхши тушунган, бошқа халқларнинг тил ва маданиятини доим ҳурмат қилиб, улардан ўрганганд Навоий шоирларнинг бошқа тилларда ҳам, айниқса тожик, форс тилларида асар ёзишларига бутунлай қарши чиқмаган, балки бунда белгили чегара бўлишини истаган. Навоий «Муҳокаматул-лугатайн» да ўзбек тилининг мустақил бой бир тил эканлигини исбот қилиб бўлгандан кейин, у ўзбек шоирларига қаратса бу тилда ва бошқа тилларда асар ёзишнинг чек-чегарасини белгилашга ҳаракат қилиб, дейди:

«Андин сўнграким, турк тилининг жомияти мунча далоил била событ бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидан пайдо бўлган табъ аҳли салоҳият ва табъларин ўз тиллари турғоч, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккаласи тил била

<sup>19</sup> ЎзССР ФА Ш. И. Қўлёзма инв. № 1715, 2-лист.

айтур қобилиялари бўлса, ўз тиллари била кўпроқ айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккаласи тил била teng айтсалар эрди»<sup>20</sup>

Навоий ўз она тилида асар ёзиши ватанпарварлик иши деб, ўзбек шоирларини умр бўйи ўз она тилини, ўз халқини, унинг маданиятини севишга чақирди.

Аммо Навоийнинг кўп тушунтиришлари, ҳаракатлари, интилишлари, ташвиқот ва тарғиботлари ўз замонида бекор кетди. Навоийнинг иқрор бўлишича, биринчк галда ўзбек аристократларидан етишган кўп талант эгалини ўз она тилларида асар ёзиб, ўз халқларига бирон хизмат кўрсата олмаганлар. Натижада улар халқдан ажраб қолганлар. Навоий улар ҳақида «Муҳокаматуллуғатайн»да зўр таассуф билан қўйидагиларни ёзади:

«Турк улуси аниг хуш табъbekлари ва мирзолари ва соҳиби зиҳн пок табълари ва озодалари андоқки, керак машғуллук, асбобин туза олмадилар ва ул навътабъ натижаси кўргуга олмадиларки, андин хушгўйлик умиди тутса бўлғай, балки бу умидни аларнинг рўзгори ҳолиға ёвутса бўлғай... жоддай нофармонлиғ ва залолатни тутуб кўпи, балки бориси форсийга мойил бўлди-лар ва ул тил била назмға қойил. Бу иш мундин ўзга бўлаолмаски, турк тили таърифида андоқки, юқорироқ мазкур бўлди: бовужуд алфоз касрати ва иборат вусъати ва маоний ғаробати ва адo салосати дилпазир боғламоқта суубат бор ва дилписанд тартиб бермақда табъранж ва укубат топар»<sup>21</sup>...

Буерда Навоий шундай аҳвол юз беришининг баъзи бир сабабларини кўрсатади. Бундай сабабларнинг бири шуки, ўз тилида ёзмаган бу хил ўзбек шоирлари маълум қийинчиликларни бўйинларига олмаганлар, ўз тиллари хусусиятлари ва бойлигини ўрганмаганлар, шунингдек ўз халқи тилининг патриотлари бўлмаганлар.

Навоий ўзбек шоирлари орасида, айниқса Лутфий ижодига унинг тематикаси эътибори билан ҳам жуда катта аҳамият берди. Ўзбек адабиётида Лутфий Навоий-гача дунёвий мавзуларда энг баракали ижод қилган киши эди. Лутфий кўпчилик шеърларида инсонга хос олийжаноб ҳисларни куйлашда жуда катта маҳорат кўр-

<sup>20</sup> Танланган асарлар, 3 т., 188—189-бетлар.

<sup>21</sup> Танланган асарлар, 3 т., 207-бет.

сатди. Лутфий ўзбек адабиётини ривожлантиришда ҳар томонлама улуғ Навоийга замин ҳозирлади. Шунинг учун ҳам Навоий «Мұхқоматул-луғатайн» да Лутфийни Ҳофиз, Саъдийлар қаторига қўяди:

«Ва форсий мазкур бўлғон шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади, бир Мавлоно Лутфийдин ўзгаким, бирнеча матлаълари борким, табъ аҳли қошида ўқуса бўлур»<sup>22</sup>.

Катта талант эгаси Лутфий кишидаги турли ҳолатларни ғамгинлик, хушчақчақлик ва бошқа шунга ўхшаш ҳис, туйғу ҳаяжонларни тасвирлашда ўзбек тилининг бойлиги ва гўзалликларидан жуда усталик билан фойдаланган, ўз асарларини ҳаётий қилиб, бадиий жиҳатдан эса Ҳофиз, Ҳўжандий шеърлари даражасида гўзал қилиб ишлаган. Шунинг учун ҳам Навоий «Мажолис»да Лутфийга: «Ўз замонининг маликул-каломи эрди»<sup>23</sup> деб ҳаққоний баланд баҳо беради. Лутфий шеърлари оптимизм руҳи билан сугорилган. Унинг лирикасида шодлик, хушчоқчиликни куйлаш Атойи, Саккокий лирикаларидагига нисбатан анча устун туради. Ислом идеологияси, фанатизм ҳукмрон бўлган бир замонда Лутфийнинг дунёвий мавзуларга бундай берилиши прогрессив ҳодиса эди.

Шундай қилиб, Навоий ўзидан бурунги ўзбек шоирларининг ижодини чуқур ўрганар экан, аввало уларнинг ўз она тиллари — ўзбек тилида ёзишларига, сўнг дунёвий мавзуларда ёзганларига эътибор берди ва уларнинг ижодларининг қийматини шу ўлчовлар билан белгилаб тўғри иш қилди.

Ўзбек адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган Навоий ўз асарларининг социал мазмундорлигига, айниқса катта эътибор берди, уларнинг жамият олдидаги вазифаларини чуқур тушунди ва ҳис этди. У ҳар бир асарини маълум мақсад билан яратар ва унинг турмушда, жамиятда ўйнаши керак бўлган конкрет ролини олдиндан тушунар эди. Чунки: «Яна бир буки ҳеч иш ҳодис ўлмас — Бирорвга ким, анга бир боис ўлмас»<sup>24</sup> деб ёзган шоир ўз асарларини ҳамма вақт турмуш талабларидан келиб чиқиб, маълум бир зарурият, сабаб билан яратган. Чуқур социал мазмун билан сугорилган буюк асарлар яратишда Навоий, айниқса, Низомий Ган-

<sup>22</sup> Танланган асарлар, З т., 205-бет.

<sup>23</sup> Танланган асарлар, З т., 56-бет.

<sup>24</sup> Танланган асарлар, 2 т., II китоб, 28-бет.

жавий, Саъдий, Хофиз каби гигантларнинг улуғ меросхўри, улар ишининг давом эттирувчиси бўлди, ҳақида ўрганди.

«Хайратул-аброр»да Навоий ўз шеърияти ҳақида ёзади:

Бўлса ўту, суву, ҳаво дилпазир,  
Ул аро туфроқ ҳам эрур нағузир;  
Сарву, гулу, лола харидори бор,  
Лек ўтуннинг дори бозори бор<sup>25</sup>.

Бунда Навоий ўз асарларини ўтга, сувга, ҳавога эмас — тупроққа; сарвга, гулга, лолага эмас — ўтинга ўхшатади. Бундай камтарона, лекин энг мазмунли ўхшатиш орқали улуғ шоир ўз ижодининг халқ ҳаётига, реал турмушига ниҳоятда яқинлигини, шунга интилишини ва бу билан чексиз фаҳрланишини ифодалаш жиҳатидан характерлидир. Бу билан Навоий шеърият инсон ва жамият ҳаёти учун туфроқдек, ўтдек энг зарур нарса бўлиши кераклигини уқдиради ва ўта камтарлик билан ўз асарини ўтинга ўхшатади. Ўз социал идеяларининг энг қимматбаҳо хазинаси «Хайратул-аброр» ҳақида «Фарҳод ва Ширин»да Навоий:

Нечукким Хизр зулматдин ниҳони,  
Улусқа сочдинг оби зиндогони<sup>26</sup>

деб ёзади. Бунда Навоий «Хайратул-аброр»нинг «Улусқа» тириклик суви сифатида хизмат қилиши кераклигини айтади. Бу, шоир ўз асарининг социал моҳиятини жуда чуқур англаганидан далолат беради. Жамият ҳаётида бадиий адабиётнинг доим актив рол ўйнаши кераклигини, унинг олдинга боришига, кишиларни тарбиялаш ишига ёрдам бериши зарурлигини таъкидлаган «Хайратул-аброр» ҳақидаги бу гаплар билан «Сабъаи-сайёр»нинг охиридаги қўйидаги каби оташин мисраълар нақадар ҳамоҳанг бўлиши билан бирга, уни янада тўлдиради, конкретлаштиради:

Деганимни улусқа марғуб эт;  
Ёзгонимни қўнгулга маҳбуб эт.  
Халққа зеби торак айла ани!  
Ўқуғонга муборак айла ани!<sup>27</sup>

<sup>25</sup> „Нәјгәтүл-әбрар“, 16 бет.

<sup>26</sup> Танланган асарлар, 2 т., II китоб, 31-бет.

<sup>27</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV кит., 300-бет,

Навоий «улус,» «халқ» деганда эса ҳукмрон тўдалар-нинг зулми остида эзилган халқ оммасини назарда тутиди. «Ҳайратул-аброр»да қалам ҳақида, унинг кучи, жамиятдаги вазифаси ҳақида ёзиб келиб, шоир дейди:

Зулм аро мазлумга хатти амон,  
Золим этиб ваҳм ани кўрган замон.  
Нафъда ул навъки меҳри мунир,  
Қудрат аро ўйлаки чархи асир<sup>28</sup>.

Навоий ўз асарларини, айниқса сипоҳга, аскарга, лашкарга, ўзини эса лашкар бошига ўҳшатишни яхши кўрар эди. У ўткир сўз ва илғор идеялар лашкари билан мамлакатларни, халқларни ўзига таслим қилишни орзу қиласар эди. У ўз асарларининг кўп жойида шу образни қўллади. Масалан, «Садди Искандарий» достонида у ёзади:

Маоний сипоҳини жон мулкидин.  
Не жон мулкидин, ломакон мулкидин  
Ясоқ бирла еткуртайин фавж-фавж—  
Ки, тутсун черик не ҳазизу не авж.  
Йигилғоч сипоҳ, тарки базм айлайнин,  
Жаҳонгирлик сери азм айлайнин<sup>29</sup>.

Худди шу асарнинг яна бошқа ерларида ҳам бир неча мартаба ўзини сўз санъати билан одамларнинг, халқларнинг қалбини, еру-қуруқлик — «баҳру-бар»ни эгаллашда Искандардек бўлишга чақиради. Худди шунингдек, «Фарҳод ва Ширин» да ҳам Навоий бирон бир мамлакатни забт этиши учун «фармон» эмас, балки «девон» юборганини айтади.

Не мулк ичраки бир фармон юбардим,  
Анинг забтига бир девон юбардим.

Навоий замондоши Абдураҳмон Жомийнинг шеъриятдаги қаламини найзага, асарларини шу найзадан чиққан оловга, ҳаёт суви оқиб турган булоқ ва ҳоказоларга ўҳшатади:

Қўлиға олиб найза ўрниға килк,  
Сўз иқлимини сарбасар қилди милк...  
Чу сурат аро ўт сочиб хомаси,  
Яна гарм ўлуб нукта ҳангомаси.  
Ҳамул ўтғаким, назм шамъин тутуб,

<sup>28</sup> „Нәјрәтul-әброр“, 99-бет.

<sup>29</sup> Танланган асарлар, 2 т., V кит., 10-бет.

Маоний шабистонини ёрутуб.  
 Чу табъидин оқиб маоний суйи,  
 Келиб чашмаи зиндагони суйи,  
 Ҳамул чашмадин чун су бермак тузуб,  
 Суханварлик ўлган танин тиргузуб.  
 Чу истаб тараф табыи озодаси,  
 Қуюб назм жомиға сўз бодаси.  
 Анинг журъаси элни маст айлабон,  
 Демай мастким, майпарамаст айлабон<sup>30</sup>.

Жомийнинг ўша вақтдаги мавжуд ижтимоий тенгсизликни, адолатсизлик ва зулмни қораловчи, саваловчи, золим подшоларнинг кирдикорларини фош этувчи, халқ-парварликка чақирувчи асарлари ўзларининг чиндан ҳам беҳад чуқур социал мазмуни билан Навоий «ояларига жуда яқин ва ҳамоҳанг эди. Масалан, Жомий, «Силсилатуз—зиҳаб» асарида золим подшони фош қилиб, унинг адолатсизлиги туфайли юз берадиган талонлар, вайронгарчиликлар ҳақида унга мурожаат қилиб ёзади:

Зулми туро бех чу маҳкам шавад.  
 Зулми ту зулми ҳама олам шавад.  
 Хожа ба хона чу бувад даф сарой  
 Аҳли сарояш ҳама кубанд пой.  
 Шаҳр аз ошуви ту ғорат шавад,  
 Тот яки хона иморат шавад.  
 Кош куни тарки иморатгари,  
 То на кашад кор бағоратгари.  
 Боги аз осиби ту гардад талаф,  
 Тот дар ояд төхі себи бакаф.  
 Беҳки аzon себи шекибат барад,  
 Варна баҳар себи ҳасибат бувад.  
 Меваю, мурғу сари ҳонат муқим  
 Аз ҳарами беваю боғи ятим.  
 Матбахият ҳайма зи хўйи дурушт,  
 Мекашад аз пуштаи ҳар кўзпушт.  
 Боз туро мири ширкорон ба фан..  
 Тӯйма деҳ аз жуъшан ҳар пирзан...  
 Гўши канизони туро дода баҳр,  
 Аз дари дарюза гадоёни шаҳр»<sup>31</sup>.

Таржимаси: «Зулминг илдизи маҳкам бўлса, зулминг бутун олам зулмига баровар бўлади.

Уй эгаси чирмандақаш бўлса, унинг уй аҳли ҳаммаси ўйинчи бўлади.

<sup>30</sup> Танланган асарлар, 2 т., V к., 19-бет.

<sup>31</sup> Жомий, «**هفت اورنگ**», 206-бет, Тошкент, Литография, 1914 йил.

Сенга бир уй солиш учун зулмингдан бутун уй хароб бўлади.

Қошки сен иморат қилишни қўйсанг, иш талонга бормаса.

Қўлингга бир олма олишинг учун бутун бошлиқ бир боғ хароб бўлади.

Ўша олма билан кифоялансанг яхши эди. Лекин сен ҳар бирининг ҳисобини оласан.

Сенинг дастурхонингдаги ҳамма мева ва товуқ гўштлари беванинг уйидан, етимнинг боғидан келтирилган.

Сенинг ошпазинг қўполлик билан ҳар бир бели буқчайган ўтинчининг орқасидан ўтинини тортиб олади.

Сенинг ов ҳунарида уста миришкорларинг ҳар бир кампирнинг жўжасини уриб ейди...

Сенинг канизакларингнинг қулоқларидаги олтин исир-фалар шаҳар гадоларининг заридан (пулидан) вужудга келади».

Жомийнинг бу мисралари Навоийнинг қўйидаги машҳур мисраларини эсга туширади.

Эки, қавий айлади давлат қўлунг,  
Зулм сари тушти ва лекин йўлунг.  
Чунки фараҳ базмиға азм айладинг,  
Айшу—тараб азмиға жазм айладинг.  
Қасрки, базм анда муҳайё бўлуб,  
Зийнати фирдавси муалло бўлуб,  
Пардалари риштаси эл жонидин,  
Лаълию шингарфи улус қонидин;  
Шамсаси эл моли била зарнигор,  
Эл дуру лаъли била гавҳар нигор:  
Хиштини масжид бузубон келтуруб,  
Тошини эл марқадидин еткуруб.  
Анда тузуб маснади шоҳаншаҳи,  
Айшу тараб жоми учун муштаҳи»<sup>32</sup>.

Бу икки шоир ижодидаги ажойиб ўхшашлик шуни кўрсатадики, Жомий ҳам, Навоий ҳам адабиётнинг жамиятдаги ўрнини тўғри англаганлар ва бу масалага илғор позициядан туриб яъни гуманистик ва халқпарварлик позициясидан туриб ёндошганлар.

Шоир «Мезонул-авзон»ни ёзиб тугатганда эса, ўз шеъриятининг жамият олдидаги вазифасига янада очиқ-роқ тўхталади. У бу ўриндаги рубонийсида ўз шеърияти—

<sup>32</sup> „Нәјғәтүл-әбрег“, 30-бет.

«Назми»нинг дунё турганга қадар «жаҳон аҳли»га «низом» ўрнатишда, яъни кишиларни тарбиялашда хизмат қилиши кераклигини уқдиради:

То чарх давойиридин ўлғай айём,  
То шеър хаёлотига йўқтур анжом,  
То байт тарокибида бўлғай ибҳом,  
Топсун назминг била жаҳон аҳли низом<sup>33</sup>.

Лекин бу ўринда ҳам, юқорида айтганимиздек, Навоий адабиётнинг жамиятдаги тарбиявий аҳамияти ва ролига ортиқча баҳо беради. Аммо Навоийнинг феодал шароитда, фан ва маданиятнинг санъат ва адабиётнинг ривожланиши учун имкониятлар ниҳоятда чегаралган бир шароитда адабиётнинг ролига юксак баҳо бериши, уин тараққий эттириш нуқтаи назаридан тарихий аҳамиятга эга эди. Буларнинг ҳаммасидан хулоса шуки, Навоийнинг адабий асарнинг социал мазмундорлиги учун олиб борган кураши унинг умуман ҳалқ ва мамлакат манфаатлари учун олиб борган ватанпарварлик курашлари билан узвий боғланган эди. У элу-ҳалққа ғарразисиз, чин, соф кўнгилдан хизмат қилиш идеясини тарғиб, этар, олий ҳиммат бўлишга чақирав, ким олий ҳиммат бўлса, шубҳасиз, унга шон-шуҳрат келади дер эди. У буюкликни ҳам ҳимматдан деб билар эди. У буюк асарлар яратишни ҳам ҳиммат иши деб ҳисоблар эди. Шоир ўз асарлари билан ҳалққа сидқи дилдан хизмат қилганига, ҳалқи уни келажакда бунинг учун чексиз шон-шуҳратларга кўмажагига комил ишонч билан яшар эди. У ёзади:

Ким ўлса ҳиммат илгидин кушоди,  
Не топсун ким топилғандур муроди.  
Буюклик келди ҳимматдин нишона,  
Ки ҳимматсизни паст этди замона.  
Чу сен ҳам бўйла ҳиммат зоҳир эттинг,  
Тараддуд йўққи, мақсудинга еттинг<sup>34</sup>.

Ҳалқнинг кўнглидагидай қилиб ёзиған, ҳар томонлама юксак асарлари билан ҳатто ўлмасдан буруноқ зўр муваффақият қозонажагига шоирнинг имони комил эди. У «Фарҳод ва Ширин» достонини ёзиш муносабати билан дейди:

<sup>33</sup> «Мезонул-авзон», 95-бет.

<sup>34</sup> Танланган асарлар, 2 т., II кит., 36-бет

Агар Фарҳод ўлди кўп чекиб ранж,  
Сенга ҳақ бергай ўлмасдин бурун ганж<sup>35</sup>.

Бу ишонч унинг ижодининг ўта халқчиллигидан, унинг халқ манфаатларини, халқ руҳи, мақсад ва интилишларини тушунганлигидан, шу асосда иш олиб борганинигидан эди. Шундай қилиб, Навоийнинг фикрича, буюклиқ, шон-шуҳрат ҳиммат билан, яъни халқ ишига ўзини бағишлиаш билан боғлиқ бўлиб, ҳиммат эса зўр ижодий меҳнатдан иборат эди. Фирдавсий, Низомий каби буюк шоирлар, ҳеч шубҳасиз, шундай буюк ҳиммат эгалари эдилар.

Навоий ўз давридаги Мавлоно Жалолиддин каби одамларга пул бериб, ўз номига шеър ёздириб, меҳнатсиз шуҳратга эришиш пайида юрган шуҳратпарастларни «Мажолос» ва бошқа асарларида қаттиқ кулки қилди. Илмдан шахсий ғараз ва мартаба йўлида фойдаланмоқчи бўлган қалбаки олимларни ҳам Навоий аямай фош этиб дейди:

Илмни ким воситай жоҳ этар,  
Ўзинию халқни гумроҳ этар.  
Олим агар жоҳ учун ўлса залил,  
Илми онинг жаҳлиға бўлғай далил<sup>36</sup>.

Бундай кишиларнинг асарларида ҳеч қандай илғор ғоя ва мазмуннинг акс этиши, уларнинг халқ турмушига ёрдам бериши, бирон тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши, халқ муҳаббатини қозониши, авторига шуҳрат бағишлиши асло мумкин эмас.

Навоий асарларининг деярлик ҳаммасини ўз она тили— ўзбек тилида ёзи ва буни ўз ижодининг энг катта фазилатларидан деб билди. Навоий даврида ҳам ўзбек шоирлари учун ўз она тилларида асар ёзиш ҳамон катта социал масала бўлиб қолмоқда эди. Навоий бу тил ҳуқуқларини назарий жиҳатдан ҳимоя қилувчи «Мухокаматул-луғатайн» асари билан чекланмай, у ҳар бир кўзга кўринган асарида шу тил учун кураш идеясини илгари сурди. У ўз достонларидан «Лайли ва Мажнун» ни ўзбек тилида ёзганига тўхталиб дейди:

Ул тил била назм бўлди малҳуз.  
Ким форси англар ўлди маҳзуз,

<sup>35</sup> Уша китоб, 33-бет.

<sup>36</sup> „Нәјрәтүл-әбрег“, 93-бет.

Мен туркича бошлабон ривоят,  
Қилдим бу фасонани ҳикоят,  
Ким шуҳрати чун жаҳонга тўлғай,  
Турк элига доги баҳра бўлғай.  
Невчунки буқун жаҳонда атрок  
Кўптур хуш табъу соф идрок<sup>37</sup>.

«Сабъан-сайёр» да ҳам бу масалага тўхталиб, дейди:

Ки неким килк савти солди садо,  
Форси лафз бирла топти адо.  
Форси билган айлади идрок,  
Лек маҳрум қолдилар атрок.  
Сен бу назмингни турктоз эттинг.  
Форси тилдин иҳтиroz эттинг.  
Холиё бу замонда султонлар  
Қўпраги келди маҳмасахонлар.  
Даҳр аро шаҳ чу турк воқидур.  
Эл аро турк лафзи шойидур.  
Чун бу маънини айладинг малҳуз,  
Турк улус доги бўлдилар маҳзуз<sup>38</sup>.

Бу мисралар улуғ гуманист шоир ижодининг энг муҳим социал томонларини белгилаб беради. Бундан кўринардики, шоир ўз халқининг манфаатлари, унинг маданий юксалиши, ҳамма соҳада мустақилликка эришуви учун жуда актив курашган. У ўз халқи маданияти хазинаси ни Низомий, Хусрав Деҳлавийлар яратган каби буюк ёдгорликлар билан тўлдириш учун астойдил ижодий ишга бел боғлаган. Навоий ўз асарларини ўзбекча ёзишининг сиёсий сабаби сифатида туркий тилда гаплашувчи подшоҳлар, хусусан темурийларнинг ҳукмронлик қилаётганини ва уларнинг баъзиларининг ўзбек тилида асар ёзишини қўллаб қувватлаётганини, бу ўзбек феодал давлатини мустаҳкамлашга хизмат қилишини кўрсатади. Ўзининг сўнгги достони — «Лисонут-тайр»да Навоий:

Турк назмида чу маҳ торттим алам,  
Айладим ул мамлакатни яққалам<sup>39</sup>

деб ёзади ва бундай дейишга шоир тўла ҳақли эди. Чунки у ўз тилининг бойлигини, гўзаллигини, унинг бошқа тиллардан асло кам эмаслигини «кўп ва хўп» асарлари

<sup>37</sup> Танланган асарлар. 2 т., III к., 228-бет.

<sup>38</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 286—287-бетлар.

<sup>39</sup> Ўзбекистон ФА Ш. И., Қўллэзма, И nv. № 1679, 4-лист.

билан тўла исботлаган эди. Навоий ўз асарлари билан ўзбек адабий тилини юксак камолат босқичига олиб чиқди ва бу тилда ҳам ҳар қанча улуф асарлар яратишга имкон борлигини амалда кўрсатди. Ўз даврининг буюк мутафаккири ва шоирларидан Абдураҳмон Жомий билар Навоийнинг ўзбек тили, ўзбек адабиёти учун курашини, унинг ўз халқи маданиятини юксалтириш йўлидаги барча интилишларини қувватлаган. Жомийнинг «Хирадномаи Искандар» достони охирида Навоий «Хамса»си ҳақида ёзганлари бунинг ёрқин бир далилидир<sup>40</sup>.

Навоийнинг ўзбек тилида ёзиш ҳақидаги ташвиқот ва тарғиботлари ўз даврида у кутган дараҷада муваффақият қозонмаган бўлса ҳам, аммо ўзбек адабиётининг бундан кейинги тараққиётида жуда катта ижобий роль ўйнади. Навоийдан кейин яшаган прогрессив ўзбек шоирлари унинг изидан бориб, ўзбек адабиётини гоявийбадиий жиҳатдан янги поғоналарга кўтардилар, чуқур социал мазмун билан сугорилган, жамият тараққиётига хизмат қилувчи кўп асарлар яратдилар. Улар ҳамиша Навоийнинг адабиётнинг социал мазмундорлиги учун, олиб борган курашларини унутмадилар, уни доим ҳурмат билан тилга олдилар. Масалан, Мунис Хоразмий ўз фазалларидан бирида Навоий ҳақида:

Қилса ҳосил дахл бежо сўз аро йўқтур ғамим,  
Ким, бу маънида Навоий руҳи ҳомидур манго<sup>41</sup>.

деб ўз миннатдорчилигини билдиради

Навоий ўз адабий танқидчилигига илгари сурган барча масалалари адабиётнинг ижтимоий роли ҳақидаги фикрларига узвий боғлангандир. Бадиий асар ижтимоий қимматга эга бўлишлиги учун унинг яратувчиси шакл ва мундарижа бирлигига интилиши, ўз асарининг гоявий-бадиий юксаклиги учун курашиши, ўзидан бурунги илфор адабий традицияларни яхши эгаллаган бўлиши ва шу традициялар асосида ўз даврининг темаларида ижод қилиши, янгилик яратishi керак ва ҳоказо. Шунинг учун энди биз Навоий адабиётшунослигининг навбатдаги масалаларига ўтамиз.

<sup>40</sup> Жомий. *هفت ارنك*, 499 бет.

<sup>41</sup> Мунис, «Танланган асарлар» УзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1957, 17-бет.

## 2. ЧУҚУР МАЗМУН ВА ГҮЗАЛ ФОРМА УЧУН

Бадий санъатнинг моҳиятини белгиловчи асосий теоретик масалалардан бири мундарижа ва шакл масаласидир. Навоий ўз адабий қарашларида бу масалага ҳам катта ўрин беради. Адабий асарда бу, тема, идея билан форманинг бир-бирига муносабатидан иборатдир. Навоий адабий асарга баҳо беришда форманинг аҳамиятини ҳам, идеяning аҳамиятини ҳам камситмайди. Адабий асарнинг бу икки элементдан пайдо бўлишини, яхши адабий асарнинг эса бу икки нарсага бир хилда баравар юксак аҳамият берилгандагина пайдо бўлишини, бунда идеяning етакчи роль ўйнаши кераклигини ва Навоий ўз асарининг жамият олдида қимматли бўлиши учун форма ва мазмуннинг бирлиги, юксаклиги учун курашганлигини «Ҳайратул-аброр»да гўзал бадий образлар орқали қуйидагича ифодалайди:

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,  
Бўлсун анинг сурати ҳарне дурур.  
Назмки маъни анга марғуб эмас,  
Аҳли маони қошида хўб эмас.  
Назмки ҳам сурат эрур куш анго,  
Зимнида маъни даги дилкаш анго,—  
Ёраб, ани халқ дилафрўзи эт,  
Хаста Навоийга даги рўзи эт<sup>42</sup>.

Бу мисраларда баён қилинган фикрлар Навоий «Хамса»сига кирган достонларнинг деярлик барчасида ривожлантира борилган. Навоий «Ҳайратул-аброр»дан кейинги ҳар бир достонида бу фикрларни янада чуқурлаштиришга, янада аниқроқ ифодалашга интилади. Навоийнинг ёзишича, адабий асарнинг жамиятдаги катта тарбиявий роли, унинг сафарбар этувчилик кучи, унинг юксак фоявийлиги ва бадийлигига. Акс ҳолда ҳар қандай етук ёзувчининг асари ўзидан нарига боролмайди, ундан ҳеч ким манфаат кўрмайди. Навоий «сўз» термини остида бадиний адабиётни назарда тутиб, «Сабъайи-сайёр» да ёзади:

Комиле чунки муддао қилса,  
Ки дури маънини адо қилса,  
Сўз либосидин этмайин оро,  
Хўблар ўйлаким хазу-хоро.

<sup>42</sup> „Нәјрәтул-әброр“, 20-бет.



Чиқаолмай оғиз даричасидин,  
 Нафъ топмай бирор натижасидин.  
 Чун кийиб сўз ҳариру дебосин,  
 Диљкаш аллаб жамолу зебосин....  
 Чиқса тошқари тан саройидин,  
 Балки ҳалқум тангнойидин,  
 Солур андоғ жаҳонда гавфое,  
 Коинот ичра бир алоое,  
 Ким халойиқни дарки лол айлар,  
 Лол йўқ, балки хушмақол айлар<sup>43</sup>.

Бу ўринда Навоий бадиий асарни нозик ва нафис, гулдор ҳарир қўйлак кийган, жамолу зебоси диљкаш гўзалга ўхшатиш билан бадиий адабиётда образлилик идеясини, кийимнинг, яъни форманинг ҳам нақадар катта аҳамиятга эга эканлиги идеясини, бадиий адабиёт ўзида маълум идея, воқеа ва нарсаларни бадиий тасвир орқали гавдалантириши, ўқувчининг кўз олдига келтириши, унинг сезги аъзоларига жонли таъсир этиши, шу йўл билан жаҳонга гавфо, коинотга алоло солиб, уни англаган, тушунган халойиқни лол, «балки хушмақол» айлаши кераклиги идеясини баён қиласди.

Навоий «Хамса»нинг сўнгги достони «Садди Искандарий»да ўзининг юқоридаги фикрларини чуқурлаштириб янга ёзади.

Хулалким жамолин мушккакал қилиб,  
 Маони дуридан мукаллал қилиб...  
 Оғиз дарчасидин хиром айласа,  
 Қулоқ ҳужрасига мақом айласа,  
 Не ўтларки солгай жаҳон ичра ул,  
 Жаҳон ичра йўқ, инсу-жон ичра ул<sup>44</sup>.

Навоий мундарижа ҳақида гапириб туриб, шаклнинг моҳиятини ҳам, шакл ҳақида гапириб туриб, мундарижанинг моҳиятини ҳам, уларни бир-биридан ажратмай, чуқур очиб беради. Унинг назарида шеър санъатини ўз даврида энг юқори кўтарган, улуф идеяларни юксак маҳорат билан бадиий гавдалантирган Низомий асарлари форма ва мундарижа бирлигига умуман энг яхши жавоб берувчи асарлар эди. Умуман Низомий «Хамса»си ҳақида Навоий:

<sup>43</sup> Танланган асарлар, 2., IV к., 24-бет.

<sup>44</sup> Танланган асарлар, 2 т., V к., 15-бет.

Маъни дуридин бу ганж қисми,  
Алфозу иборати тилисми<sup>45</sup>

дейиш билан бу буюк ёдгорликнинг гоявий томонини маъно дурларидан ташкил топган хазинага, бадий томонини тилсимга ўхшатади. Тилсим қилиб ишланган бу хазина бадий сўз қадрига етувчи Навоий каби кўпларни ҳайратда қолдирган ва узоқ замонларгача ҳақиқий улуғ ижодкорликнинг юксак намунаси бўлиб хизмат қилган. Шунинг учун ҳам Назойи «Хамса»га кирган ҳар достоннинг бошида ўзини улардан ўрганишга, ўз асарларини ва унинг кетидан эргашган Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий асарларидек «рангин», «маъноси дақиқу лафзи ширин»<sup>46</sup> қилишга ундалган. У шундагина ўз асарининг чин гўзаллик, «латофат» касб этиб, «элга жон» бера олишини, ўқувчига эстетик завқ бафишлай олишини яхши тушунганди.

Адабиётнинг ижтимоий аҳамияти учун изчил курашган Навоий умуман адабий асарда гоянинг етакчилик роли учун, гоянинг формага эмас, балки форманинг гояга мослашиши учун курашди. Навоий ўз «Лайли ва Мажнун» достони ҳақида ёзар экан, бунда Лайли ва Мажнун ҳақидағи афсона у кўзлаган гояни ифодалашга мос бўлгани учунгина ундан фойдаланганини сўзлайди:

Мен хастаки бу рақамни чектим,  
Таҳрири учун қаламни чектим.  
Езмоқда бу ишқи жовидона,  
Мақсадим эмас эди фасона.  
Мазмунига бўлди руҳ майли  
Афсона эди анинг туфайли.  
Лекин чу рақамга келди мазмун,  
Афсона анга либоси мавзун<sup>47</sup>.

Яъни у ўзининг «Ҳайратул-аброр»да айтган: «Назмда ҳам асл анга маъни дурур,—бўлсун анинг сурати ҳар не дурур» деган фикрига содик қолади ва ҳамма асарларини яратишда шу принципга амал қилишга интилади. Адабиётда гоя ва форма бирлиги учун курашда Навоий ёлғиз эмас эди. Ўз даврининг улуг мутафаккири ва шоири Абдураҳмон Жомий ҳам ҳақиқий илғор санъаткор сифатида адабиёт майдонида форма ва мундарижа бир-

<sup>45</sup> Танланган асарлар, 2 т., III к., 24-бет.

<sup>46</sup> Танланган асарлар, 2 т., III к., 35-бет.

<sup>47</sup> Танланган асарлар, 2 т., III к., 227-бет.

лиги идеясини илгари сурар эди. У ўзининг «Силсилатуз-зиҳаб» асарида ёзади:

Гар бувад лафзу маъниш бохам,  
Ин дақиқу, латифу, он маҳкам,  
Сийти у роҳи осмон гирад;  
Номи шоир ҳама жаҳон гирад.  
Вар буд аз табииати торик  
Маъниий у касифу, лафзи ракик,  
Наравад аз бурути у боло,  
Пеши решаш бимонад он коло<sup>48</sup>.

Таржимаси: «Агар (асарнинг) сўзи билан маъноси бирга (бир-бирига мувофиқ) келса, буниси (сўзи) аниқ, ёқимли бўлиб униси (маъноси) мустаҳкам бўлса, у (асар) нинг шуҳрати кўкни эгаллади; шоирнинг номи бутун жаҳонни тутади. Ва агар у табииати қоронғи одамнинг асари бўлиб, маъноси кўпол ва сўзи суст (кучсиз) бўлса, у нарса шоир мўйлабининг тагидан нарига бормай, соқолининг тагида ўралишиб қолиб кетади».

Бу масалада Навоий билан Жомий қарапашларининг бир-бирига нақадар яқинлиги ҳақида гапириб ўлтиришнинг ҳожати йўқ. Бу икки гигант ҳам бу соҳада ўзларидан олдинги бу масалага тегишли илгор қарапашларнинг меросхўрлари бўлганлар ва уларни соғлом асосда ривожлантирганлар. Умуман шуни айтиш керакки, адабиётнинг назарий масалалари билан Навоий Жомийга қараганда кенгроқ, изчилроқ шуғулланган, масалан, адабий асарда идеяниң етакчилик ролини Навоий Жомийга қараганда анча конкрет тушунтирган, бу масалани турмуш билан боғлаб текширган.

Ўлуғ рус революцион демократи Н. Г. Чернишевский бадиий асарда форманинг мундарижага мос бўлиши кераклиги ҳақида ёзади: «Бадиийлик форманинг идеяга мослашишидан иборат; чунки асарнинг бадиий қиммати қандайлиги ҳақида мулоҳаза юритиш учун асар асосида ётган идеяниң ҳаққонийлигини мумкин қадар қаттиқроқ текшириш зарур. Агар идея қалбаки бўлса, бадиийлик ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки форма ҳам худди шундай қалбаки бўлиб, бесўнақай бажарилган бўлади. Фақат ҳақиқий идея гавдалантирилган асаргина, агар унда форма идеяга тамомила мос бўлса,

<sup>48</sup> Жомий, „Орзинк“ 156-бет.

бадиий бўла олади»<sup>49</sup>. Гарчи Н. Г. Чернишевский XIX асрда яшаган ва революцион адабиётнинг, чуқур реалистик адабиётнинг вакили бўлса ҳам, аммо Н. Г. Чернишевский ва Навоийнинг адабиётдаги форма ва мундарижага оид бу хил мулоҳазалари ўртасида кўп ўхашлик, бир-бирига ажойиб яқинлик бор. Бунинг сабаби шундаки, Навоий ҳам борлиққа объектив қараган ва адабиёт масалаларига ҳам у жонли турмушдан келиб чиқиб ёндоша бошлаган эди. У, адабиётнинг жамият эҳтиёжларига хизмат қилиш учун ўзида салмоқли мазмунни ташиши кераклигини жуда очиқ-оидин англаб етган эди.

Мундарижа ва форма масаласи, кенгроқ олганда, турмуш билан адабиётнинг бир-бирига муносабати масаласидир. Адабий асарнинг ғоявийлиги ҳам, бадиийлиги ҳам унинг турмуш билан қанчалик боғланганига боғлиқ. Турмуш билан, ҳалқ ҳаёти билан яхши таниш ёзувчигина юксак ғояли, бадиий гўзал асарлар яратади олиши мумкин. Шунинг учун ҳам Навоий доим ўз қаламкаш дўйстларини ҳаётни севишга, уни ўрганишга чақиради эди. Унинг энг яхши девизи шундай эди:

Хуш дурур боди койнот гули,  
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули<sup>50</sup>

Навоий реал ҳаётни, борлиқни ҳар қандай ижоднинг манбаи деб, уни ҳар қандай санъатдаги, ҳар қандай улуғ шахс яратган ижоддаги кўринишидан юқори қўяр эди. Формага нисбатан ғоянинг етакчилик ролини илгари сурган Навоий санъатга нисбатан ҳаётнинг приоритетини, унинг чексиз ижод денгизи эканлигини, ҳаётни ҳеч ким, ҳеч қандай буюк санъаткор ўз ижодида тўла ёрита олмаганини ва ёрита олмаслигини, ҳаёт доим илгарига юриб ўзгариб тургани учун, ҳар қайси давр санъаткори ҳаётдан келиб чиқиб ҳали жуда кўп санъат ихтиrolарини яратиши мумкинлигини қўйидаги мисраларда ажойиб образлар орқали шундай ифодалайди:

Ки бу баҳр ичра ким поён анга йўқ,  
Етишмак қаърига имкон анга йўқ.  
Етишкан эл неча дур олғон эрмиш,  
Не олий қадр дурлар қолғон эрмиш<sup>51</sup>.

<sup>49</sup> «Русские писатели о литературном труде», 2 т., 332-бет.

<sup>50</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к, 200-бет.

<sup>51</sup> Танланган асарлар, 2 т., II к., 38-бет.

Улуг рус революцион-демократ ёзувчиси М. Е. Салтиков-Щедрин ижод манбанинг ҳеч тугамаслиги, доим келажакка эга эканлиги, бунинг сабаблари ҳақида: «Агар ижод манбай тамом бўлса, у вақтда инсонга қўлини қовшутириб, итоаткорлик билан тақдирнинг зарбаларини кутишгина қолар эди; аммо жамият формаларининг ҳаммага кўриниб турган ва шак-шубҳасиз ўзгарувчанлиги бунинг бутунлай тескарисини исбот қиласди ва киши ижодининг улкан келажагидан дарак бериб туради»<sup>52</sup> — деб ёзган эди. Навоийнинг ижод имкониятлари ҳақидағи мулоҳазалари турмушнинг ўсиши, ўзгариш тенденцияларини тўғри сезиб тушуниб, бу ҳақдаги тушунчаларини адабиёт тараққиёти масалаларига ҳам тўғри боғлай-билганини кўрсатади.

Албатта, ғоявийлик ҳақидаги бизнинг марксистик тушунчамиз билан Навоий тушунчаларини тенглаштириш ўта соддалик бўлур эди. Совет адабиётшунослигида ғоявийлик аввало партиявийлик масаласи билан боғланган. Навоий эса жамиятнинг турли синфларга бўлинишини, улар ўртасида доимий синфий кураш боришини, умуман жамият тараққиёти қонунларини материалистик тушунишга келиб етмаган эди. У кўзда тутган ғоявийлик гуманизм ва халқпарварлик принципларига асосланган эди. Шунинг учун ҳам унинг ғоявийлик учун курашини адабий асарнинг социал мазмундорлиги учун кураш деб тушуниш тўғрироқ бўлур эди. Навоий бир томондан гуманизм, халқпарварлик учун курашса, иккинчи томондан мавжуд феодал тузумни, феодал давлатни мустаҳкамлашга интилди. Бу нарса, ҳеч шубҳасиз, унинг ижоди ва адабий қарашларида маълум қарама-қаршиликларни ҳам туғдирди. Шу сабабларга кўра ҳам Навоийнинг адабиёт соҳасидаги ғоявийлик учун кураши чекланган эди.

Яна биздаги ғоявийлик тушунчаси ҳаётни, воқеликни революцион ўсиш, ўзгаришда, реал, ҳаққоний образлар орқали тасвирлашга, «типик шароитларда типик характерлар» яратиш принципиг асосланган бўлса, Навоий давридаги адабиётда ҳали реалистик метод асосий ўринни эгалламаган эди. Шунинг учун ҳам Навоийнинг ғоявийлик ҳақидаги фикрлари ҳам кўп томондан конкретлаштиришга муҳтоҷ бўлган умумий характердаги фикрлар эди. Шунга қарамай, адабиётда формализм, эпи-

<sup>52</sup> «Русские писатели о литературном труде», 2 т., 607-бет.

ГОНЛИК, ГОЯСИЗЛИК кенг қулоч ёйган бир пайтда Навоий-нинг шоирларни аввало ҳалқ реал ҳаётини, унинг орзумид интилишларини, моддий ва маънавий бойликларини ўрганишга, асар ёзишда аввало турмушдан келиб чиқишига даъват эта бошлиши ўзбек адабиётшунослиги-ни принципиал юксакликка кўтарган эди.

У «Фарҳод ва Ширин» да турмушни бўстон ва чаманга ўхшатиб, шоирларни ва шу қатори ўзини ҳеч ким кезмаган чаманлардан ҳеч ким термаган гуллар теришга, яъни энг оригинал асарлар яратишга, ўзини аямасдан қидиришга, астойдил ижод қилишга чақириб ёзади:

Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлгай,  
Улусқа майл беандоза бўлгай.  
Йўқ эрса назм қилғонни халойик  
Мукаррар айламоқ сендин не лойиқ!  
Хуш эрмас эл сўнгинча рахш сурмак,  
Иўлуким, эл югурмуштур югурмак.  
Биравким бир чаманда сойир эрди,  
Нечаким гул очилғон—кўрди, терди.  
Хамул ерда эмас гул истамак хўб,  
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп<sup>53</sup>.

Навоий Низомий асарларида ўзи орзу қилган ва ҳеч ким кезмаган «чаман» ва «бўстон»ларни кўрди. Навоий Низомийга устози сифатида қарап экан, унинг ижодидаги ҳамма яхши фазилатларини чуқур англаб етди. Унинг назарида, Низомий ижодининг энг яхши фазилати шунда элики, у ўз асарларида формага нисбатан гоянинг етакчилик ролини доим сақлар эди. У аввал, формани эмас, идеяни аниқлар, жамият ҳаётига зарур идеяларни илгари сурар эди. Шунинг учун ҳам Навоий аввало унинг ижодидаги «маъниларидин мадад»<sup>54</sup> олгани ҳақида ёзади. Низомийдан кейин унга эргашиб «Хамса» яратган Хусрав Дехлавийнинг ижодий принципларида эса гоянинг етакчилик ролига эътибор берилмагани, кўпроқ формага эътибор берилгани орқасида у Низомийга пайров бўлиб қолган ва гоявий жиҳатдан ундан нарига ўтолмаган, ҳатто баъзи ўринларда чекинган эди. Шунинг учун у ҳам Низомий поэмаларида бир қанча гоявий камчиликларни тузатиш ўрнига айнан такрорлаган ва бунинг учун кейинчалик Навоийнинг қаттиқ танқидига учраган эди.

<sup>53</sup> Танланган асарлар, 2 т., II к., 37-бет.

<sup>54</sup> Танланган асарлар, 2 т., V к., 15-бет.

Навоийнинг адабиётнинг ғоявийлиги учун кураши айниқса унинг ўз замондошлари асарларига бўлган муносабатларида яхши кўринади. Үлуғ тожик шоири ва мутафаккири Абдураҳмон Жомийнинг илғор қарашлари, инсонпарварлик ва халқпарварлик идеялари унинг «Ҳафт авранг»ига кирган достонлари, яъни маснавийларида, айниқса кенг ва чуқур акс этган эди. Шунинг учун ҳам Навоий унинг маснавийларини бошқа асарларига қараганда биринчи ўринга қўяди ва унинг ҳар байтида беҳад чуқур маънолар, ҳақиқат дурлари ётгани ҳақида ёзади:

Вале маснавий ўзга оламдуур,  
Ки табыниға ҳоло мусалламдуур.  
Бўлуб жилвагар табъ кўзгусида,  
Ки сабт айлади «Ҳамса» ўтрусида.  
Эрур андин ортуқки, ўксук эмас,  
Эл андин дер ортуқки, ўксук эмас.  
Анинг байтига гар фузундур агад.  
Вале йўқтурур мунда маънига ҳад.  
Неча анда дуржи дақоқиқдуур,  
Вале мунда дурри ҳақойиқдуур<sup>55</sup>.

Лекин Жомий маснавийлари каби маснавийлар жуда кам эди. Гарчи Низомий, Хусрав Деҳлавийларга эргашиб, «Ҳамса» ёзишни ҳавас қилган кишилар кўп бўлса ҳам, лекин уларнинг аксариятининг асарлари аввало ғоявий қашшоқлиги орқасида муваффақият қозона олмас эди. «Ҳамса» ёзишга киришиб, ҳеч қандай ютуқقا эришолмаган шундай кишилардан бири Али Оҳий эди. Навоий унинг тўғрисида «Мажолис»да ёзади:

«Мавлоно Али Оҳий—Машҳаддиндур, «Ҳамса» муқобаласида неча маснавий айтибдур. Чун муқобалага келтурса бўлмас, гўёни ул жиҳатдан шуҳрат тутмайдур. «Ҳаёл ва висол» китобида бир байт бор, магарким мулхими гайб ўз шеъри бобида аниng тилига солғондурким:

Шеърики бувад зи нуқта сода,  
Монад ҳама умр як савода»<sup>56</sup>.

Шеърнинг таржимаси: «Шеър яхши маънодан ҳоли бўлса, бутун умр бўйига бир қоралик бўлиб қолади».

Навоийнинг ёзишича, Али Оҳий достонларининг халқ орасида шуҳрат тута олмаганига бош сабаб, уларнинг

<sup>55</sup> Танланган асарлар, 2 т., V китоб, 20-бет.

<sup>56</sup> Танланган асарлар, 3 т., 21-бет.

ғоясизлиги, уларда жамият аҳамиятига эга бўлган фикрларнинг йўқлиги эди.

Навоий «Мажолис»да бир қанча сатирик шоирларнинг ҳоким синф вакиллари қусурларини фош қилишга қаратилган шеърларининг мазмунидан чуқур қаноат ҳосил қиласди. Самимий севги, вафодорлик, дўстлик идеяларини тарғиб қилувчи, бадиий гўзал лирик шеърларнинг авторларига ҳам Навоий ўз тазкирасида яхши муносабатда бўлади, уларни янги ижодий ютуқларга рафбатлантиради.

Навоийнинг фикрича, ҳар бир лирик шеърда, шеърнинг байтларида ҳам аввало маълум бир маъно, мазмун, ғоя бўлиши шарт. Агар талаб қилинса, шоир шеър байтларининг маъносини айтиб бера оладиган бўлиши керак. Навоий «Мажолис»да Мавлоно Ҳайрий деганин шунинг учун танқид қиласди.

«Мавлоно Ҳайрий ҳам Хоразмликурур. Девонаваш ва абтар шева кишидур. Доим ифлос ва фалокат била ўткарур. Аммо шоирлиқда хили қуввати бор. Қасониди бор ва ғазалиёти ҳам ёмон эмас. Табъ аҳли қошида матъундур. Мунгаким, абъётининг маънисин сўрсалар билмас, билса ҳам айта олмас. Аммо ул мусаллам тутмас»<sup>57</sup>.

Навоий ўз замондошларининг шеърларига шундай жиддий ғоявий талаблар билан ёндашар экан, табиийки, қуйидаги каби тутуруқсиз, маъносиз шеърларни у асло ҳазм қилолмаган:

Мавлоно Қобилий<sup>58</sup> деган ёзади:

«Ажаб навбад зи лутф арzonки бинвози ғарибонро,  
Навозиш зонки расму одати хўбаст хўбанро»<sup>59</sup>.

Таржимаси: «Лутф-марҳаматингни арzon қилиб, гоҳоғарибларни йўқлаб қўйсанг ҳечқиси йўқ, чунки марҳамат кўрсатиш гўзалларнинг гўзал одатидир».

Замонининг энг яхши шоирлари бу вақтда идеал ёрни куйлашга, уни улуғлашга, унга бўлган муносабатлар орқали кишига хос энг яхши фазилатларни куйлашга ин-

<sup>57</sup> Танланган асарлар, З т., 124-бет.

<sup>58</sup> Навоий «Мажолис»да Қобилий ҳақида ёзади: «Мавлоно Қобилий — Таршиглик дурур. Аввал сипоҳийлик суратида бўлур эрди ва элни ҳажв қилур эрди, гўё эмди иккаласидин мутаоқиб бўлубтур» (Танланган асарлар, З т., 73-бет).

<sup>59</sup> Танланган асарлар, З т., 73-бет.

тилганлар ва бу Навоий даврида ҳам ўз аҳамиятини йў-  
қотмаган эди. Қобилий эса бу шеърида ёрнинг лутфини  
арzon дейди, унинг ўз ошиқига марҳамат кўрсатишини  
одат деб атайди, қисқаси, масхара қилгандай бўлади.  
Қобилийнинг бу шеъри маъно жиҳатидан Навоий каби-  
ларнинг ишқий шеърлари мазмунига ва умуман ўша да-  
вр поэзияси руҳига бутунлай қарама-қарши эди. Шунинг  
учун ҳам Навоий Қобилийнинг бу шеъри ҳақида: «Итти-  
фоқо бу шеъри била ўзин ҳажв қилибдурқим, бовужуди-  
ки ҳеч мазаси йўқ турур, қофияси ҳам ғалатдир»<sup>60</sup> деб  
ёзади.

«Мажолис»да Мавлоно Хуррамийдан келтирилган  
шеър ҳам, мазмунан Қобилийнинг шеърини эслатади:

«Овозаи руҳи гул то боз бар наёмад,  
Дар бўстон зи булбул овоз бар наёмад»<sup>61</sup>.

Тажримаси: «Гулнинг юзидан яна бир овоза юксал-  
магунча, бўстонда булбулдан ҳам садо чиқмайди».

Навоий бемаъни шеърлардан яна Мир Ҳусайн Бовар-  
дий<sup>62</sup> деганинг бир байтини мисол олиб келади:

«Э зи меҳри оразат гардун гулом,  
Юсуфиро кардаанд Яъқуб ном»<sup>63</sup>.

Таржимаси: «Юзинг қүёшига дунё қулдир; Юсуфга  
Яъқуб деб от қўйибдирлар».

Навоий бу шеърдан олдин киноя билан: «Бир байт  
моддасида ақли ва табъи не миқдор эканни собит қилиб-  
дур ва ул бу байтдурким....»<sup>64</sup> деб ёзиб, бунинг Бовардий  
учун типик эканини айтади. Қейин бу шеър тўғрисида

<sup>60</sup> Танланган асарлар, З. т., 73-бет.

<sup>61</sup> «Мажолис»да Мир Ҳусайн Бовардий ҳақида Навоий қўйи-  
дагиларни ёзади:

«Мир Ҳусайн Бовардий таҳсил учун вилоятидин шаҳрга кел-  
ди. Анинг асосида ҳазрат кичик Мирзо мулозаматида Қаъба  
сафариға бориб, Ироқда айрилиб қолди. Рум ва Миср ва Халаб  
балки ул тарафнинг кўпрак мамонликига мусофирият қилиб, олти-  
етти йил қолиб, арабий тилини равон қилди. Мутабаррак Мазо-  
ратға етиб, балки Макка ва Мадинаға мушарраф бўлиб, кўп азиз-  
лар сұҳбатин топиб, Хуросонға келди. Борурда ақли ва табъи  
ҳиллатига матъун эрди, келганда иккаласин тамом қилиб кел-  
диким, ҳеч кишина маҳалли таън ва ташниъ қолмади. (Тан. асар,  
З т., 101-бет).

<sup>62</sup> Танланган асарлар, З., 101-бет.

<sup>63</sup> Уша китоб, З., 101-бет.

<sup>64</sup> Уша китоб. З., 101-бет.

Навоий яна қўйидагиларни ёзади: «Таб натижаси бу бўлдиким, мундоқ байтди ва вақуф аҳли бу байтнинг маъноси йўқтур ва номавзундур деганда, эмасдур деб, баҳс қилди. Ва ақл натижаси буким Хурросон аҳлин тажхил қилиб, бу байтин хўбулукға битиб, Ироқға ва Яъқуб мирзо ўрдусиға юборди ва Мирнинг мундоқ ишлари лоюадду ва лаюҳсадур. Аммо чун қобилдур, бок эмас. Умид борким, ислоҳ пазир бўлгай»<sup>65</sup>.

Бу шеър ҳақида ҳам Навоийнинг фикри билан тўла келишмасликка, Бовардийнинг шеърини текшириб ўтиришга ҳеч бир ўрин йўқ.

Шундай бемаъни шеърлардан Бовардий шеъридан сўнг Навоий яна Мавлоно Шихоб<sup>66</sup> деганинг «Мақлуби мустави» санъати билан ёзган бир байтини келтиради:

«Муш хар фаррух шум  
Дарқ рақам қар кард».

Шу шеърда ҳеч қандай маъно, мазмун йўқ бўлиб, формалистларча қарапганда, фақат «Мақлуби мустави» қоидаси бўйича бу шеърни ўнгдан чапга, чапдан ўнгга (араб ёзуви — алфавити бўйича) ўқиш мумкин. Сўзлар ўзгармайди.

Бу, ўша вақтда адабиётда авж олган формализмнинг ҳалокаткор таъсиридан бир кўриниш эди, холос.

Бу ўринда яна шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Навоий «Мажолис»да кўпинча ўз назарида ҳар бир шоир-

<sup>65</sup> Ўша китоб, З., 101-бет.

<sup>66</sup> Навоий «Мажолис»да Мавлоно Шихоб ҳақида қўйидагиларни ёзади:

«Мавлоно Шихоб — «Мудаввин» лақаби била машҳурдуур. Ани «Ажойиб-ул-махлуқот» деса бўлур. Бовужуд улким, «Қаломулло» оётин бот топар учун тадвини қилибдурким, уламо ва қурро таажжуб ва ҳайрат юзидин таҳсин қилурлар. Мунлин бошقا дағи салоҳиятлиғ кишидур. Бир наvv қадими—ёна шеър ҳам айттур. Аммо яқинидурким, одамийлик суратидин мунҳали» бўлуб, ўзга жонвар суратига масҳ бўлгай,. Андоқки, инсоният сифатидин субо» ва баҳойим суратига мубаддал бўлубдур. Бу даъво исботига бу мисраъки «Мақлуби мустави» санъатида айтубдур, далил басдурким:

Муш хар фаррух шум  
Дарқ рақам қар кард.

Бовужуд булаар онга шаҳар шайҳул-исломидин ажаб зулми ўттиким, ҳеч киши ғаврига етаолмади». (Танланган асарлар, З., 102-бет).

нинг яхши бўлиб кўринган шеъридан мисол келтиришга ҳаракат қилган. Баъзан Навоий ҳатто баъзи шоирнинг талантсиз, бадшеър эканлигини очиқдан-очиқ айтади. Аммо унинг шеърларидан яхши ишланган байтни олиб келишга ҳаракат қиласди. Баъзи ўринларда бундай байтларнинг тасодифий ёзилганини ҳам айтиб ўтади. Масалан, Навоий даврида Соғарий деган шоир яшаган бўлиб, у шеърга жуда қобилиятсиз бўлган. Унинг шеърлари ҳам ғоявий, ҳам бадиий жиҳатдан жуда паст бўлган. Навоий «Хамсату-мутаҳаййирин»да Жомийнинг Соғарий шеърларидаги ғоясизликни танқид қилиб ёзган гўзал бир ҳажвий қитъасини келтиради:

«Соғарий мегўфт: дуздон бурдаанд  
Ҳаркўжо дар шеъри ман як маъниий хуш дийдаанд  
Дийдам—аксари шеърҳояшро яки маъни надошт,  
Рост гуфтаст инки маъниҳояшро дузддийдаанд<sup>67</sup>,

Таржимаси: «Соғарий: «Менинг шеърларимнинг қаерида бирон яхши маънони кўрсалар ўғирлаб олар эдилар», — дейди. Қарасам, шеърларининг кўпчилиги бирон маънига эга эмас.

«Шеърларимнинг маъноларини ўғирлаганлар» — деб тўгри айтибди».

Навоий ҳам «Мажолис»да Соғарийни «бад шеър» деб характеристерлади. Лекин мисолга унинг яхши лирик байтини олиб келади. Биз бу ҳақда —«Мажолис»да ўқиймиз.

«Мавлоно Соғарий агарчи бад шеър эрди, аммо бу матлаъи хўб тушубтурким:

Чашми дур бори ману абри баҳораст яке,  
Нолаи зори ману савти ҳазораст яке<sup>68</sup>

Байтнинг таржимаси: «Менинг дур ёғдирадиган кўзим билан баҳор булутлари бирдир; менинг нолаи зорларим билан булбулларининг куйлаши бирдир».

Шунинг учун шу давр адабий ҳаётидан бошқа манбаъларга нисбатан энг тўлиқ, кўп маълумот берувчи «Мажолис»га қараб туриб ҳам биз шу давр адабиётида ҳукм сурган реал аҳвол, унинг ғоявий-бадиий хусусиятлари тўғрисида абсолют тўғри ва тўлиқ тасаввурга эга бўлишимиз мумкин эмас. Лекин шунга қарамасдан, На-

<sup>67</sup> ЎзССР ФА Ш. И., Қўлёзма № 1765, 14—15-бетлар.

<sup>68</sup> Танланган асарлар, 3 т., 36-бет.

воий ўз асарининг кўп ўринларида адабиётдаги мавжуд ҳолатни тўғри акс эттирган.

Навоийнинг адабиётнинг ғоявийлиги, мазмундорлиги учун олиб борган кураши ҳеч вақт форманинг ролини камситишга олиб келмас, у доим форма билан мундарижа бирлигини, уларнинг бири-бисрисиз яшай олмаслигини таъкидлар эди. Илғор идеялар, унинг ёзишича, бадиий жиҳатдан яхши ифодаланганлагина кишиларни тонг қолдириши, тарбиялай олиши, уларнинг юрагида ўт ёқиши, жамиятга наф келтириши мумкин. Низомий ўз асарларини бадиий жиҳатдан ҳам юқори камолот босқичига олиб чиққан эди. Низомий асарларининг бу томонини назарда тутиб Навоий «Ҳайратул-аброр» да ёзади:

Ҳайли фасоҳат бошининг афсари,  
Ганжи яқин афсарининг гавҳари.  
Қёни фазилат гуҳарнга амин,  
Баҳри балоғат аро дурри самин<sup>69</sup>.

Яъни бунда Низомий сўзни ўрнига қўйиб, чиройли гапиравчилар гуруҳининг бошидаги тожи, ҳеч шубҳасиз, Ганжа тожининг гавҳари, фазилат кони гавҳарлари қўриқчиси, балоғат денгизидаги энг қимматбаҳо дурдеб тавсифланади. Аввало бунда шунга эътибор қилиш керакки, ҳамма ердагидек бу ўринда ҳам Навоий формани мазмундан ажратиб таърифламайди, иккаласини ҳам бир-бирига боғлаб баҳолайди. Низомийнинг фасиҳ сўzlари ўзида қимматбаҳо дурларни, яъни мазмунларни ташийди, унинг етук сўzlари энг қимматбаҳо, энг етук фикрларни ўзида акс эттиради. Иккинчидан эса, Навоий бу ўринда формага тўхталиб, Низомий асарларининг кўпроқ тил хусусиятларига диққат қилганини қўрамиз. Бу эса тасодифий ҳол бўлмай, юқорида айтиб ўтганимиздек, ўша давр адабиётшунослигининг тараққиёт босқичи ва специфик хусусиятлари билан борлиқ эди. У форма масалаларини текшиаркан, онгли равишда кўпроқ тил, стилистика ва поэтика масалаларига берилди.

Тўғри, Навоий адабий асарда тасвирланган воқея ва қаҳрамонларнинг кишиларни ишонтирадиган бўлиши, ҳаётдан узоқ бўлмаслиги, унга яқин бўлиши кераклиги, ижобий қаҳрамон масаласи, образлилик, сюжетнинг тарқоқ бўлмай, сиқиқ бўлиши асар қаҳрамонлари-

<sup>69</sup> „Ҳәјратул-әброр“, II-бет.

нинг тўлақонли қилиб ишланиши зарурлиги, уларнинг ҳис ва сезгилари ҳароратли, ҳаракатлари жонли бўлиши кераклиги ва ҳоказолар ҳақида ҳам гапиради. Ўзи худди шу талабларга жавоб берадиган, реалистик тенденцияда қатор достонлар, лирик асарлар яратади. Ўз салафларини бу масалаларда танқид ҳам қиласди. Биз бу ҳақда ишимизнинг кейинги бобларида алоҳида тўхтаяжакмиз. Аммо бу масалалар юзасидан Навоий бирор муносабат билан, яна тўғрироғи, бизнингча, йўлйўлакай муҳокама юритади. Навоий ҳаққоний санъат учун курашган катта адабиётшунос ва шоир бўлгани учун ўз-ўзидан бу масалаларга яқиндан ёндошиб келган ва бир қанча қимматли фикрларни айтган.

Навоий адабий ижоднинг энг муҳим таркибий қисмини ташкил этган тил ва стил масалаларида қандай фикрда эди? Бу ҳақда умуман шуни айтиш керакки, ўз даврида адабиёт ва тилнинг бир-бирига яқин муносабатларини ҳеч ким Навоийчалик жиддий тушунтиргаган. У адабиёт соҳасида мувваффақиятли иш олиб бориш учун ўзбек тили ва қўшни халқлар тилларидаги сўз бойликлари ҳамда бу тилларнинг ўзларига хос грамматик қурилишларини систематик равишда қунт билан ўргана борган ва бошқа ўз замондошлирини ҳам шундай қилишга чақирган. Бу, амалда Навоий ижодининг ғоявий ва бадиий қимматини, халққа яқинлигини оширган, унинг халқ шоири даражасига кўтарилишида муҳим сабаблардан бири бўлган.

Навоий адабий асар тилининг мумкин қадар содда, аниқ, ҳар қандай «мушкин тотор»лардан, яъни сунъий безаклардан холи бўлиши кераклиги идеясини ва асар шундагина таъсири, тушунарли бўлиши мумкинлиги идеясини илгари сурди. Стили дағал, ўз фикрини аниқ ифода эта олмовчи шоирларни Навоий «Мажолис»да қаттиқ танқид қиласди. Бу жиҳатдан Навоийнинг машҳур тарихчи Мирхондга унинг «Равзатус-сафо» асари ёзилиши олдидан айтган қўйидаги гаплари умуман жуда характерлидир: «Шундай бир тарих китоби тартиб қилисисинки, унинг иборалари мажоз, истиора, киноя ва бошқа мураккабликларга ўралмаган бўлсин, содда, ҳар ким ҳам тушуна оладиган, қисқа ва муъжаз бўлсин»<sup>70</sup>.

<sup>70</sup> «Улуғ ўзбек шоири» тўплами, 203-бет.

Н. Г. Чернишевский тил ва стил масалаларига тўхталарап экан, «Қисқалик бўлмаса, бадиийлик ҳам йўқ»<sup>71</sup> деб ёзган эди, А. П. Чехов эса: «Қисқалик—талантнинг синглисидир<sup>72</sup>»,— деган эди. Бу фикр ўзбек адабиётида ҳам жуда эрта етилди. Навоий ҳам тил ва стил масалаларида қисқаликни, фикрни ихчам, лўнда ифода этишни севар ва шуни тарғиб этар эди. У «Сабъансайёр» да ёзади:

Ҳар не бир достонға солди садо,  
Бунда бир байт бирла тобқай адо.  
Мужмал онинг сўзин қилиб такмил,  
Ўз ҳадисимға бергамен тафсил<sup>73</sup>.

Яъни у ўзининг бир достон гапни бир байтда ифодалашга, мужмал қиссаларни ишлаб такомилга эриштиришга, лекин ҳамма нарсани тугал, батафсил ҳикоя қилишга ундейди. Тил масаласида ҳам у ўз салафарининг энг яхши традицияларини давом эттиради, ривожлантиради.

Навоий, айниқса, стилнинг равонлигини, маълум фикрни очиқ ифодалашни севар эди. У ўз «Хамса»-сининг бешинчи достонини ёзишга киришар экан, ўз қаламининг «поку силиғ» бораётгани билан фаҳрланади.

Навоий «Мажолис»да Сайд Козими ҳақида: «Шъери равон воқи» бўлур эрди»<sup>74</sup> деб, Хожа Масъуд Кумий ҳақида: «Маснавийси пухта ва равон воқе бўлур эрди»<sup>75</sup>,— деб, Мавлоно Али Шихоб ҳақида, у ўз шеърларини «...ҳам равон ва ҳам пухта айтур эркантур»<sup>76</sup>,— деб ёзар экан, бу ўринларда Навоий биринчи галда ушбу шоирларнинг тили ва ёзиш стили ҳақида гапиради. Лекин шу билан бир қаторда Навоийнинг ўз асарларининг айрим ўринларида форс ва араб сўзларидан кўп фойдаланиши натижасида поэтик стил мураккаблашиб кетган ҳоллар ҳам учрайдики, бу нарса Навоийнинг назарий қарашлари билан амалий ишлари ўртасида маълум даражада тафовут борлигини кўрсатади.

<sup>71</sup> «Русские писатели о литературном труде», 2 т., 339-б.

<sup>72</sup> «Русские писатели о литературном труде», 3 т., 395-б.

<sup>73</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV кит., 47-бет.

<sup>74</sup> Танланган асарлар, 3 т., 42-бет.

<sup>75</sup> Ўша китоб, 43-бет.

<sup>76</sup> Ўша китоб, 102-бет.

Ёзувчи ўз тилини бойитиш, унинг рангдорлигини ошириш, ифодали қилиш учун доимий равища халқ-нинг жонли тилига мурожаат қилиши, халқ оғзаки ижодини, ҳатто диалектларни ўрганиши керак. Навоий ижоди бунга ёрқин мисол бўла олади. Халқ оғзаки ижодини чуқур ўрганиш ва билиш ёзувчи ижодининг гоявий мундарижасини ҳам бойитади. Бу ҳақда М. И. Калинин қўйидагиларни ёзган эди: «Биз биламизки, энг қобилиятли шоирлар, энг талантли композиторлар халқ ижодига ёндошганларидағина, унинг манбаълариға мурожаат қилғандаридагина ўз ижодларида гений дараҷасига кўтарила олганлар»<sup>77</sup>.

Навоий ҳам ўз даврида халқдан, халқ оғзаки ижодидан ўрганиш идеясини доим тарғиб қилган. Масалан, у «Мажолис»да самарқандлик марҳум Мир Ҳожи Суғдий деган шоирнинг устида тўхталиб, у ўзбек халқ ибораларининг биридан ўз шеърида:

«Ўхшатти қоматингни санавбарга боғбон,  
Бечора билмас эрмиш алифдин таёғни»<sup>78</sup>.

шаклида муваффақиятли фойдалангани учун бу ҳақда: «Бугина масални яхшигина боғлаган учун, умид улким, тенгри анга раҳмат қилмиш бўлғай»<sup>79</sup>, — деб ёзади.

Навоий ўзининг «Муҳокаматул-луғатайн» асарида ўзбек тилини форс тили билан таққослаш фонида ўзбек тилининг поэтик имкониятларини муфассал ёритади ва ўзбек шоирларини ўз она тилларини жиддий ўрганишга даъват этади. Бу асарида Навоий ўзбек тилининг миллий ва грамматик хусусиятларини чуқур текширади, унга характерли бўлған ўнлаб синоним сўзларни, маълум ҳаракатларни аниқ ифодаловчи ўнлаб ўзбек сўзларини мисол келтириб, унинг бойлигини исботлайди. Ўз тилини камситиб, бошқа тилда асар ёзувчи ўзбек шоирларининг ҳатти-ҳаракатларини у кескин қоралайди ва зўр таассуф билан ёзади:

«Бу (ўзбек тилидаги — А. Ҳ.) алфоз ва иборатда бу нав дақойиқ кўпдирким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилимағон жиҳатдан бу яшурун қолибдур. Ва ҳунарсиз туркнинг ситам зариф йигитлари осонлиққа бўла форсий алфоз била назм айтурса

<sup>77</sup> М. И. Калинин, «О литературе» Л., 1949 г. 194—195-б.

<sup>78</sup> Танланган асарлар, З т., 58-бет.

<sup>79</sup> Танланган асарлар, З т., 58-бет.

машғул бўлубтурлар. Ва филҳақиқат агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул қилса, чун бу лафзда мунча вусъат ва майдонида мунча фусҳат топилур. Керакким, мунда ҳар нав сухангузорлиғ ва фасиҳгуфтторлиғ ва назмсозлиғ ва фасона пардозлиғ осонроқ бўлгай ва воқи осонроқдур»<sup>80</sup>.

Навоий ҳақиқий адабий асар яратиш учун тилнинг образлигига жиддий аҳамият беришга, бадиий воситалардан ҳам ўз ўрнида тўғри ва кенг фойдаланишга чақиради. Навоий тасвирий воситалардан ўхшатиш, мубоблаға, синфатлаш ва ҳоказоларнинг ҳаётий ва оригинал бўлишини, таъсирили, ёрқин бўлишини, маълум мақсадни ифодалашда ҳизмат қилиши кераклигини талаб этади. Навоий «Мажолис»да Сайфий, Шукрий, Асирий шеърларидағи оригинал ўхшатишларга ҳам ижобий баҳо беради. У, Сайфий ҳақида: «Масал тариқин бағоят яхши айтди»<sup>81</sup> деб, Шукрий ҳақида: «Мавлоно Шукрий масал оmez айтурс. Мавлоно Сайфийга татаббу «қилур, ул услубда зиҳни яхши борур»<sup>82</sup> деб ёзади.

Бу жиҳатдан Навоий «Мажолис»нинг сўнгги бобида Лутфий шеърини, ундаги ўхшатиш ҳаётий эмаслиги учун танқид қиласиди. Навоийнинг бадиий адабиётнинг бу хил майда элементларига ҳам жиддий эътибор бериши, унинг ўз замондошларини тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга эди.

Навоий шоирларни оригинал бадиий воситалар қидириб топишга ундар эди. Шундай қидирган, излаган шоирлардан Мавлоно Саъд ҳақида Навоий «Мажолис»да: «Мутасариф табълик шоир дурур ва табъида хили хаёл ангезлик бор»<sup>83</sup> деб ёзади ва унинг шеърларидан қуйидаги гўзал байтни мисол келтиради:

Барги гул нестки афтода батарфи чаманааст,  
Пунбае досғи дили булбули хунин кафанааст»<sup>84</sup>.

Таржимаси: «Гулзорга тўкилган гул барги эмас, булбул юраги доғига қўйилган момик ва қонли кафанидир».

<sup>80</sup> Танланган асарлар, 3 т., 188-бет.

<sup>81</sup> Танланган асарлар 3 т., 65-бет.

<sup>82</sup> Уша китоб, 85-бет.

<sup>83</sup> Танланган асарлар, 3 т., 87-бет.

<sup>84</sup> Уша китоб, 87-бет.

Поэзияда бадинйликнинг муҳим масалаларидан бирини ташкил этган поэтика масалаларига ҳам Навоий ўз адабий қарашларида катта ўрин беради. Биз юқорида аruz вазни ҳақида Навоийнинг маҳсус қўлланма — «Мезонул-авзон» ни яратганини айтиб ўтган эдик. Вазн масаласида Навоий илгари сурган идеялардан бири — турли вазнлардан фойдаланишdir. Инсонда юз берадиган турли туйғу ва ҳислар бир формада, бир вазнда ифодаланиш мумкин эмас. Шеъриятда ҳар бир поэтик ҳолат учун мос вазни топа билиш керак. Навоий «Хазойинул-маони» да аruz вазнининг деярлик ҳам-ҳа турларидан усталик билан фойдалана билган. Унинг «Хамса»га кирган достонлари ҳам турли вазнда ёзилган. Навоий қарашича, вазн достоннинг ғоявий йўналишига мос бўлиши керак эди. Масалан, у ўзининг «Лайли ва Мажнун» достонини ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи махзуф —

Мафъулу мафоъилун фаулун  
мусаммани мақсур —  
вазнида, «Садди Искандарий» достонини эса мутақориби  
Фаулун фаулун фаулун фаул

вазнида ёзган ва бу ўлчовлар бу достонларнинг ғоявий йўналишини очишга тўла ёрдам беради. Биринчиси Навоий яшаган даврдаги фожиали севгини тасвирлаш фонида эзилган халқ оммасининг эрксизлик, ҳуқуқсизлик кайфиятларини, унинг ички норозилигини акс эттириш руҳи билан, иккинчиси эса ҳақиқат ва адолатнинг зулм, ҳақсизлик, қоронфиликка қарши қаҳрамонона кураши, унинг устидан ғалаба қозониши руҳи билан ёзилган. Бунда бирининг вазни билан иккинчисини ёзиш мумкин эмас. Навоий бунда ҳам Низомий традицияларига содиқ қолиб, унинг йўлидан четга чиқмади, «Хамса»чиликда у белгилаган вазнларни ўз ўрни билан ўзбек достончилигига ҳам муваффақиятли равишда татбиқ эта билди.

Аммо вазн масалаларида ҳам Навоий кўр-кўрона эмас, ижодий фикр юритади. У ўз «Мезонул-авзон» асарида аruz вазнининг ҳамма турларини намоён қилиш билан бирга, ўзбек шеъриятига яқин, мос вазнларни

ҳам усталик билан кўрсатади. Унинг фикрича, рамал баҳрига кирган вазилар шундай вазилардир. Навоий-нинг ўзи ҳам кўпроқ ҳазаж ва рамал баҳрларига кирган вазиларни ишлатар эди. Шеърда вазн бузилишига эса у асло тоқат қиломас эди. Шунинг учун ҳам «Хамсатул-мутаҳаййирин»да Софарийнинг шеърини «номавзун»лиги учун қаттиқ танқид қиласи.

Навоий қофия масалаларида ҳам талабчан бўлган ва қофияларнинг тўлиқ бўлишини, янги бўлишини, жарангдор бўлишини истаган. У бу масалада «ғарифонро» сўзига «хўбонро» сўзини қофия қилган қалами ўтмас Мавлоно Қобилий каби шоирларнигина эмас, балки ўз шеърлари билан кенг шухрат топган Атоий каби биринчи даражали шоирларни ҳам, вақти келса, аямай танқид қиласи, унинг тўғрисида: «қофия эҳтиётиға муқайяд эмас эрди»<sup>85</sup> деб ёзади ва унинг:

Ул санамким сув яқосида паридек ўлтуур,  
Фояти нозуклигидин сув била ютса бўлур<sup>86</sup>

байтидаги «ўлтуур» сўзи билан «бўлур» сўзининг яхши қофия эмаслигини айтади.

Қофия масалаларида ҳам Навоий ўзбек тилининг миллий хусусиятлари, унинг кенг ички поэтик имкониятларига «Муҳокаматул-луғатайн»да яхши тўхталади ва ўзбек тилини форс тилига солиштириб ёзади:

«Ва неча ҳуруфқа иборат вусъати учун, балки қофия сұхулати учун бир-бирига ширкат берибдурлар. Ул жумладин бири, «алиф» билан «ҳо» орасида муносабат ва мушоракат берибдурларки, бир лафзни ҳам охири алиф лафз билан қофия бўлур. Андоқки, «аро» лафзин «саро» ва «даро» билан қофия қилса бўлур, «сара» ва «дара» билан ҳам қофия қилса бўлур. Яна бир мисол: «андоқки «ядо» лафзин «садо» билан қофия қилса бўлур, «бода» билан ҳам қилса бўлур. Ва «вов» билан замма» орасида ҳам ул нав ширкатдур. Андоқки, «эрур» лафзин «ҳур», «дур» лафзи билан қофия қилса бўлур, «ғуурур» ва «зарур» лафзи билан ҳам жойиздур. Ва «ё» билан «касра» орасида доги бу навдур. Андоқки «офир» ва «богир» алфозин «садир» ва «қодир» алфози билан

<sup>85</sup> Танланган асарлар, З т., 57-бет.

<sup>86</sup> Уша китоб, 57-бет.

қофия қилса бўлур, «Таъхир» ва «тағйир» алфози билан ҳам бўлурки, форсий алфозда бу сухулатлар йўқтур»<sup>87</sup>.

Навоийнинг бадиийлик ҳақидаги бу мулоҳазалари ўзбек адабиёти, хусусан поэзиясининг тараққиёти учун жуда катта ёрдам беради. Н. Г. Чернишевский қофия ҳақида гапириб: «...бизнинг назаримизда, қофия ҳам рус тилида тилнинг моҳиятидан келиб чиққан баъзи бир алоҳида шартлар билан яшами керак»<sup>88</sup>— деб ёзган эди. Қофия, умуман бадиийлик ҳақида Н. Г. Чернишевскийнинг бу хил фикрлари билан Навоийнинг фикрлари кўп жиҳатдан ҳамоҳангидир.

Навоийнинг адабиётда ғоявийлик ва бадиийлик ҳақидаги талаблари бажарилмаслиги натижасида, кўп замондошларининг «лафзлари bemaza» чиқиб, уларнинг сўзларида, «не ҳақойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не шавқ ва ишқ ўтидин ҳарорат» бўлган. Уларнинг ишқий асарларида «не ошиқона сўз ва дардлари шуъла афган» бўлган. Уларнинг асарлари ҳаётдан жуда узоқ бўлиб, ўқувчига эстетик завқ, билим бермаган. Шунинг учун ҳам уларнинг кўпчиликларининг асарлари ҳаётдан ўрин ололмай, тезда йўқ бўлиб кетган, уларга меросхўрлар топилмаган.

Адабиётда формализм кенг илдиз отган бир даврда Навоийнинг мундарижа ва шакл масалаларига бу хил катта назарий аниқликлар киритиши, бу масалаларга алоҳида аҳамият бериши фақат адабий аҳамиятга эга бўлмай, ҳатто, зўр ижтимоий аҳамиятга ҳам эга эди. Бу эса санъатнинг бошқа соҳаларига ҳам ижобий таъсир кўрсатар эди. Навоийнинг шакл ва мундарижа ҳақидаги қарашларида мундарижанинг ролини маҳкам асослаши унинг бу соҳадаги асосий хизматларидандир. Бу эса улуғ шахсларга, юқори мавқени эгаллаган кишиларга қулларча хушомадгўйлик қилиш, уларнинг ҳар қандай гапларини қонуний деб билиш талаб этилган бир вақтда унинг юксак жасорат иши эди. Бу жиҳатдан унинг қуидаги қитъаси ҳам ғоят характерлидир:

Чун гараз сўздин эрур маъни анга,  
Ноқијл ўлса хоҳ хотин, хоҳ эр.  
Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз ҳолини;  
Кўрма ким дер, они кўргил — ким не дер.<sup>89</sup>

<sup>87</sup> Танланган асарлар, З т., 184-бет.

<sup>88</sup> «Русские писатели о литературном труде», 2 т., 330-бет.

<sup>89</sup> Танланган асарлар, I т., 318-бет.

Навоий адабий танқидий меросининг қимматли то-  
монларидан бири ҳам шундаки, бу мерос унинг адабий  
асарда мундарижга ва шаклнинг ролларини, буларнинг  
бир-бирига муносабатларини объектив тўғри тушуниш-  
га асосланган. Бу, Навоий эстетикасининг ҳам соғлом  
томонларидан биридир. Навоийнинг бу масалаларга оид  
фикрлари ўзбек адабиёти тарихида ижобий роль ўйнаб-  
келди ва кўп ўринларда ўзбек совет адабиёти учун ҳам  
ўз қимматини ҳамон йўқотмаган.

### 3. ЮҚСАҚ ОРИГИНАЛ АСАРЛАР ЯРАТИШ ЙУЛИДА

Буюк санъаткор Навоий умр бўйи юксак оригинал  
асарлар яратиш йўлида уринар ва изланар экан, у маъ-  
лум даражада бунинг қонуниятларини ўрганишга ва  
очишга интилди. У аввало адабиётшунос-олим сифатида  
эмас, балки санъаткор сифатида, ижодкор сифатида,  
бадиий ижоднинг яна бир қанча муҳим назарий масала-  
лари — традиция, новаторлик, бадиий маҳорат маса-  
лаларига ҳам объектив равишда тўқнашди ва шу маса-  
лалар юзасидан ҳам аввало шоир сифатида мулоҳаза-  
ларини ўз асарларининг маълум ўринларида йўл-йўла-  
кай айтиб ўтди. Гарчи унинг мулоҳазалари кўпроқ ўз-  
ижодий тажрибалари билан боғланган бўлса ҳам, уму-  
ман улар объектив равишда, юксак назарий савияда  
баён қилинган. Бу мулоҳазалар, ҳеч шубҳасиз, бадиий  
адабиётнинг назарий асосларини ўрганишга ва ҳамон  
ёш адабий талантларни тарбиялашга хизмат қилади.

Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да: «Ўқуриға да-  
вовиндин бу фақир мутолаасига кўп машғул бўлмағон.  
девон оз эркин»<sup>90</sup>— деб ёзар экан, биз амалда Навоий-  
нинг хусусан ўзбек, тожик, озарбайжон, форс классик-  
ларига тегишли фақат шеър девонларидан эмас, балки  
умуман шу ҳалқлар адабиётларининг ҳамма муваффа-  
қиятларидан унинг баҳраманд бўлмагани кам қолга-  
нини кўрамиз. Қўшини ҳалқлар тилларини, айниқса то-  
жик, форс, араб тилларини ўз она тилидек билган Навоий,  
уларнинг адабиётларини ҳам шу қадар яхши  
эгаллаган, улардан минглаб сатр шеърларни ёд билган,  
уларнинг тажрибаларидан унумли, тўғри фойдаланган-  
ва бу, унинг ижодининг мисли кўрилмаган даражада:

<sup>90</sup> Танланган асарлар, З., 194-бет.

тоқори кўтарила олишига, оламшумул аҳамиятга эга бўлишига ёрдам берган. Навоий ўзигача яратилган ўзбек адабиётини ва қўшни халқлар адабиётларини чуқур ўрганар экан, уларга баҳо берар экан, уларни ҳамма вақт танқидий нуқтаи назардан ўрганди, улардан шу нуқтаи назардан фойдаланди ва уларга шу нуқтаи назардан баҳо берди.

Навоий ўз даврида адабий традицияларнинг ижодий ишга аҳамиятини энг чуқур тушунган кишилардан бири эди. Навоий қўшни халқлар адабиётлари классикларидан Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Шайх Саъдий, Ҳофиз, Жоми, ўзбек адабиётида Лутфий ижодларини чуқур ўрганди ва ўз ижодида шуларнинг илғор традицияларини ривожлантирди. Шу муносабат билан Навоий ўз адабий танқидчилигига мана шу шоирларнинг ижодига жуда катта аҳамият берди ва уларнинг асарларининг ғоявий-бадиий қимматини белгиловчи муҳим хусусиятларини очишга интилди.

Навоий ўзбек адабиётида ўзигача яратилган бойликни ғоявий ва бадиий жиҳатдан синчиклаб ўрганиб, биринчи навбатда шу бойликнинг энг яхши томонлари асосида ўз адабий меросини вужудга келтирди.

Навоий ижодий ишга бошлар экан, ўзигача ўтган ўзбек шоирлари билан астойдил ижодий мусобақа ўйнашга киришган эди. Навоий «Наводириш-шабоб»га кирган ғазалларининг бирида бу ҳақда ажойиб бир образли байтни айтади. Бу байт Саккокий номи билан боғланган бўлиб, фикримизнинг ёрқин далили бўлади:

«Навоий назм аро тифи забонин ўйла сурдиким,  
Пичоқ топмас уётдин ўзни ўлтурмакка Саккокий»<sup>91</sup>

Бу ерда Навоий шеър санъатида Саккокийдан ўзининг бир қанча ўзиб кетганини ва уни «уётга» қўйганини сўзлайдики, бунда ҳеч қандай муболага йўқ, албатта.

Буюк шоирнинг традиция масалаларига доир фикрлари айниқса унинг ўзбекча «Хамса» ёзишга киришиши муносабати билан яхши очилади. У ҳар достоннинг кириш қисмида шу типдаги асарларни пухта ўргангани ва уларга ижодий ёндошиш сабалари ҳақида ёзади.

<sup>91</sup> УзССР Фанлар академияси, Шарқшунослик инс-ти, қўллесма, инв. № 1315, 527-лист.

Бу ўринларда у традиция ҳақида умумий, мавҳум тарзда эмас, конкрет равишда гапиради ва ўзидан олдин «Хамса» яратган ҳамда танқидга арзийдиган шоирлар устида тўхталади. Навоий доним ўзини уларга камтарона шогирд деб атайди ва улардан астойдил ўрганганини, уларнинг ишини давом эттиromoқчи бўлганини айтади.

«Хамса» яратишда Навоийга устоз бўлган, уни бу ишга йўллаган ёзувчилар кимлар эди? У бу саволга «Хамса» нинг биринчи достони —«Ҳайратул-аброр»-нинг кириш қисмида аниқ жавоб бериб ёзади:

Менки талаб йўлида қўйдум қадам,  
Бордур умидимки, чу тутсам қалам,  
Йўлласа бу йўлда Низомий йўлум,  
Қўлласа Хисрав била Жомий қўлум,  
Нукта сурудида рано бўлмағай.—  
Буки Навоийга наво бўлмағай.<sup>92</sup>

Бунда Навоий:—«Мен бу ишга бошлар эканман, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий кабилар мени қўллаб қўлтиқласа, ҳеч шубҳасиз, бу вазифанинг уҳдасидан чиқаоламан!»— деб ишонч билан гапирав экан, чиндан ҳам у «Хамса»чиликда ҳаммадан кўпроқ шу гигантларнинг тажрибасига суюнган ва шунинг учун ҳам ўзининг катта ижодий мақсадига эришаолган эди. Ўзбек адабиётида Навоийгача бир қанча достонлар бор бўлса ҳам, аммо умуман у бу соҳада, яъни достончиликда Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий ижодидаги каби бой традицияларга эга эмас эди. Шунинг учун ҳам Навоий достончиликда қўшни халқлар адабиётлари традицияларига мурожаат қилиб, уларни чуқур ўзлаштириб тўғри иш қилди. Унинг достончилиги ўзи айтганидек, асосан Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий достончилиги таъсирида ривожланган ва камол топган эди. Навоий «Садди Искандарий»да Низомий ва Хусрав Деҳлавийга хитоб қилиб:

Кичик эрканимдин бўлиб қошима  
Улуғ муддао солдингиз бошима.

дейди ва уларнинг асарлари унга жуда эрта таъсир кўрсата бошлаганини айтади. Худди шу асарида яна у бу улуғларнинг асарларини чала-чулпа эмас, ўбдан син-чиклаб ўргангани ва ўзлаштирганини айтади:

<sup>92</sup> „Нәјғәтүл-әбрәғ“, 16-бет.

Ёримчук кўруб сайдар тарк этмадим,  
Ери қолмадиким, анга этмадим.<sup>93</sup>

Навоий яна Низомий ҳақида, унинг юлдузларча бе-  
хисоб маънолар дурига эга бўлган «Ҳамса»си ҳақида:

Ки, жаннат алар масканни то абад,  
Навоийга маъниларидан мадад<sup>94</sup>.

деб ёзар экан, биз бунда аввало Шарқдаги энг зўр фикр ҳукмдорларидан Низомийнинг, қолаберса Фирдавсий, Саъдий, Хусрав Дехлавий, Ҳофиз, Жомий ва бошқаларнинг Навоийга ғоявий «мадад» берганларини, Навоийнинг уларга ғоявий ворислик қилганини кўрамиз. Бу сўз усталари ўртасидаги биринчи яқинлик улар ижодининг ғоявий жиҳатдан ҳам, бадий жиҳатдан ҳам юксак халқчиллигида кўринади. Уларнинг ижодларидаги ғоявий ҳамжиҳатлик улар томонидан гарчи ҳаммалари турли даражада бўлса ҳам,adolat, инсонпарварлик, қаҳрамонлик, золимларига нафрат, юксак инсоний муносабат ва фазилат эгалари бўлиш идеяларининг куйланишида кўринади. Бу идеялар шу номи зикр қилинган шоирларнинг ҳаммасининг ижодида етакчи идеялардир. Илфор адабиётда бу каби идеялар Навоийгача жуда мустаҳкам ўрин эгаллаган эди. Бунинг сабаби нимада? Бунинг сабабини аввало турмушдан қидириш тўғрироқ бўлади. Халқ оммасининг узоқ даврлар давомида ички зулмга, ўз эзувчиларига қарши олиб борган курашлари, масалан, маздакилар ҳаракати, муқанначилар қўзғолони, ва ҳоказолар; ташки душманлар — араб ва мўғул босқинчиларига қарши олиб борган оғир курашлари, масалан, Махмуд Торобий бошлигидаги қўзғолон, сарбадорлар, ҳаракати ва ҳоказолар объектив равишда илфор адабиётнинг ғоявий йўналишини ҳам узоқ даврларга белгилаб берган ва ҳақиқий ёзувчи халқнинг бу олийжаноб ҳаракати ва идеяларидан четда туролмас эди. Илфор адабиёт вакиллари гоҳ онгли равишда, гоҳ стихияли равишда халққа яқинлашишга, унинг орзув ва мақсадларини куйлашга, унинг юрагидан чиққан куй ва қўшиқларига қулоқ солиб, ундан ўрганиб, унинг ҳаётий талабларига мос асарлар яратишга мажбур эдилар. Фирдавсий ўз «Шаҳ-

<sup>93</sup> Танланган асарлар, 2 т., V к., 24-бет.

<sup>94</sup> Уша китоб, 17-бет.

нома»сида халқ қонини зулукдек сўрган золим Захҳокка қарши ўз чарм фартуғини байроқ қилиб кўтариб чиққан ва уни тор-мор келтирган Коваи Оҳангар — Темирчи Кова образини яратди; халқни очликда ўлимдан сақлаб қолган Маздакни мақтади. Низомий Санжар каби золим подшоларнинг зулмларини аямай фош қилди. Хусрав Деҳлавий ўзининг «Дарёйи аброр» қасида-сида «Гюдошоҳ ногорасининг ичи бўшу, шовқун-сурони бош оғриғидир» деб ёзди. Саъдий мўғул зўлми остида эзилган халқига қаратади:

Таҳаммул кун, эй нотавон, аз қави,  
Ки рўзе тавонотар аз вай шави!  
...Лаби хушки мазлум гў хуш биханд,  
Ки дандони золим бихоҳанд канд!<sup>95</sup>

деб яъни: «Эй нотавон, зўр олдида сабр қилки, бир кун келиб сен ундан зўрроқ бўласан! Лаби қуриган мазлумга хурсанд бўлиб кул дегинки, золимнинг тиши синдирилади!» деган мазмунда мурожаат қиласиди ва ҳоказо. Навоий ҳам, улардан илҳомланиб, ўз даврида ҳам жуда актуал бу мотивларни ниҳоятда чуқурлаштириди. У, масалан, подшоларнинг ўзини зўрман деб кўрсатса ҳам, аслда энг ожиз, кучсиз эканини, маънавий жиҳатдан ҳам, жисмоний жиҳатдан ҳам оддий одамлардан юқори эмас, ҳатто пастлигини фош қилиб «Ҳайратул-аброр»да ёзади:

Бил муни ким, сен дағи бир банда сен,  
Кўбрагидин ожизу афганда сен.  
Эрмас алар туфроқу сен нури пок,  
Хилқат аларға-у сенга тира хок.  
Барча жавориҳ билла аъзода тенг,  
Сурати навъю ҳаюлода тенг,  
Лек ҳунар ичра, камол ичра ҳам,  
Хулқи хушу, лутфи мақол ичра ҳам,  
Ҳам равиши адлу, ҳам инсоф аро,  
Ҳилму ҳаёву бори авсоф аро,  
Шаръ тариқида, ибодатда ҳам,  
Ҳақ йўлида, тақвию тоатда ҳам  
Сен тушубон йўл наҳажидин йироқ  
Кўпраки сендин юрубон яхшироқ<sup>96</sup>.

Бунда Навоийнинг халқпарварлиги, меҳнаткаш халқ ҳимоячиси эканлиги, инсонпарварлиги ёрқин намоён

<sup>95</sup> Шайх Саъди, «Мухтасари «Бўстон», Сталинобод, 1945, 70-бет.

<sup>96</sup> „Нәјртүл-әъғаг“, 23-бет.

Бўлади ва унинг янги тарихий шароитда ўз салафлари-га ғоявий содиқ қолиб, уларнинг гуманизм байрофини олдинга олиб борганилиги кўзга ташланиб туради.

Навоийга унинг салафлари, ўзи ёзишича, аввало ғоявий таъсир кўрсатган бўлсалар ҳам, аммо Навоий ўтмиш адабиётдан ўрганишда кўпроқ форма масалаларига диққат қилишини кўзда тутади. У ўзининг асарлари фақат мазмун жиҳатидангина эмас, форма жиҳатидан ҳам салафлариники сингари «рангин» ва «ширин» бўлишини истайди. Низомий ва Навоий «Хамса» ларини бир-бирига таққослаш мисолида бу жиҳатдан Навоий Низомийдан қанча кўп нарса ўргангандиги яққол кўринади. Бу икки шоирнинг ҳам воқеаларни баён қилиш йўли, манераси бир-бирига яқиндир. Навоий ҳам Низомий сингари ўз асарларида «улуғ комлар»— улуғ идеяларни юқори патетика билан, оптимистик руҳда куйлайди. Навоий ҳам Низомий каби воқеаларни ўсишда, ривожланишда кўрсатади, сюжет таранглигига, қизиқарлилигига катта аҳамият беради. Бу икки шоир асарларидаги тематик яқинликдан қатъий назар, Низомий асарлари сюжетларидаги айrim деталлар Навоий асарларида ҳам сақланади. Масалан, Хисрав ва Фарҳоднинг бир-бирлари билан савол-жавоб қилган эпизодни олиб қарайлик. Гарчи Навоий асарида Хисрав ва Фарҳод образлари тубдан бошқача ишланган бўлса ҳам, бу савол-жавобларнинг ғоявий мундарижасида бир қанча муҳим фарқ бўлса ҳам, аммо бадний форма жиҳатидан, яъни диалогларнинг тузилиш формаси, унинг бошланиш ва тугалланиш характеристи жиҳатидан икки шоир асарида ҳам бир-бирига жуда ўхшашлик бор. Бундаги айrim байтлар, масалан Низомий достонидаги:

Бигуфто: гар биндоҳад ҳар чи дори?

Бигуфт: ин аз худо хоҳам базори...

Бигуфт: осуда шав—кин кори хом аст!

Бигуфт: осудаги бар ман ҳаром аст<sup>97</sup>

<sup>97</sup> Низомий Ганжавий, « Амос », Бомбай, 1880, 63-бет.

Шеър таржимаси:

Деди; жонингни олмоқ истаса ул!

Деди: йиглаб, худодан истагим шул!

Деди: осуда бўл—бу ишинг хомдур!

Деди; осудалик менга ҳаромдур!

(таржима бизники)

каби байтлар билан Навоий достонидаги:

Деди: жонингни олса лаъли ёди?  
Дедиким: ушбуудур жоним муроди...  
Деди: бу ишқ тарки яхшироқдур!  
Деди: бу шева ошиқдин йироқдур<sup>98</sup>

каби байтлар мазмунан ҳам бир-бирига яқин бўлиб, бу Навоийнинг ўз салафлари асарларидаги айрим фикр, ибора, тасвирий восита ва ҳоказолардан ҳам ўрни келганда ижодий равишда фойдаланишдан қўрқмаганини кўрсатади. Бу хил ўхшаш моментлар бу икки шоир асарларининг композицион қурилишида ҳам учрайди. Масалан, «Махзанул-асрор» ҳамда «Ҳайратул-аброр» достонларининг иккаласи ҳам умуман дидактик характерда ёзилган. Аммо бу икки шоир ҳам ўз идеяларини янада аниқроқ, очиқроқ, равшанроқ, ишончлироқ, таъсирлироқ ифодалаш учун гап орасида турли масал ва ҳикояларни ҳам келтиради ва уларни ҳар мақолотда жуда ўринли жойлаштиради. Бу жиҳатдан Навоийнинг фақат Низомий асарларидангина эмас, балки дидактик шоир Саъдий ва бошқаларнинг асарларидан ҳам кўп нарса ўрганганлиги ва бунинг орқасида асар композициясини тузишда катта моҳирлик касб эттани кўриниади. Навоий «Садди Искандарий» достонининг композициясини эса Низомий «Искандарнома» сига қараб эмас, балки Жомийнинг «Хирадномаи Искандар» достонига қараб тузган. Яъни Низомий Искандарнинг лашкарбошилик фаолиятини файласуфлик, авлиёлик фаолиятидан ажратиб, бунинг ҳар қайсисини алоҳида қисмларда тасвирлайди ва бу қисмларнинг бирига «Шарафнома», иккинчисига «Иқболнома» деб ном беради. Жомий эса Искандарнинг ҳамма фаолиятини бир асарнинг ўзида, бир-биридан ажратмасдан тасвирлайди. Навоий ҳам Жомийнинг йўлини тўғри ва юксакроқ деб билди ҳамда Искандарнинг лашкарбошилик юришларини унинг мутафаккирлигига боғлаб кўрсатиш йўлини тутди.

Навоий композиция, сюжет линияларининг тарақкий эттириш қаҳрамонларнинг характерларини усталик билан чизиш, тил ва бошқа масалаларда аввало Низомий, сўнг Хусрав Дехлавий, Жомийдан, қолаберса иккинчи, учинчи даражали шоирлардан ўрганишдан ҳам

<sup>98</sup> Танланган асарлар, I т., II к., 283-бет.

тортинмаган, уларнинг муваффақиятли томонларидаң ҳам диққат ва камтаринлик билан ўрганган. Масалан, у «Муҳокаматул-луғатайн» асарида «Лайли ва Мажнун»ни яратишда Хожу Ҳимматийнинг «Гавҳарнома»сидан, «Сабъай-сайёр»ни яратишда Ашраф «Ҳафт пайкар»идан кўп нарса ўрганганлигига ишора қиласиди, бу тоятда ибратлидир.

«Хамса»чиликда Навоийнинг ўз салафларидаң қандай ва нималарни ўрганганлигини, уларнинг қайси традицияларини давом эттиришга интилганини кўрсатиш учун жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, Низомий асарларида жуда кўп лирик чекинишларни кўрамиз. Уларда шоир ўз дунёқарашларини усталик билан чуқур акс эттиради. Навоий Низомийдаги бу традицияларни ҳам жуда мукаммал эгаллаган бўлиб, агар Навоий асарларида бу хил моментларни олиб ташланса, Навоийнинг фикр ҳазиналарида жуда қимматли дурруғавҳарларни чиқариб ташланган ва унинг дунёқарашини ўрганишга катта путур етказилган бўлади. Булардан ташқари, Низомий асарлари қаҳрамонларининг айрим хусусиятларини ҳам Навоий ўз қаҳрамонларида сақлайди. Бунинг учун, «Хисрав ва Ширин» билан «Фарҳод ва Ширин», «Ҳафт пайкар» билан «Сабъансайёр» достонларини эслаб ўтиш мумкин. Навоий Низомий Фарҳодининг меҳнатсеварлик, мардлик, вафодорлик, чин ошиқлик каби яхши хусусиятларини ўз Фарҳодида сақлаган ҳолда бу образни ривожлантирган. Низомий Ширинидаги бир қанча ижобий хусусиятлар ҳам Навоий Ширинида сақланган. Низомий Баҳромидаги баъзи мардлик, қаҳрамонлик, эпчиллик каби хусусиятлар ҳам Навоий асарида сақланган. Навоий Низомий достонларининг поэтик хусусиятларини чуқур ўзлаштирган. Масалан, улардаги вазн хусусиятларини у ўз асарларига шундайлигича кўчирган. Низомий ва Навоий асарлари ўртасидаги бу тематик ва бадий ўхшашликлар ўша замонда пайдо бўлган «Хамса»чилик традицияси қоидалари рамкасида бўлиб, уларнинг кўчирмачилик, назирагўйлик, флагеат ва ҳоказоларга ҳеч қандай алоқаси йўқки, ўз вақтида бу нарсаларни тўғри тушуна олмаган кўп гарб шарқшунослари Навоий ижодига баҳо беришда катта хатоларга йўл қўйган эдилар. Умуман Навоий «Хамса»си Низомий, Дехлавий, Жомий, Саъдий каби улуғ ёзувчиларнинг адабий тради-

тияларини чуқур эгаллаш базасида пайдо бўлган, ҳам ғоявий, ҳам бадиий жиҳатдан бутунлай янги типдаги оригинал асар эди.

Навоий лирик асарлар ёзиш соҳасида ҳам ўз салафларидан Саъдий, Ҳофиз, Хусрав Деҳлавий, Лутфий традицияларини давом эттирди. Унинг лирикасида ҳам асасий тема — муҳаббат темаси бўлиб, асосий қаҳрамон шоирнинг «мен» идир. Навоий лирикаси ўз салафларининг лирика соҳасидаги бой меросининг мундарижа жиҳатидангина эмас, форма жиҳатидан ҳам давоми бўлиб, шоир ўз ижодида унгача мавжуд традицион тасвирий восита ва иборалардан кенг фойдаланиди ва шу асосда ўзининг янгиликларини яратади. У ўзигача мавжуд лириканинг ҳамма жанрларида ижод қилди, улардан муваффақиятли равишда фойдалана билди.

Навоий «Ҳайратул-аброр»ни ёзиб тугатар экан,

Буки<sup>99</sup> баён айладинг эрмас йироқ —  
Ким деолурсен мундин яхшироқ.  
Десанг эди ҳам тилагандек баланд,  
Бўлсанг эди истагудек дилписанд<sup>100</sup>.

дейди ва бу асарини, имкон, шароит бўлганда бундан ҳэм яхшироқ ёзаолган бўлишини айтади. Шу билан бирга у ўзи тилагандек «баланд», «жумлай оғоқ харидор» бўладиган, «жаҳон зевари» деб аталишга лойиқ асарлар яратишни орзу қиласди. У ўзининг бешинчи достони «Садди Искандарий» да эса ўзбекча «Хамса» ёзиб дунё миқёсида улуғ бир ишни шараф билан бажаргани ҳақида фахрия йўли билан қуйидагиларни айтади:

Йўқ атрок аро бирда онча билик  
Ки бу нав улуғ ишга ургай илик.  
Не атрокким, ҳам ажам, ҳам араб  
Кўрарлар бу ишни ажабдин ажаб<sup>101</sup>.

Навоий ўзигача ўзбек ва қўшни халқлар адабиётида мавжуд традицияларни эгаллаш билангина чекланганда, бундай катта ижодий муваффақиятга эриша олмас эди. Гап шундаки, у ўзигача бадиий адабиёт соҳасида йиғилган бой традицияларни ўз яшаган тарихий шаро-

<sup>99</sup> «Ҳайратул-аброр» кўзда тутилади.

<sup>100</sup> „Нәјрәтүл-әброр“, 167-бет.

<sup>101</sup> Танланган асарлар, 2 т., V к., 386-бет.

ит, реал турмуш талаблари асосида усталик билан ривожлантириди, тинмай янгилик ахтарди, ҳар соҳада буюк новаторлик кўрсатди. У шаблон йўлидан эмас, оригиналлик йўлидан борди. Унинг энг ёмон кўргани қайтариқ, шаблон эди. У бу ҳақда «Сабъаи-сайёр» да ёзади:

Бир дегани ики демак хуш эмас,  
Сўз чу такрор топти дилкаш эмас<sup>102</sup>.

У қалам аҳлларини ҳеч ким кезмаган бўстонларни кешишга, ҳеч кимнинг кўзи тушмаган гулистонлардан ҳеч кимнинг қўли тегмаган гулларни теришга чақиради. У астойдил меҳнат қилган кишига ижод бофининг имкониятлари чексиз, чегарасиз эканини айтади. У «Лайли ва Мажнун» достонининг сўз таърифига бағишланган бобида сўзга хитоб қилиб, шу ижод имкониятлари ҳақида дейди:

Айтиб совумас тарона сен-сен,  
Олиб қурумас хизона сен-сен.  
Оlam эли зарра йигса жовид.  
Нурини кам айлагайму хуршид.  
Игна учи бирла жазб этиб нам,  
Ким баҳр суйини айлагай кам<sup>103</sup>.

Унинг фикрича, Фирдавсий, Низомий, Хусрав Дехлавий каби ўнлаб, юзлаб шоирлар қанча асарлар ёзган бўлмасин, ҳали ҳамма сўзлар ишлатилиб бўлинмаган, ҳали истаганича янги сўзлар, янги маънолар ва ифодалар топиш мумкин. Бунинг манбаи эса китоб эмас, балки борлиқ ва турмушдир.

Навоий Хусрав Дехлавийни кўп ўринда Низомийга пайрав деб атаса ҳам, аммо баъзи достонларида у ҳам янгиликка интилганини, Низомий достонларининг мотивларини ўзгартириб юборганини айтади. Хусусан унинг «Хисрав ва Ширин» достони ҳақида Навоий ёзади:

Ва лекин соҳири Ҳиндустанни  
Езарда бу малолат достони.  
Чу топти хомаси таҳрири таъжил,  
Бу ишка берди кўп тағириу табдил<sup>104</sup>.

<sup>102</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 47-бет.

<sup>103</sup> Танланган асарлар, 2 т., III к., 23-бет.

<sup>104</sup> Танланган асарлар, 2 т., II к., 40-бет.

Лекин умуман ҳеч бир достонида Хусрав Дехлавий ғоявий-бадиий жиҳатдан Низомийдан ўзиб кетолмаган, ҳатто ғоявий жиҳатдан Низомий асарларидан баъзи ўринларда чекинган эди.

«Хамса»чилиқда Низомийдан кейин ҳақиқий новаторлик кўрсатгандардан бири Навоийнинг ўзи эди. Навоий Низомий асарларининг сюжетларини бутунлай қайтадан ишлади. Бу исмдош асарлардаги қаҳрамонларнинг характерлари ҳам кўп ўринда тубдан бошқача ишланди. Масалан, Низомий «Хусрав ва Ширин» ида Хусрав бош қаҳрамонлардан бири бўлиб, у қарама-қарши ички хусусиятларга, яъни яхши ва ёмон сифатларга эга киши қилиб кўрсатилса, Навоий «Фарҳод ва Ширин»ида у иккинчи даражали бутунлай салбий қаҳрамон қилиб кўрсатилади. Бунинг орқасида Навоий асарининг композицияси, сюжет линияси ҳам максимум ўзгаради. Навоий асари асосан Фарҳод ва Шириннинг бир-бирига муносабатларини очишга бағицланган. Бунда Фарҳод биринчи бош ижобий қаҳрамон бўлиб, унинг характеристи, яхши фазилатларини очишга кўп ўрин берилади ва мукаммал очилади. Навоий Фарҳоднинг олий-жаноб фазилатлари — қаҳрамонлиги, ўз севгилиси йўлидаги фидокорлиги, меҳнатсеварлиги, душманга нисбатан беомонлиги ва ҳоказоларни кўрсатиш орқали ўз халқининг яхши хусусиятларини гавдалантиради. У ўз достонини ғоявий ва бадиий жиҳатдан ўзбек халқ достонларига, халқ манфаатларига яқинлаштиради. Бундаги ариқ қазиш, сув чиқариш, эронли босқинчиларга қарши кураш мотивлари ўзбек халқи оғзаки халқ ижоди асарларида учровчи қадимги мотивлардирки, Навоий улардан муваффақиятли равишда фойдаланган. «Сабъаи-сайёр» достонида ҳам Баҳром образини, унинг характеристини жуда ўзгартириб, қайтадан ишлаган. Лекин Навоийнинг бу асарида асосий урғу етти мусофири нинг ҳикояси, уларда илгари сурилган илфор идеяларга қилинади. Бу ҳикояларнинг аксарияти ўзбек халқ эртаклари асосида ёзилган. Бу ўзгариш ҳам Навоий асарларининг ўзига хос бадиий хусусиятларини белгилаб берган. Уз асарларида бу хил янгиликлар ясашга Навоийни нима мажбур қилган эди? Бунга жавоб шуки, ҳар бир ҳақиқий улуғ шоир ўз халқининг манфаатлари билан яшайди, ўз халқининг орзув ва ҳавасларини куйлади. Навоий асарларининг бош манбай ҳам ўзбек

халқининг ҳаёти ва интилишларида эди. Бу эса объектив равишида Навоий ижодининг ғоявий ва бадиий йўналишига зўр таъсир кўрсатар эди. Шунинг учун ҳам бу ҳақда Навоий «Сабъаи-сайёр» да ёзган эди:

Бу сабабдин бу хуш фасона аро,  
Балки бу хушнаво тарона аро  
Йўқ эди ҳеч чораю тадбир  
Ким бирор ерда бўлмағай тафйир<sup>105</sup>

Бундай тубли ҳам мундарижага, ҳам формага тегишли ўзгаришлар Навоий «Хамса»сига кирган ҳарбир достонда шунчалик кўп эдики, бу ҳақда Навоий «Садди Искандарий»да ҳам қўйидагиларни очиқ ёзди:

Маалқисса: айтурда ул маснавий,  
Агарчи бор эрдим алар<sup>106</sup> пайрави,  
Вале дер замон қайси бир дафтарин,  
Сочиб баҳри андешанинг гавҳарин,  
Анга зебу зийнатлар эттим фузун—  
Ки васфи эрур шарҳ этардин узун<sup>107</sup>.

Навоий оригиналлик, новаторлик учун фақат йирик жанр соҳасида эмас, балки, ҳамма жанрлар соҳасида курашар эди. Навоий ғазаллари унинг салафлари—Саъдий, Хофиз, Лутфий ғазалларига нисбатан композицион жиҳатдан изчилроқ, уларда асосий темадан четга кўпда чиқилмас эди. У ҳар ғазалини янги ҳис, янги мазмун, янги ранг билан суғорар, шунинг учун ҳам унинг бу хил асарлари яратилган замониёқ халқнинг дилига жо бўлиб, оғиздан оғизга кўча бошлар, куйга солиниб айтила бошлар эди. Чунки улар ҳар томонлама халқнинг бадиий тараққиётида янгилик бўлар эди. Бироқ Навоий атрофида яна шундай шоирлар ҳам бор эдики, улар ўзлари янгиликка интилмас, Навоий кабиларнинг асарларидан нусха кўчиришга ўрганиб қолган, ҳатто кўчирганда ҳам бузиб кўчирап эдилар. Навоий уларни доим қаттиқ танқид қиласди. У, «Ҳайратул-аброр»да ўзидан бузиб кўчирган, унга бесўнақайлик билан эргашмоқчи бўлган, унинг шеърларига путур етказган бундай «шоир»лар ҳақида хафа бўлиб, уларни эса масхара қилиб ёзди:

<sup>105</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 43-бет.

<sup>106</sup> Низомий ва Дехлавий назарда тутилади.

<sup>107</sup> Танланган асарлар, 2 т., V к., 28-бет.

Чун анга<sup>108</sup> бу хайли жафогар етиб,  
 Ҳуллаларин горату торож этиб,  
 Жисмида не ҳулла қўюб, не ҳарир,  
 Үзини бедод ила айлаб асир,  
 Зоҳир этиб йиглагудек ҳол анга.  
 Қийдурубон эски қаро шол анга.  
 Турфа буким, шеър қўюб отини,  
 Еткурубон кўкка мубоҳотини;  
 Турфороқ улким тануримни билиб,  
 Ҳақдин ўёлмай менга зоҳир қилиб.  
 Ваҳки менга жилвагар айлар чофи,  
 Истабон эҳсон доғи, таҳсин доғи.  
 Кўнглима кўп теги жафо урдилар,  
 Дема кўнгул, жонима еткурдилар<sup>109</sup>.

Масалан, Аёзий деган шоир<sup>110</sup> уч йил бурун қандай бўлса, кейин ҳам шундайлигича қолган. Аёзий ўз шеърини ўқиётгандан Навоий осонлик билан олдиндан, у ҳар байтнинг охирига етмасдан, сўзнинг йўналишига қараб, қоғиясини айтиб турган. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи қуидагиларни ҳикоя қиласди:

«Мавлоно Аёзий гарип шакллик киши эрди. Атвори ва сўзи ҳам, хоҳ назм ва хоҳ наср, гарип эрди. Фақир бир мажлисда Пулимолонда ани кўрдим. Бир анжуманда бир қасидасин ўқур эрди. Ҳар байт бунёда қиласа, сўз усулбин, қоғиясин айтаберур эрдим. Бағоят ҳайрат қилди. Уч йилдин сўнгра Боги сафедда яна бир мажлисда биайниҳи ушмундоқ воқе бўлди. Ул яна ҳайрат бунёд қилди. Бурунки мажлис аҳлидин бу мажлисда ҳам неча киши бор эрди. Андин сўрдиларким, ҳаргиз бу навъ киши кўрубмусен? Чун кўзида заъф бор эрди, деди: «Кўрмаймен, магар уч йил бурунроқ Пулимолонда бир йигит кўрдим. У дағи бу навъ шуъбадобозлик қилди. Мажлис аҳли кулуштилар»<sup>111</sup>.

Бундай ҳодисанинг рўй беришига сабаб, бир томондан Навоийнинг адабиётдан зўр билимдонлиги, зийраклиги, тез фаҳмлилиги бўлса, иккинчи томондан, Аёзий шеърида оригиналлик йўқлиги, чайналган қоғияларни ишлатиш бўлган.

<sup>108</sup> Навоий шеърларига дейилмоқчи.

<sup>109</sup> „Нэјретул-эбраг“, 22–23-бетлар.

<sup>110</sup> Ойбек ўзининг «Навоий» номли тарихий романида Мавлоно Аёзийни Мавлоно Ҳусравий билан алмаштириб юборади. (Қаранг=Ойбек, «Навоий», 195-196-бетлар).

<sup>111</sup> Танланган асарлар, 3., 49-бет.

Навоий «Мажолис»да плағиатчи Мавлоно Наргисий ҳақида ёзади: «Қайдаким жузъий ранг ва маъни кўрса, тасарруф қилурга одат қилибдур»<sup>112</sup>.

Лекин ўз даврининг ҳақиқий ёзувчиси, ўз даврининг улуғ ҳаками Навоий адабиёт ҳодисалариға ҳар доим вижданли муносабатда бўлиб, бу соҳада ҳам доим адолат, ҳақиқат йўлини тутди, бу соҳадаги ноҳақ қараашларга қатъий зарба берди. Маълумки, Навоий Лутфийни ўзига маълум ўзбек шоирларининг энг кўзга кўрингани, ўз даврининг «маликул-каломи», оригинал санъаткор деб ҳисоблар эди. Лекин Самарқанддаги бир гуруҳ адабиётчилар эса ўз ҳамشاҳарлари — Саккокийни ундан юқори қўйиб, Лутфийни эса плағиатда, яъни Саккокийдан кўчирмачиликда айблар эдилар. Навоий Самарқандда яшаган вақтда улардан ўз фикрларини исбот қилишларини талаб қилган. Аммо улар исботлай олмаганлар. Шунинг учун ҳам Навоий самарқандли адабиётчиларниңг бу хил пуч гаплари ҳақида: «Ул ерларда бу нав ўхшали йўқ, мазасиз муқобаралар гоҳи воқе бўлур»<sup>113</sup> деб ёзади.

Чиндан ҳам Лутфийнинг салкам бир асрлик ижоди Саккокий ижодига нисбатан оптимистикроқ, ўзига хос кўп оригинал хусусиятларга эга, ёрқин талант меваси бўлиб, ўзидан кейинги ўзбек шоирларига, Саккокийга қараганда кўпроқ таъсир кўрсатар эди.

Халқ талабига жавоб бера оладиган оригинал асарлар ёзиш, новатор бўлишининг биринчи шарти эса, Навоий фикрларидан объектив хулоса чиқарганда, бадий маҳоратни эгаллашдир. Шунинг учун ҳам у поэтик маҳорат масаласига жуда катта эътибор беради, кўп тўхталади. Навоийнинг фикрича, кимки сўз санъатини яхши эгаллаган, яъни «сўз баҳрида ғаввос» бўлса, кимки энг яхши идеялар билан қуролланган бўлса, ўша одамгагина «файз ҳаримида», яъни бадий ижод соҳасида ғалабага мұяссар бўлади, маъно машъаллари унга ўз нурларини сочади, ўзига керакли сўзларни, ўзига зарур фикрларни у осонлик билан топа олади.

Бу фикрларни Навоий «Ҳайратул-аброр»да шундай баён қиласди:

Ул киши сўз баҳрида ғаввосдур,  
Ким гуҳари маъни анга хосдур —

<sup>112</sup> Уша китоб, 72-бет.

<sup>113</sup> Танланган асарлар, 3 т., 58-бет.

Файз ҳаримида тажалли анга,  
Ким ёрибон машъали маъни анга;  
Сўз майнин ул киши ошом этиб.  
Ким дури маъни садафин жом этиб...<sup>114</sup>.

Навоийнинг назарида Низомий ҳамда Хусрав Деҳлавий поэтик маҳоратни мукаммал эгаллаган шоирлар эди. Шунинг учун ҳам Навоий улар тӯғрисида:

Ул иков устоди моҳир эди.  
Ким маҳорат аларда зоҳир эди<sup>115</sup>.

деб ёзади. Навоий поэтик маҳорат ҳақидаги фикрларини ўз салафлари, замондошлари ва ўз ижодига тўхталганда тобора конкретлаштириб ифодалайди. У ижодий ишда поэтик маҳорат аввало меҳнат қилишдан иборат деган идеяни илгари суради. У узоқ йиллар давомида систематик равишда оғир ижодий меҳнат орқасидагина Фирдавсийнинг «Шаҳнома»дек буюк асар яратса олганини айтади:

Рақам қилди фарҳунда «Шаҳнома»  
Ки синди жавобида ҳар хомай.  
Мусаллам дурур зоҳиран ул иши,  
Ки маъразга келмайдурур ҳар киши.  
Деди ўз тили бирла ул кони ганж:  
«Ки, си сол бурдам ба «Шаҳнома» ранж»<sup>116</sup>

Низомий ҳам худди шундай «ярим қарн заҳмат чекиб, қон ютуб» ўз «Хамса»сини яратган эдики, Навоий унинг ҳам бу меҳнатини чуқур ҳис қилиб, бу ҳақда ёзади;

Улуғларки сабти бу ҳарф эттилар,  
Узун умрлар анда сарф эттилар.  
Низомийки, назм аҳли устодидур,  
Анинг табъи сўз жинси наққодидур,  
Ки бу ганжаллардур матои анинг,  
Матои неким, ихтирои анинг.  
Ҳамоноки элдин канори тутуб,  
Ярим қарн заҳмат чекиб қон ютуб,  
Топаолди беш ганж мифтоҳини,  
Яна онча вақт этти ислоҳини.  
Чу бир қарн давр этти чархи мудир,  
Чиқорди бу аъжубаи дилпазир<sup>117</sup>.

<sup>114</sup> „Нәјғәтүл-әбраг“, 20—21-бет.

<sup>115</sup> Танланган асарлар, 2., IV к., 41-бет.

<sup>116</sup> Танланган асарлар, 1 т., 113-бет. Охирги мисра, таржимаси: «30 йил «Шаҳнома» устида ранж чектим».

<sup>117</sup> Танланган асарлар 2 т., 387-388-бетлар.

Улуғ санъаткорлар учун ижодий иш бутун умр, Бутун ҳаёт масаласи бўлиб, улар бунга ўзининг бутун борлигини бағишилаган, сўнгги нафасигача унинг шавқ-завқи, тўлғоғи билан яшаган эдилар. Навоийнинг улуғ устозларидан бири—Лутфий ҳам шундай жиддий ижодкорлардан бўлиб, унинг умрининг сўнги дақиқалари ҳақида Навоий қўйидагиларни ҳикоя қиласди:

«Ва ўтар вақтида бу ғазал матлаинким, туганмайдур эрди, васият қилдиким, ҳазрати Махдумий Нуран (Жомий—А. X.) тугатиб, ўз девонларида битисунлар деб, ул ҳазрат ҳам тугатиб, ўз девонларида битидилар ва ул матла будурким :

Гар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад,  
Беҳ зонки ба бадхўйи бемеҳри чунин афтад»<sup>118</sup>.

Навоийнинг ўзи ҳам худди шундай қаҳрамонона меҳнатлари, ўз ишига берилгани, катта талантига яраша катта қунтга эга бўлиши, олдига буюк идеяларни—халқقا, ватанга онгли равишда шоирлик қалами билан хизмат қилишини қўйгани, унинг кетидан асло қолмагани туфайли феодал шароитда мисли йўқ даражада улуғ ижодий ютуқларга эриша олган эди.

Навоий «Дебоча»да; «Шукрким, бу банда назм вasilasi ва шеър воситаси билан тамом умр... кечурдим»<sup>119</sup>, деб ёзади. Навоий ижод чўққилари сари қандай интилгани ҳақида ўз маснавийларининг бирида Яна қўйидагиларни ёзади:

Урармен қадам токи боргунча гом  
Ки, бўлғай мусассар менга ушбу ком.  
Агар бўлса бу йўлда умрим талаф,  
Чу бу йўлладур ул ҳам эрур шараф.  
Ва гар бўлсан ўз комима баҳраманд.  
Зиҳи мулки жовиду бахти баланд.  
Хушо улки оламда гар чекти ранж,  
Яна олам асбобига топти ганж<sup>120</sup>

Навоий ўз «Хамса»сининг иккинчи достони «Фарҳод ва Ширин»ни ёзишга киришар экан, у ўз меҳнатини энг

<sup>118</sup> Танланган асарлар, 3 т., 56-бет. Шеър таржимаси: Ошиқлар дилининг иши Чин гўзалига тушгандан кўра, шу сингари бемеҳри бадфеълга тушсин».

<sup>119</sup> ўзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти, Қўл-еъза, И nv. № 1486, 6-бет.

<sup>120</sup> Танланган асарлар, 1 т., 117-бет

**Оғир мөҳнат** — кон қазишига, ўзини эса қўлида тош йўнувчи теша ушлаган Фарҳодга ўхшатади. У ўзига хитоб қилиб дейди:

Қўюб вайроналарда телбаликни,  
Яна бир ганж сори сун иликни.  
Яна бир конни қозмоқлиққа майл эт!  
Қазиб аҳбоб аро нақдин туфайл эт!  
Бу кон қозмоқни ҳарким қилди пеша,  
Керак хороғиган илгиди теша.  
Сенга бу тешаварлик бўлса матлуб,  
Эрур Фарҳод ҳамсуҳбатлиги хўб.  
Бу кон ишқида тешанг хора тез эт.  
Ани Фарҳод тоши бирла тез эт.  
Қўпуб Фарҳод бирла ҳаммасоф ўл,  
Итиқ митин била хорошигоф ўл!<sup>121</sup>,

Навоий бундай зўр меҳнатни ўз бўйнига олиш билан аввало улуғ Низомий билан ижодий мусобақага киришган, шеърият майдонида унинг «панжасига панж» уришга отланган эди. У бу мусобақанинг қийин бўлажагини жуда чуқур англаған ва сезган, шунинг учун ҳам:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,  
Низомий панжасига панжа урмоқ...<sup>122</sup>

деб ёзган эди.

Навоий давридаги энг зўр қалам эгаларидан бирин Абдураҳмон Жомий эди. Бу икки шоир доим бир-бира га мададкор, бир-бiri билан ижодий мусобақа ўйнаган ва даврнинг талаби даражасида турган эди. Навоий уни ўша даврнинг энг етук кишиси, энг буюк шоир ёзган деб таърифлайди. Унинг поэзияси ҳақида:

Қасри каломи чиқиб андоқ баланд —  
Ким анга гардун солаолмай каманд<sup>123</sup>.

деб, ўзи ҳақида эса:

Не камолот аро ниҳоят анга,  
Не маротибда ҳадду фоят анга<sup>124</sup>

<sup>121</sup> Танланган асарлар. 2. т., II к., 32-бет.

<sup>122</sup> Танланган асарлар, 2 т., II к., 26-бет.

<sup>123</sup> „Нәјретул-әбраг“, 14-бет. Бу байт Навоийнинг «Хамсатул-мутаҳайирин» асарида ҳам келтирилади. Аммо у ерда «қасри» сўзи ўрнига «назми» сўзи ёзилган. (ЎзФА Ш. И., Қўлёзма, инв. 7732, 46-бет).

<sup>124</sup> „Нәјретул-әбраг“, 16-бет:

деб ёзар экан, вақти билан Навоийнинг ўзи ҳам ундан маҳорат қозонишни ўрганади.

Навоий Жомийнинг камолот эгаси эканлигини гапирав экан, у бунда Жомийнинг фақат адабий-бадиий билимини эмас, умуман ҳамма билимларни эгаллаганини назарда тутади. Навоийнинг ўзи ҳам ўз даврида маълум ҳамма билимларни яхши эгаллаган ва ўз замондошларини ҳам адабий билимлар билан чегараланиб қолмасдан, бошқа билимлар — фалсафа, тарих, музика, грамматика, астрономия, рассомлик ва ҳоказолар соҳасидаги ҳамма ютуқларни ўрганишга чақирав, бу уларнинг турмушни ва дунёни тўғри тушунишларига ёрдам берар эди. Масалан, Низомий ҳам ўз даврининг ҳамма билимлари билан пухта қуролланган эди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳиротда маданий ҳаракат анча жонлангани учун, шоирлар ҳам кўп эди. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам шоирлик санъатини бир хилда эгалламаган эдилар. Уларнинг кўпчилиги учун шеър ёзиш қийин иш эдикни, Навоий бу ҳақда:

Қерак даҳр аҳлиға ўн кун жадал  
Ки беш байтдин боғлағай бир ғазал<sup>125</sup>

деб ёзади. Гап уларнинг фақат секин ёзишидагина эмас эди. Гап улар яратган адабий продукциянинг ҳам ғоявий, ҳам бадиий жиҳатдан ниҳоятда пастлигига, жамият талабига жавоб бера олмаслигига, ўқувчиларга ҳеч қандай эстетик завқ бера олмаганида, халқнинг маънавий тараққиётига ҳеч қандай ёрдам бера олмаганида эди. Навоий «Маҳбубул-қулуб» асарида шоирларни бир неча гуруҳга бўлади. Охиргисини Навоийнинг ўзи «адно табақа» деб атайди. Бу табақага кирган шоирлар ҳеч шубҳасиз, катта сонни ташкил этган бўлиб, Навоий уларнинг асарлари ва ўzlари ҳақида ёзади:

«Яна адно табақаси жамоатидурларким, фақат назм била хушнуд ва хурсанд ва рози ва баҳраманддурлар ва юз мashaққат била бир байтким боғлаштурғайлар, даъво авозасин етти фалакдин ошурғайлар, сўзларида не ҳақойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не шавқ ва ишқ ўтидин ҳарорат, не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўз ва дардлари шуъла афган. Баъзидин агар гоҳи бирор яхши байт воқе бўлур, аммо

<sup>125</sup> Танланган асарлар, 2 т., V к., 38-бет.

ўн онча ёмон даъво зоҳир бўлурки, ул ҳам зойи бўлур. Агар бири бир нозик маънида писандида пеш қилур, гўё ўзларига ақидада мувофиқдурлар ва сўзларига эътиқодда муттафиқ. Турфароқ буким ҳар бирининг сўзида маъно озроқ, ўзида даъво кўпроқ»<sup>126</sup>.

Навоийнинг ўз замондошлари ҳақидаги бу фикрлари тасодифий бўлмасдан, балки унинг адабий-танқидий меросида системали равишда ўрин эгаллаган. Масалан, «Маҳбубул-қулуб»гача «Хамса»нинг биринчи достони «Ҳайратул-аброр»да ҳам Навоий ўз замондошлари ҳақида, ярим кулки, ярим ачиниш билан шунга яқин фикрларни ёзган эди:

Табъ кажу, барча такаллум намой,  
Нағма чабу, барча тараннум сарой.  
Англамайн сўзда туюқ баҳрини,  
Қайси туюқ, балки қўшуқ баҳрини.  
Лафзлари бемаза, таркиби суст,  
Носара маънию, адо нодуруст.  
Барчасига даъвийи маънийи хос,  
Хосларим топмай алардин халос»<sup>127</sup>.

Навоий бунда бу хил ўз замондошларининг аввало шоирликка қобилияти, таланти бўлмаган ҳолда бу майдонда бекорга уринишини, сўнгра уларнинг билимсизлигини, ёзган нарсасининг на бадиий томонига, на мазмунига эътибор бермаганини, ўз хунарини эгаллашга жиддий эътибор бериш ўрнига мақтансоқлик йўлига кириб кетганларини кулки остига олади.

Поэтик ижоднинг улуғ захматкаши Навоий ижодий меҳнатни ҳам реал тушунади ва бу, унингча, илгари яратилган меросни синчилаб ўқиш, ўзлаштиришдан, турмушни, воқеликни ўрганишдан, системали равишда машқ қилиш, ёзишдан, янгилик қидиришдан иборатки, айниқса, биз буни унинг замондошларига бўлган муносабати, уларга берган баҳоларида яққол кўрамиз.

Навоий замондошларидан кўпчилигининг ҳақиқий шоирлик даражасига кўтарила олмаганининг бош сабаби шундаки, Навоий даври адабий ҳаёти қатнашувчиларининг кўпчилиги адабиёт майдонига халқ учун хиз-

<sup>126</sup> محبوب القلوب. 29-бет.

<sup>127</sup> „Нәјрету-әбрар“, 22-бет.

мат қилишни эмас, балки шуҳрат ортдиришни, кўнгил очишни мақсад қилиб қўйган. Улар, айниқса, юқори табақаларга мансубдирлар. Уларнинг юксак идеаллари йўқ, аҳлоқий қиёфалари ниҳоятда паст эди.

Юқори табақалардан чиққан қалам аҳлларининг адабий ижодга бўлган муносабатларини ва бунга ўзининг қарашларини Навоий, айниқса, Осафий деган шоир устида тўхталганда яхши очиб берган.

Навоий Осафийнинг кўп феодал сарой шоирларига хос бир қанча жиддий нуқсонларини фош қиласди. Навоий бу нуқсонларга хотима бермасдан туриб ижодий камолотга эришиш мумкин эмаслигини кўрсатади.

Навоий Осафийнинг нуқсонлари ва уларнинг оқибати ҳақида «Мажолис»да ёзади: «Аммо не табъин ишга буюур, не хофизасин. Ятимвашлиқ ва раъно сифотлиқ ва худоройлиқ билан авқотин зойиъ қиласур. Бу навъ ғариб сифоти кўпдурурким, айтса сўз узалур. Мутлақо панд-пазир эрмас. Бу жиҳатдан бағоят парешондур»<sup>128</sup>.

Демак, Навоий Осафийнинг биринчи камчилиги қилиб унинг ўз устида, ўз билимини ошириш устида, муттасил шеър ёзишни машқ қилиш орқасида ўз санъаткорлигини ўстириш устида ғам емаслигини, қайғирмаслигини кўрсатади. Шоир ўз устида ишламаса, кўп ўқимаса, мустаҳкам билимга, юқори савияга эга бўлмаса, у ўз талантини мұқаррар маҳв қилишини Навоий жуда яхши билган. Навоий «Мажолис»да ўз талантига, саводсизлигига совуққонлик билан қаровчи Мавлоно Қанбарий<sup>129</sup>, Мавлоно Зайнӣ<sup>130</sup>, Шоҳи қули Уйғур<sup>131</sup>, Со-

<sup>128</sup> Танланган асарлар, 3 т., 65—66-бетлар.

<sup>129</sup> Навоий «Мажолис»да ёзади: «Мавлоно Қанбарий Нишопурдиндур. Оми киши эрди, аммо назм айтурда чолок эрди ва шеърида ҳам чошни бор. (Танл. ас., 3 т., 44-бет).

<sup>130</sup> Навоий «Мажолис»да ёзади: «Мавлоно Зайнӣ—дилпазир табълиқ киши эрди. Агарчи оми эрди, аммо шеъри холи аз ранг ва чошни эмас эди. Фазал кўпроқ айтур эрди. Асли Сабзвордин эрди ва Мир Шоҳий била суҳбат тутуб эрди» (Танл. ас., 3 т., 45-бет).

<sup>131</sup> Навоий «Мажолис»да ёзади: «Шоҳ қули Уйғур кичикдин табъи таҳсилга ва аксар фазлиётга мулойим эрди. Ота-онанинг суюқлиги жиҳатидан оми қолди ва кўпрақ қобилияти зойи бўлди. Қабиланинг мирзосидир. Ҳукм улдурким, ул қилғай. Муаммода табъи мулойимдур». (Танл. ас., 3 т., 117—118-бет).

қий<sup>132</sup> ва бошқаларни ҳудди шу сабаблар билан танқид қиласи, шу сабаблар орқасида уларнинг баъзиларининг қобилиятилари зое бўлганига ачинади, уларни койийди, уларнинг ўз хатоларини тузатиб олишларига умид боғлади. Чунки уларнинг кўпчилигида, ўқиш, ишлан қобилияти бўлган.

Осафийнинг иккинчи катта нуқсони қилиб Навоий унинг ўзига оро беришини, худбинлигини, ўз шахсий ҳоҳишича иш кўришини, жамиятдан узилиб яшашини ва маишатпарастлигини, ўзининг кўпчилик вақтини шундай бемаъни ишларга сарф қилиб, ижодий ишга аҳамият бермаслигини ва бошқаларни кўрсатади. Навоийнинг фикрича, шоир бу хил нуқсонларини йўқотмасдан туриб халқнинг орасида шуҳрат қозона олмайди, унинг ижоди халқ аҳамиятига эга бўлмайди. Чунки у ўз қобигига ўралиб қолган, ташқари чиқа олмаган, халқнинг ичига кира олмаган бўлади. Бу жиҳатдан Навоий «Мажолис»да ўз устози Мавлоно Яхё Себакни ҳам танқид қилиб ўтади, унинг тўғрисида «Гўша ихтиёр қилғон жиҳатдин латоифи табъи озроқ шуҳрат тутти»<sup>133</sup>, деб ёзади. Ашраф ҳақида ҳам: «Эл била дағи омезиши оз эрди»<sup>134</sup>, деб ёзиб, уни объектив танқид қиласи.

Маълумки, шоирларга халқ билан, турмуш билан яқиндан боғланишни тарғиб қилган Навоий ўз «Хамса»сини ниҳоятда бир қисқа муддатда ёзиб тугатади. У шу даврда ҳам, гарчи бу унинг ижодий ишига вақт масаласида катта ҳалал берса—да, халқ билан, жамият ишлари билан алоқасини узмаган. Жамият билан узвим боғланган ҳолда ижод қилиш Навоий асарларининг ғоявий ва бадиий фазилатларини оширишда, адабиётнинг турмуши олдидаги вазифаларини аниқлашда

<sup>132</sup> Навоий «Мажолис»да ёзади: «Соқий-Жаъфар баҳши ўғлидур. Қичигида, қобилияти кўп эрди ҳам назмларга, ҳам сойир инсониятга, турки ва форси шеърда рушди бор эрди ва сипоҳий-лиғ тариқила жалолати ул мартабада эрдиким, Хуросоннинг сипоҳийларидин мутаайянин ва муқарарлар кишилар ани имкони борича таъриф қилурлар эрди. Аркони давлат қошида, балки подшоҳ ҳазратида мултафат ва мақбул эрди. Ҳеч маълум бўлмадиким, анга не бало урдиким, ушбу сифатларидин ҳеччима анда қолмади ва эл орасидин чиқти. Умид улким, бу идборин ҳақ таоло иқболга мабаддал қилгай». (Танл. аср. З т., 118-119-бетлар).

<sup>133</sup> Танланган асарлар, З т., 18-бет.

<sup>134</sup> Ўша китоб, 16-бет.

муҳим роль ўйнаган. Навоий «Сабъаи-сайёр»нинг туталланиш қисмида ёзади:

Утуб авқотим эл газофи била,  
Чину ёлғон сўз ихтилофи била,  
Йўқ куну кеча хўрду-хоб менга,  
Кечা ғам, кундуз изтироб менга.  
Эл ғулуси қилиб мени мабҳут,  
Ғам кўнгулга ғизоу, жонима кут.  
Бўйла аҳвол ила мени мазлум,  
Мунча фурсатда<sup>135</sup> қилғоним манзум  
Яхши гар бўлмаса, ёмон ҳам эмас.  
Ёмонни кимки яхши бўлса, демас<sup>136</sup>.

Улуг рус реалист ёзувчиларининг деярлик ҳаммаси ҳақиқий ёзувчи бўлиш учун турмуш билан яқиндан боғланишни, ундан ўрганишни тарғиб қиласар эдилар. Л. Н. Толстой ёзади: «Фикр жамиятнинг орасида туғилиши керак, уни ишлаш ва ифодалаш эса ёлғизликда бўлади»<sup>137</sup>. А. П. Чехов эса: «Агар мен врач бўлсанам, менга касаллар ҳамда касалхона керак; агар мен адабиётчи бўлсанам, у чоғда мен халқ орасида бўлишим керак....»<sup>138</sup> дейди. Бу ҳақда А. Н. Островскийнинг фикрлари ҳам жуда характерлидир: «Талантнинг кучлари тўла авжга миниши учун, талант олмос сингари қирраларга эга бўлиб ҳар томонлама ўсиши учун турмуш бўронларини яқиндан кўриш, баъзан бошдан кечириш керак. Акс ҳолда унинг ҳиссасига, «Ширин ва ибодатга оид товушлар берувчи» ларгина тегади, бунга эса энди «бизнинг» ҳавои авлод» кам хайриҳоҳлик билдиради»<sup>139</sup>. Бу фикрларни Навоийнинг шу ҳақдаги фикрларига солиштириб қараганимизда, ўзбек адабиётининг тонгидан бошлабоқ улуг санъаткорнинг адабиётда ҳаққонийлик учун нақадар тўғри ва изчил курашганини, ҳақиқий санъаткорлик сирларини билишга нақадар чуқур кириб борганини, уларни дадил эгаллаб, назарий жиҳатдан асослаб, ҳатто адабий ҳаётга татбиқ эта бошлаганини кўрамиз.

Осафийнинг учинчи катта нуқсони, бу — унинг «панд-пазир» эмаслиги, яъни танқидга бутунлай бепар-

<sup>135</sup> Тўрт ойда (бунда Навоий «Сабъаи-сайёра»ни тўрт ойда ёзиб тутаганига ишора қиласади).

<sup>136</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 299-бет.

<sup>137</sup> «Русские писатели о литературном труде» З т., 439-бет.

<sup>138</sup> «Русские писатели о литературном труде». З т., 75-бет.

<sup>139</sup> «Русские писатели о литературном труде» З т., 75-бет.

во қараши, танқидни қабул қилиб, ундан ўз ижодий ишига холоса чиқармаслиги бўлган. Навоий, «Мажолис»да Мавлоно Хусравий, Мавлоно Риёзий, Мавлоно Ҳуррамий ва бошқаларни ҳам худди шунинг учун танқид қилган. Навоий Хусравий ҳақида ёзади; «Мавлоно Хусравий даъволик бузург маниш ва тунд хўй киши эрди ва фақир қошига баъзи маҳалда шеър келтурса эрди, бурунроқ андоқ калом сурар эрдиким, дахл қилмоқ йўли боғланур эрди. Заруратан барча шеърин таҳсин қилмоқ керак эрди»<sup>140</sup>.

Навоий Риёзий ҳақида ёзади; «Мавлоно Риёзий ҳам Самарқандликдур. Бадхулқ ва муъжид киши эрди. Баъзи ғазаллари яхши тушар эрди. Бу матлаъ анингдурким:

Ситора ест дар гўши он ҳилол обрў  
Зи рўйи ҳусн баҳуршед мезанад паҳлў<sup>141</sup>.

Икки мисраъ орасида рабт жиҳатидин бир «ки» лафзи керак. Фақир анга дедиким, бу навъ яхшироқ бўлғайму ким;

Зи рўйи ҳусн дури гўши он ҳилол обрў  
Ситораестки, бо моҳ мезанад паҳлў<sup>142</sup>.

Инсоф юзидин керак мусаллам тутса эрди, жадал бунёд қилди. Фақир сокит бўлдим. Ўз ёронлари талашибтилар»<sup>143</sup>.

Ҳуррамий ҳақида эса: «Бовужуд мунча турфалиқ шеър ҳам айтур ва анда кишини писанд қилмас»,<sup>144</sup>— деб ёзади.

Навоий ҳар қандай тўғри танқидни қабул қилган. Чунки у ўзи учун эмас, том маъноси билан ҳалқ учун ижод қилган. Навоий ижодий процессни ниҳоятда мураккаб бир процесс деб билиб, шеърни, яъни адабий асарни фарзанд билан, ўғил билан тенгглаштиради. У, ота ўз ўғлининг, фарзандининг айбини кўрмай қолиши ҳам мумкин дейди. Навоий «Сабъаи Сайёр»да ёзади:

<sup>140</sup> Танланган асарлар, З т., 44—45-бетлар.

<sup>141</sup> Таржимаси: «У ҳилол (ингичка) қошлининг қулогидаги инжу юлдуздир, ҳусн юзасидан қуёшга ёндошиб туради».

<sup>142</sup> Таржимаси: «Ҳусн юзасидан у ҳилол қошлининг қулогидағи инжу шундай бир юлдуздирки, ой билан ёндошиб туради».

<sup>143</sup> Танланган асарлар, З., 54-бет.

<sup>144</sup> Уша китоб, 70-бет.

«Ки неча назм суст ё сода,  
Чун эрур кимса табына зода;  
Зодаи табъ элга хуш кўрунур,  
Ўғли зангига ҳурваш кўрунур:  
Шеър ҳам чун кишигадур фарзанд  
Кўнглига қуту, бағрига пайванд.  
Зишт эса қойили кўрар ани хўб,  
Элга мардуд эрур, анга марғуб.  
Бас бу бир неча бикри субҳ гаҳи,  
Ки менга айбдин кўрунди тиҳи.  
Чун ўғул айбини ато кўрмас.  
Кўрса ҳам қилғонин хато кўрмас.  
Воқиан яхши гар ёмонму экин,  
Дилрабо йўқса жонситонму экин.  
Яхшилик бирла бўлса гар шойиъ,  
Бўлмагай ранжу меҳнатим зойиъ.  
Ганж уммединин улки кўргай ранж,  
Ранжи зойиъ эмас чу топқай ганж»<sup>145</sup>.

Навоий асар жамиятга фойдали бўлсин учун, ҳар қанча меҳнат талаб қилинса, бажариш кераклиги идеясини илгари суради.

Навоий «Мажолис»да Абдуссамад Бадахший билан, у Навоийнинг тўғри танқидини қабул қилгани учун, дўст тутинганини ёзади<sup>146</sup>.

Навоий Осафийнинг бу хил муҳим камчиликларини кўрсатиб, унинг ижоди ҳақида; «Бу жиҳатдан бағоят парешондор» деб ёзади.

Навоий замондошларидан ва шогирдларидан бири—Хондамир ўзининг «Макоримул-аҳлоқ» китобида Навоийнинг Осафийни танқид қилгани ҳақида яна ажойиб бир характерли мутойибани ёзиг ўтади.

Бу ўринда шу мутойиба билан ҳам танишиб ўтишимиз мумкин:

«Бир куни бу соф кўнгилли Амир замоннинг закиси ва фасоҳат ҳам зарофатда шоирларнинг юқори даражалиги Хўжа Осафийга насиҳат қилиш учун муборак тилини баёнга келтирди ва шу вақтда айтдики: мен сенга:

<sup>145</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 294-бет.

<sup>146</sup> Мавлоно Абдуссамад Бадахший ҳам Бадахшондиндур Султон Абу Сайд Мирзо замонида Ҳириға келди. Подшоҳ анга ўз тарихин буюрди. Маснавийгўй эрди, мунсиф киши эрди, бирбайта тажнис хаёл қилиб, қоғияни ғалат қилиб эрди, фақир ани воқиғ қилғоч, филҳол мутанаббиҳ бўлди ва изҳори миннатдорлик ҳам қилди ва бу иш аниг билан фақир орасида ошнолиқга сабаб бўлди (Танл. ас. З., 41-бет.)

Ҳайрон бўламанки, бирдан-бир зиҳнинг ва табинг бўла туриб шеърлар тўқиши билан кам шуғулланасан ҳам вакътларингнинг ҳаммасини маъносиз, фойдасиз ишларга сарф қиласан. У, ҳозирги фурсатларда борган сайин кўпроқ шеърлар айтишга машғул бўлаётирман; масалан, ўтган кечада иккиси ақчалик шам ёниб битганга қадар бўлган фурсат ичида иккиси юз байт тўқидим, — деди. Олий ҳазрат, демак у тизмалардан юз байти бир оқча (тийин) баробарида бўлган эканда, — деди»<sup>147</sup>.

Бунда биз, Навоийнинг ижодий ишда ҳар қандай шошма-шошарликка, пала-партиш ҳаракатларга, танқидни юзаки тушуниш, адабий ижодда сон учунгина тиришиш ҳолларига қатъий қарши турганини кўрамиз.

Навоий «Мажолис»да Осафийни танқид қилиш билан бирга, умуман, ҳақиқий шоир бўлиш учун, илфор шоир бўлиш учун зарур бир неча шартларни қўяди. Навоийнинг фикрича, замонасиининг бошқаларга ўрнак бўладиган энг етук шоири Абдураҳмон Жомий бўлган. Жомий доим ўз устида ишлаган, поэзия билан доим шуғулланган, ва ўз санъаткорлигини ошира борган. Масалан, Навоий «Хамсатул-мутаҳаййирин»да Жомийнинг ўқувчилик йиллари ҳақида ёзади: «Агарчи бир неча вақт биз—зарура улум касбиға иштиғол кўргузубдурлар, аммо ҳеч вақт назм оинидин холи эмас эканлар»<sup>148</sup>.

Жомий сарой шоирларининг туриш-турмушига қарама-қарши ўлароқ, доим ўзини содда олиб, оддий кининиб юрган, бир минут вақтини бекорчи ишга сарф қилмаган. Унинг одамлар орасида ўзини қандай тутиши ҳақида Навоий «Хамсатул-мутаҳаййирин»да қуйидагиларни ёзади:

«Аларнинг камолоти овозасин эшитиб йироқ йўллар қат қилиб муборак сұхбатлариға мушарраф бўлурға келганлар аларни асҳоб оросида ғоят бетайнинликдин мутлақо танимаслар эрдиким, ўлтурур—қўпарда, айтмоқ—эшитмак ва емак ва киймақда ўзлари била сойир мулоzимлари оросида тафовут йўқ эрди. Киши улум зоҳиридин ва маънавийдин бир масъала илқо қилмағунча ҳаргиз алардин ул қобилият ва истиқрони маълум бўлмади. Аммо масъала илқосидин сўнгра доғи бори

<sup>147</sup> Ғиёсiddин бинни Ҳумомиддин Хондамир, «Макоримул-ахлоқ», 62-63-бетлар.

<sup>148</sup> ЎзССР ФА, Ш. И. Қўллэзма. № 7732, 5-лист.

улумға маҳобат ва истихзор ул мартабада ихтиёж бўлмади»<sup>149</sup>.

Жомий ўз кобиғига ўралиб қолмасдан, турмушнинг ичидаги бўлишга ҳаракат қилган, ҳатто, давлатнинг сиёсий ишларига ҳам аралашган, қизиқиб турган. У кўп вақт Навоийнинг тадбирларини маъқуллаган, унга ёрдам беришга интилган, у баъзан Навоий орқали подшоҳнинг ҳалққа қарши қаратилган ҳаракатларининг олдини ҳам олмоқчи бўлган. Масалан, Ҳусайн Байқаро Кундуз юришига тайёргарлик кўраётганда Жомийнинг Навоийга нима дегани ҳақида биз «Хамсатул-мутахаййирин»да қўйидагиларни ўқимиз:

«Подшоҳ Кундуз вилояти азиматиға черик илғонгда аларнинг ва ҳеч кимнинг ул юриш давлатхоҳи эмас эрди. Фақирға деб эрдиларким, улча мумкин бор, бу юришнинг манъига саъий қилгойсен ва ул матлаб сурат боғламагай, Азимати жазм бўлса бизга битиб юборгайсан. Улча мумкин ва мақдур эрди саъий қилилди. Чун ҳақ субхонаху ва таоло тақдирни борурға эркандур, Тахт Хотун деган ердин азимат мусаммам бўлди, фақир алар хидматиға бу кайфиятни битиб руқъя юбордим»<sup>150</sup>.

Шунинг учун ҳам Жомий ижоди ҳалққа яқин, унинг манфаатлари билан боғланган эди.

Жомий ўз даврининг етук кишиларидан бири бўлишига қарамасдан, ҳар қандай тўғри, адолатли танқидга ҳам самимий қаради. Жомий, айниқса, ўз ижодида Навоийнинг танқидларига ҳурмат билан қаради. Жомий Навоий ижодида қанчалик катта роль ўйнаган бўлса, Навоий ҳам унинг ижодида шунчалик катта роль ўйнаган эди. Навоий бу ҳақда «Муҳокаматул-луғатайн»да, «Хамсатул-мутахаййирин»да бир неча мартаба очик гапириб ўтади.

Ижодий ишга совуққонлик билан қаровчи шоирлардан «Мажолис»да Навоий яна бир қанча кишиларнинг номларини зикр қиласди.

Навоий «Мажолис»да Абулқосим Бобирнинг сарой шоирларидан Вали Қаландарнинг ўз ишига, биринчи навбатда, ўз ижодий ишига бўлган муносабатини унинг ўз сўзи, ўз шеъри орқали очади. Вали Қаландар энг ёмон шоир ҳисобланишига қарамасдан, ўз ижодининг

<sup>149</sup> УзССР ФА, Ш. И. Қўлёзма. № 7732, 4-лист.

<sup>150</sup> Ш. И. Қўлёзма № 692, 32 л. (б).

тақдирига совуққонлик билан, масъулиятсизлик билан, ялқовлик, ишёкмаслик билан қарашга одатланган бўлади. Навоий Вали Қаландарнинг аҳволини жуда тўғри акс эттирган унинг ўз шеърини усталик билан топиб келтиради. Навоий ёзади:

«Вали Қаландар Бобир Мирзо оstonida мулозим эрди. Хира ва далер ва бехаё киши эрди. Сухондонлар орасида бадшешъерликка машхур эрди. Пир Будоф Ҳири шоирларин Шерозга элтганида ул ҳам борди. Нодирон бу матлаъи яхши воқе бўлубтурким:

Наям малулки, корам наку нашуд—бад шуд,  
Шавад—шавад, нашавад, кў машав чи хоҳад шуд»<sup>151</sup>.

Таржимаси: «Ишим яхши бўлмай. ёмон бўлганига хафа эмасман; бўлса бўлар, бўлмаса, охири нима бўларкан?»

Мавлоно Кавсарий деган эса, шеър ёзишга қобилияти, имконияти бўлишига қарамасдан, бу иш билан изчил шуғулланмаган, хушига келганидагина шуғулланган, бу ишга ўзида эҳтиёж сезмаган. Навоий унинг тўғрисида ёзади: «Мавлоно Кавсарий—Ҳирилиқ дурур. Қичикдин бери табъида назм айтур қобилият бор, аммо машғулдуқ қилмас»<sup>152</sup>.

Навоий ўз асидаги талантли кишиларга улар ўз талантлари билан кўзга кўринишлари учун ёрдам берган. Ўз талантини тарбиялашга, таланти билан ҳалққа хизмат қилишга интилмовчи кишиларни қаттиқ қоралаган. Шеър орқали шуҳрат чиқариб, амалдорларга танилишга, инъомлар олишга интилувчи «шоирларда мабодо шеър ёзишга заррача қобилият бўлса, бу ҳам уларнинг ўзларини тута билмаганликлари, ёмон сифатлари туфайли маҳв бўлган. Уларни кишилар тақдирламаган, уларнинг онда-сонда қўлга киритган адабий муваффақиятларига ҳам эътибор билан қарамаганлар.

Бунга ҳам Навоий «Мажолис»да бир қанча мисолларни олиб келади. У Мавлоно Ҳусравийни «даъволиқ бузург маниш» деб атайди; Ҳожа Абу Исҳоқ ҳақида эса: «Толиби илм ва хуштаб» йигит эрди. Аммо бадхўй ва мутакаббир ҳам бор эрди»<sup>153</sup>, деб ёзади ва ҳоказо

<sup>151</sup> Танланган асарлар, 3 т., 45-бет.

<sup>152</sup> Танланган асарлар, 3 т., 75-бет.

<sup>153</sup> Танланган асарлар, 3 т., 41-бет.

Бу жиҳатдан Навоий танқидчилигидан Бинойга ажратилган ўринлар, умуман, Навоий танқидчилигининг қизиқ моментларидан биридир. Навоий Бинойнинг юксак талантига тан берган. Шу билан бирга Навоий Биной ҳулқининг баъзи томонларини кескин равишда қоралаган. Навоийнинг ёзишича, Биноий «Муъажжиб» ва мутасаввурлиғидин эл кўнглига мақбул бўлмади. Бу сифат салби учун факр тариқин ихтиёр қилди ва риёзатлар ҳам тортди, чун пири йўқ эрди, ўз бошича қилган учун ҳеч фойда бермади. Эл таън ва ташниъидин Ҳирида тура олмай, Ироққа борди, андин дафи ушбу рангда овозалар юборди»<sup>154</sup>.

Навоий шоирларнинг ахлоқини баҳолашга ҳар томонлама ёndoшган. У «Мажолис»да Мавлоно Замонийни ўзидан катта шоирнинг тахаллусини ўзига тахаллус қилиб олгани, яъни камтарин эмаслиги учун койийди ва дейди: «Муносиб эмас эрдиким, улуғ кишига бежиҳат тахаллусда шарик бўлгай»<sup>155</sup>.

Навоий Мавлоно Садр Котибийнинг эса ичкиликка берилиб, ижодий ишини барбод қилганига афсусланади ва: «Чоғир ани андоқ мағлуб қилиб эрдиким, ихтиёри ҳеч ишта йўқ эрди»<sup>156</sup>,—деб ёзади.

Ўз тазкирасида Навоий баъзи шоирларни уларнинг хасислигий, қўполлиги, ўзларини ифлос ва ёмон тутишлари учун уришади. Навоий ҳам, Абдураҳмон Жомий сингари, айниқса тамаъгарликнинг душмани эди. Жомий ўзининг «Силсилатуз-зиҳаб» асарида бундай шоирларга бўлган муносабатларини жуда яхши ифода этган»<sup>157</sup>. Навоий ҳам бу ҳақда ўзининг кўп асарларида ёзади. «Мажолис»да эса бунга бир қанча қизиқ мисолларни учратимиз. Улар орасида Навоийнинг, айниқса, Мавлоно Соҳиб Балхий ҳақида ёзганлари характерлидир:

«Мавлоно Соҳиб Балхий—бовужуди шеър фанида маҳорат адвор ва мусиқий фанида ҳам комил эрди ва ўз ғазалларини ўз амалларига (куй—А. X.) боғлабдурким, далолат анинг фазойилига қилгай. Ул жумладин «Чаҳоргоҳ» амалидурким, машҳурдурур... Ва хожа Сал-

<sup>154</sup> Ўша китоб, 66-бет.

<sup>155</sup> Танланган асарлар, 3 т., 80-бет.

<sup>156</sup> Ўша китоб, 49-бет.

<sup>157</sup> А б д у р а ҳ м о н Ж о м и й, « هفت اورنگ », Тошкент, Литография, 1914, 31—32-бетлар.

моннинг маснуъ қасидасига жавоб айтибдурким, андине кўп истеъдод маълум бўлур... Ва таъбида таъма муфрит учун бовужуд фазойил эл қошида иззати камрак эрди..»<sup>158</sup>.

Шоирлик номини доим юқори, пок тутган Навоий ўзига замондош қалам аҳлларини халқ олдида ибратли бўлишига, шоирлик номига доғ текизмасликка чақирап эди. Шоирлар, унинг фикрича, халқнинг устози, ўргатувчиси бўлиши керак эди. Аммо Навоий яшаган даврда бундай ёзувчилар кам топилар эди. Чунки шоирларнинг ўзининг тарбияси ҳам мавжуд ижтимоий тузимга боғлиқ эди. Шунинг учун ҳам Навоий ўзининг сўнгги йирик асари — «Маҳбуул-қулуб»да ўзига замондош шоирлар ҳақида қўйидаги кескин мисраларни ёзган эди:

Аъдолари дур нединки дерсен аъло,  
Адолар ҳам барча данийдин адно.  
Авсаллариким, ҳечнамиға ярамагай,  
Балким нафас урмамақ алардин авло<sup>159</sup>.

Навоийнинг ўз даври адабиёти ҳақидаги мулоҳазалидан шу нарса маълум бўладики, Навоий у давр адабиётининг айрим ютуқлари билан фаҳрланган ҳолда уни асло идеаллаштиргмаган. Демак, Навоийнинг фикрича, у давр адабий ҳаракатчилигининг катта нуқсони шоирларда адабий маҳоратнинг етишмаслиги эди. Бироқ Навоий ўз даври адабий ҳаётидаги камчиликларнинг сабабларини кўпроқ жамиятнинг ижтимоий тузилишидан қидирмай, асосан талантларнинг қобилияти, ижодий ишга шахсий муносабати ва бошқалардан қидириб, адабий-танқидий қараашларида ҳам идеалистик позицияда қолди. Маълумки, Навоийнинг ўзи ҳам Хуросоннинг энг катта феодалларидан бўлишига қарамай ижодий иши учун етарли имкониятга эга эмас эди. Феодал шароитда юз бериши қонуний бўлган доимий favo ва ташвишлар унга ҳеч тинчлик бермас, осуда ҳаётга эришиб, нормал ижодий шароитга етишиш унинг умр бўйи орзузи бўлиб қолган эди. У ўзига нисбатан ниҳоятда талабчан бўлиб, ўз ёзганларига ҳеч кўнгли тўлмас, шароит бўлганда, бундан ҳам яхши ёза олишини айтар эди. У хусусан «Ҳайратул-аброр» ҳақида:

<sup>158</sup> Танланган асарлар, 3 т., 20-бет.

<sup>159</sup> «محبوب القلوب» 29-бет.

Риштаи авқот чу күтоҳ эди  
Келмади ул навики дилхоҳ эди<sup>160</sup>

дәйди ва давом этиб ўқувчига ўз орзуларини шундай баён этади:

Бўлса эди онча менга даст рас,  
Ким кеча—кундузда бир—икки нафас;  
Раф ўлубон меҳнату фарсудалиқ,  
Етса эди ком ила осудалиқ!  
Гўшаи хилват аро айлаб нашаст,  
Табни қилсан эди фикрат параст.  
Назм дури истарига хос ўлуб,  
Баҳри тахайюл аро ғаввос ўлуб;  
Қилсан эди улча хиромим дурур,  
Олсан эди ончаки комим дурур —  
Билгай эди кимгаки маъни бўлур,  
Ким равиши назм деган не бўлур!<sup>161</sup>.

Совет ёзувчилари учун Навоий орзу қилган барча имкониятлар яратилган. Улар ўтмиш адабиётнинг ҳамма яхши традицияларини эгаллаб, бадиий маҳоратда унинг энг катта намояндалари билан мусобақа ўйнаши керак.

#### 4. САНЪАТДА ҲАҚҚОНИЙЛИҚ УЧУН

Навоий ўзигача ва ўз даврида яратилган адабий маҳсулотнинг гоявий-бадиий йўналиши ва моҳиятини, ўз салафлари ҳамда замондошларининг ижодий методлари ва стилларининг хусусиятларини чуқур ўрганган ва бу ҳақда ҳам қимматли мулоҳазаларини билдириб ўтган эди. У ўзининг сўнги иирик асари «Маҳбубул-қулуб» да тоҷик ҳамда форс шоирларини уларнинг ижодининг гоявий-бадиий хусусиятларига қараб бир қанча гуруҳлар-табақаларга бўлади.<sup>162</sup> Биринчи гуруҳга Навоий «маърифати илоҳидин ғаний» яъни мистик шоирлар — Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румийни киритади. Навоий гарчи ўзи мистик шоир бўлмаса ҳам ва умуман Аттор ҳамда Румий кабиларнинг изидан бормаган бўлса ҳам, аммо бу ўринда уларнинг номини ҳурмат билан тилга олади. Чунки Навоий шайх ва ёмон диндорларни

<sup>160</sup> „Нэјғатул-эбраг“, 166-бет.

<sup>161</sup> Уша китоб, 166-бет.

<sup>162</sup> Алишер Навоий، 26–29-бетлар. محبوب القلوب

қаттиқ танқид қилишига қарамай, у ўз замонининг кишиси ўлароқ, илоҳият ва диннинг реакцион мөҳиятини англашдан узоқ эди. Ва шунинг учун ҳам у мистик шорларнинг ижодидаги асосий ғоявий-бадиий принципларни очиқ қоралаш ва фош этиш даражасига кўтарила олмади.

Бу ўринда Навоий иккинчи гуруҳга «ҳақиқат астро-рифа мажоз тариқин махлут» қилган ва каломларин бу услубда марбут этган Саъдий, Ҳусрав Деҳлавий, Сакко-кий, Ҳофиз кабиларни киритади. Учинчи гуруҳга эса Камол Исфаҳоний, Ҳоқоний, Шервоний, Анварий, Заҳирий, Асирий, Салмон Савожи каби шоирларни киритади ва улар ҳақида «мажоз тариқи алар назмиға ғолиб ва алар бу шевага кўброқ роғибдурлар»<sup>163</sup> деб ёзади. Ўз замондоши Жомий ҳақида эса Навоий «ҳақиқат ва мажоз тариқида комил ва илми иккаласида воғий ва шомил» деб ёзади. Навоийнинг тожик, озарбайжон ва форс шоирлари ҳақидаги ушбу фикрларидан шу нарса маълум бўладики, у бу шоирларнинг ижодий методларини асосан икки турга — ҳақиқат тариқи ва мажоз тариқига ажратади. Ҳақиқат тариқида асар яратган ва Навоий биринчи гуруҳга киритган бу шоирлар — ҳақиқат сирларини, яъни мавҳум илоҳий идеяларни куйловчи, реал ҳаётдан жуда узоқ, кишиларни ҳам реал ҳаётдан, ундаги актуал социал масалалардан четлаштиришга ундовчи мистик шоирлар эди. Худди шунинг учун ҳам Навоий, гарчи уларни очиқ танқид қўлмаса ҳам, улар орқасидан бормади.

Ўша давр адабиётида кент ўрин эгаллаган иккинчи йўл, иккинчи метод, Навоий белгилашича, мажоз тариқи эди. Аммо бу ўринда Навоийнинг ўзи очиқ таъкидлаб ёзишига қараганда, мажозий йўл билан асар ёзувчи шоирларнинг ўзи ҳам турли гуруҳларга бўлинар эди. Уларнинг услуби соғ услуб бўлмай, турли томонларга, маълум ички қарама-қаршиликларга эга эди. Бу гуруҳга кирган баъзи мутасавиф шоирлар илоҳий идеяларни, худо йўлига содиқлиқни адабиётда пропаганда қилишда шу мажоз йўлидан фойдаланаар, уни дин ва реакцияга хизмат қилдилар эдилар. Лекин Саъдий, Ҳофиз, Ҳусрав Деҳлавий каби ўирик санъаткорлар эса мажозий йўлдан социал идеяларни куйлаш учун, ўша даврдаги социал тузум қусурларини танқид этиш учун фойдаланган-

<sup>163</sup> Алишер Навоий, محبوب الفاویب 28—29-бетлар.

лар. Тўғри, Навоий айтгандек, уларнинг ижоди баъзи ўринларда диний мотивлардан ҳам холи эмас. Мажоз тариқи ҳақиқат тариқи билан гоҳо жуда аралашиб кетади. Умуман олганда эса, улар шу йўл билан дунёвий адабиётни яратдилар, ҳаётга яқинроқ келдилар, шу заминда реалистик адабиётнинг элементлари пайдо бўла бошлади. Кўп илғор адабиёт вакилларининг бу йўлни тутишга асосий сабаб шунда эдики, ўрта аср феодализми шароитида, дин ягона ҳукмрон идеология бўлган бир даврда ҳар қандай прогрессив идеяларни очиқ тарғиб қилиш мумкин эмас эди, адабиётда бундай йўлга киргандар дин ва давлат томонидан таъқиб остига олинар эди. Шунинг учун ҳам Навоий «Ҳайратул-аброр» асарининг ростлик таърифига бағишиланган ўнинчи мақоласида бу тўғрида ҳеч муболагасиз:

Ул кишиким тузлук эрур шон анга,  
Душман эрур гардиши даврон анга.  
Хомаки, тузлукка эрур раҳнамун,  
Кесилибон боши бўлур сарнигун<sup>164</sup>

деб ёзган эди. Шу хил сабабларга кўра ҳам илғор адабиёт намояндаларининг Ўрта Осиёдаги деярлик ҳамма вакиллари ўз ижодида мажозий йўлни тутишга, ўз ҳаётний, реал идеяларини имо-ишоралар, символ йўли билан ифодалашга, сўфилик кийимини кийишга, шу йўсунда дин ва давлат олдида ўзларини илоҳий идеялар тарғиботчиси қилиб кўрсатишга мажбур бўлган эдилар. Ташқи кўриниши жиҳатидангина символик, аслда жамият олдида пишиб етган аниқ, муҳим ғояларнинг байроқдори бўлган бу йўл Навоийгача узоқ даврларни бошидан кечирди, адабиётда кўп наслларга, юксак талант эгаларига қўл келди ва улар томонидан ишланиб, халққа анча яхши танитилган эди.

Навоийнинг ўзи ҳам ёшлик вақтидан бошлаб шу иккинчи йўлга мойиллик кўрсатган, унинг сирларини ўргана бошлаган, шу йўл намояндалари ижодининг таъсири остида ҳар томонлама камол топа борган эди. Масалан, унинг энг яхши кўрган шоирларидан бири Лутфий бўлиб, Навоий у билан ёшлик йилларида кўп шахсий сухбатларда бўлган, ундан кўп нарса ўрганганди эди. Навоий «Мажолис»да Лутфийнинг ўзига муносабати, уни яхши

<sup>164</sup> „Нәјғәтүл-әбрар“, 84-бет.

кўрганлиги ҳақида гапириб: «Бу фақир борасида кўп фотиҳалар ўқубтур»<sup>165</sup>—дейди.

Навоийнинг ўзбек шоирларидан Лутфийни севиши ҳам аввало унинг зоҳирий, дунёвий йўлни тутиб, илғор идеяларни илғор позицияда «мажоз тариқида» куйлашидан эди. Навоийнинг «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асарида биз бу ҳақда Навоий билан Паҳлавон Муҳаммад ораларида бўлиб ўтмиш бир адабий суҳбатга оид кичик, жуда характерли қуидаги эпизодни ўқиймиз:

«Паҳлавон илтифот юзидин маъхуд дастури била эгнимни тутар эрди. Муқаддима бунёд қилдиким:—«Сени бугун, дерларким, туркча назм айтур элдин эшишибизки, бу сўзни мусаллам тутарлар. Бизнинг бир саволимиз бор».

— Жавоб берай,— саволингизни айтинг.

Деди:

— Саволимиз будурки, туркгўй шуародин улча шеърлари рўзғор саҳифасида сабтдур—қайси яхшироқ айтибдурлар ва сенинг ақиданг анинг яхшироқ айтмоқиға бегонурсен!

Фақир дедим:

— Барча яхши айтибдурлар — мен бегонурмен.

Паҳлавон деди:

— Сен такаллуф ва каср нафсни қўй. Воқе юзидин сўз айтки, борини бегонурмен дерсен, барча худ бирдек эмас, албаттта. Тафовут бор.

Фақир айттимким, Мавлоно Лутфий ҳоло мусалламдурлар ва бу қавмнинг устоди ва маликул-каломидур.

Деди:

— Нечук сен Насимиини демадинг?

Фақир дедим:

— Хотирға келмади ва, бир тақдир келмас, Сайд Насимиининг назми ўзга ранг тушубдур. Зоҳир аҳли шуаросидек назм айтмайдур. Балки ҳақиқат тариқин адоқилибдур ва бу саволда сенинг фаразинг мажоз тариқида айтур эл эрди.

Паҳлавон эътиroz юзидин киноятомиз дедики, раво бўлгайки, Сайд Насимий борида Лутфий назмини писанд қилғойсен ва ҳол улким Сайд Насимиининг зоҳир юзидан мажоз тариқиға шомилдур ва маъно юзидин ҳақиқат тариқиға»<sup>166</sup>.

<sup>165</sup> Танланган асарлар. З т., 56-бет.

<sup>166</sup> УзССР ФА. Ш. И. Қўлёзма, № 5733. 8--9 л.

Бунда Навоий дунёвий адабиётнинг йирик вакили — Лутфийга бўлган зўр муҳаббатини жуда эҳтиёткорлик билан изҳор қиласиди. Лутфийнинг зоҳирий, яъни дунёвий шоир эканлигини, мажоз тариқида асар ёзганини очиқ айтади.

Мажоз йўли билан асар ёзган шоирлар умуман реал ҳаётга яқинроқ эдилар. Улар ўз позицияларида инсонга хос ҳис ва туйғуларни куйлар, ўз асарларини инсон, жамият талабларидан келиб чиқиб ёзар, илғор идеялар учун курашар эдилар. Улар жамиятда мавжуд камчиликларни, нуқсон ва қусурларни сўз назасига олар эдилар. Уларни халқнинг жонли тилига, унинг оғзаки ижодига ҳурмат билан қараб, ундан ўрганаар эдилар. Уларнинг кўплари халқ орасидан, хусусан шаҳар ҳунарманделари орасидан етишиб чиқсан бўлиб, баъзилари феодал сарой адабиёти тематикаси таъсирида бўлсалар ҳам, умуман олганда, уларнинг асарлари дунёвийлиги, ҳаётийлиги, тил хусусиятлари билан халқ оммасига мистик адабиётга нисбатан яқин эди. Бунга ўзбек шоирларидан Лутфий, Саккокий, Атоий кабиларнинг асарлари ёрқин мисол бўла олади. Лекин бундай шоирларнинг асарларида эзилган халқ оммасининг социал норозилиги, оҳ-фигонлари, орзув-умидлари ўрни билан ўзига хос йўллар билан акс эттирилган эди. Бу услубда ёзуви шоирлар, шубҳасиз, икки оёғи билан гуманистик, халқ-парварлик позициясида турар эдилар. Шунинг учун ҳам бу позициядаги қалам эгаларининг ижодий методи асосида реалистик элементлар жуда кучли эди. Улар адабиётни турмушга яқинлаштиришга интилар, ўз қаламларини инсон талабига бўйсундириб, асарларини турмуш билан боғлаб ёзар эдилар. Навоий ҳам ўз ижодий йўлини шу мажозий йўлга мансуб деб атаган ва онгли равишда тобора унинг ичига кириб борган эди. У Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут-тайр» номли мистик асарининг баязи мотивларидан илҳомланиб «Лисонут-тайр» достонини ёзар экан, «Муҳокаматул-луғатайн» да бу ҳақда гапириб, ўз асарини Аттор йўли билан эмас, балки «Мажоз» йўли билан ёзганини, ўз асарини Аттор асари характеристидан фарқ қилишини айтади: «Чун «Лисонут-тайр» илҳони била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати билан ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузумен»<sup>167</sup>.

<sup>167</sup> Танланган асарлар, З т., 193-бет

Бизга маълумки, ўз ичига ўнларча жонли ҳикояларни олган «Лисонут-тайр» асари қатор турмуш ҳодисалари ҳақида сўз юритувчи, бир қанча ўринларда реалистик бўёқлар билан безалган ва умуман катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган асар эди. Умуман Навоий ижоди реалистик элементлар билан тўлиб тошган ва у санъатда ҳаққонийлик учун, санъатни реал мақсадларга хизмат қилдириш учун изчил кураш олиб борган экан, унинг ижоди жамиятдаги қайси социал гуруҳларнинг манфаатига яқин эди? Бу саволга жавоб бериш Навоий ижодининг ғоявий-бадиий моҳиятини янада чуқурроқ очиб беради. Навоий «Ҳайратул-аброр»да ўз шеърияти ҳақида ёзади:

Шеърки ҳам тушди менинг шонима  
Ул ўту, бу тош дурур жонима.  
Не де олурмен, тузубон, баркини,  
Мумкин эмаским тутарим таркини. <sup>168</sup>

Навоийнинг юрагини ўтдай ёндирган, уни шеър ёзишга мажбур қилган нарса нима эди? Бу — доим қозондек қайнаб турган ҳаёт, унинг иссиқ нафаси эди. Навоий умр бўйи ҳаётнинг ичиди, айни қайнаб турган ерида бўлди; унинг томири қандай ураётганини, унинг талаблари, актуал масалаларини кўзи билан кўриб, юраги билан сезиб, ақли билан англаб турди, уларни адабиётда кўтариб чиқишини эса шоирлик бурчи деб билди. У «Ҳайратул-аброр»да ўз шеъриятини халқнинг реал ҳаётида «сарву, гулу, лола» эмас, ўтип каби зарур бир нарса бўлишини истаган эди. «Сабъаи-сайёр» да ҳам у ўзининг худди шу фикрига содиқ қолади, уни янада чуқурлаштиради. У, салафларининг асарлари дур ва лаъл сингари бўлса, ўзиники шарора бергувчи чақмоқ тош каби бўлишини, одамларнинг юрагига ўт солишини, турмушига иссиқлик, нур беришини истайди:

Заруратким солиб бир ўзгача тарҳ,  
Бу меҳнатномани қылғумдуур шарҳ.  
Агарчи йўқ турур дурлуқ талоши,  
Эрур тош ўлса ҳам чақмоқ тоши.

Нечаким ўтлуг ўлса лаъл пора,  
Қачон бу тошдек бергай шарора.  
Дема чақмоқ тоши — кўхи андуҳ,  
Фаму андуҳ анда кўҳ то кўҳ<sup>169</sup>.

<sup>168</sup> Нәјғәтүл-әбрар<sup>4</sup>, 167-бет.

<sup>169</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 39-бет.

Лекин бу билан бирга бу ўринда Навоий ўз асарини «ғам тоғи» деб ҳам атайдики, бу ҳам унинг ўз асарлариға баҳо беришида тасодифий бир ҳол эмас. У ўзининг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» асарларини ҳам «меҳнатнома», «мотамнома» деб атайди. «Садди Искандарий»да эса ўз қаҳрамони — Искандарни халқа адолат кўрсатишга чақириб келиб туриб, уни яна: «навосиз улуснинг навобахши» бўлишга даъват этади. «Лайли ва Мажнун» да ҳам ўз асарини нима учун мунчалик қайғули темада ёзганига жавоб бериб, буни асослаб шоир дейди:

Сомиъ неча бўлса дард парвард,  
Афсонада ҳам керакдуур дард.  
Эшитгувчи бўлса дардлайванд,  
Бордур ичи онинг ўтқа монанд...  
Эл кўнглига андин ўлғуси жўб,  
Қим келди бу навҳанинг мунги кўп.  
Мунглуг мену мунг била паёмим.  
Мунглуг кишилар сўзи каломим<sup>170</sup>.

Навоий ўзини мунглуг кишилар шоири деб атаб, ўз ижодини шу кишиларнинг ҳаёти, орзу-умиди, интилиши билан боғлар экан, улар конкрет кимлар эди? Биз Навоий асарларини синчиклаб ўқир эканмиз, бу саволга ҳам аниқ жавоб топа оламиз. У «Фарҳод ва Ширин»ни ёзиб тугатар экан, унинг ижодий иши учун тинчлик бермаётган кишилар ҳақида ёзади:

Тарааддуд меҳнатидин шод қилса,  
Улус бедодидин озод қилса.  
Маҳол уммид ила ҳар бир жафокиши,  
Дамодам урмаса бағримга юз ниш.  
Бўлуб минг ғусса ўқига нишона,  
Замирим бўлмаса замбурхона.  
Топиб таскин жафогарлар ҳужуми.  
Тепукдин тинса кўнглум марз буми.  
Чу кўрмай ком шаҳдин ҳар табаҳкор,  
Мени қилмаса олида гунаҳкор.  
Бирор бўлса шаҳ олида муотаб,  
Мени қилмаса ул ишда мухотаб.  
Бўлуб мундоқ ғаму ранжимдин огоҳ.  
Тараҳҳум айласа аҳволима шоҳ.  
Нашотим боғида бир фикр қилса,  
Ки гоҳи ғунчадек кўнглум очилса.  
Ингирма тўрт соат кечакундуз

<sup>170</sup> Танланган асарлар, 2 т., III к., 228-бет.

Йигирма тўрт дам урсам нафас туз.  
Ки андин вақтима етса ҳузури,  
Бирордик топмаса кўнглум футурни<sup>171</sup>.

Шоирга тинчлик бермаган, уни ўз ҳолига қўймаган кишилар ана шу жафо чеккан, кўнгли ғам-андуҳ билан тўлган, адолат, инсоғ қидирган мазлумлар эди. Шоҳ ҳузурида уларнинг бирдан-бир ишонган, суюнган кишиси Навоий эди ва ўзининг энг кўп вақтини шоир умр бўйи шуларнинг арзу додларини эшитишга, уларга ёрдам қилишга сарф қилган эди.

Демак, Навоийнинг ижоди реал ҳаёт билан шундай яқиндан боғланган экан, унинг адабиётшунослигига тарғиб қилинган ижодий принцип ҳам турмушга яқинлашиш, бор ёки бор бўлиши мумкин бўлган нарсанни ёзиш принципи, яъни асос эътибори билан ҳаққонийлик принципи эди. У «Ҳайратул-аброр»да:

Рост қалам халқ әрурлар салим,  
Эгри әрур хат гар эмас мустақим<sup>172</sup>.

деб ёзган ва ўзига эса:

Сўзда, Навоий, не десанг чин дегил,  
Рост наво нағмаға таҳсин дегил<sup>173</sup>.

деб мурожаат қилган эди. Яъни у ҳар қандай қийинчилик, тўскинликка қарамай, ҳақиқатни ёзиш идеясини илгари сурган эди. Ёлғонни гапирган, ёлғонни ёзган, ёлғон, қалбаки ишни қилган киши эса вақтинча муваффақият қозониши мумкин, давр ўтиши билан унинг шармандаси чиқади:

Нечаки жаҳд айласа козиб киши  
Бир икки даст илгари борғай иши...  
Элга неча маҳфи эса бу сифат,  
Зоҳир этар ёлғон ўзин оқибат<sup>174</sup>.

Низомий асарлари юз йилда мингдан бири кам бўлмаган, давр ўтиши билан миси чиқиб қолмаган, ҳамон ўзининг юксак кимматини сақлаган ҳақиқий санъат на-мунаси эди. Низомий Навоийга қадар ҳамма ёзувчилар-

<sup>171</sup> Танланган асарлар, 2 т., II к., 410—441-бетлар.

<sup>172</sup> „Нэјретул-әбрар“, 82-бет.

<sup>173</sup> Ўша китоб, 82-бет.

<sup>174</sup> Ўша китоб, 85-бет.

та қараганда ҳам ҳаётга яқинроқ кела олган ва ўз ижодида гуманизм, халқпарварлик, адолат, зулмга қарши норозилик байробини адабиётда ҳаммадан юқори күттарған, ўз асарларида ҳаётий қарама-қаршиликларни усталик билан акс эттирган, турмушдаги ўз кузатишларидан қимматли дидактик хulosалар чиқарған шоир эди. Низомий мисраларидан Навоий жонли ҳаётнинг ҳақиқий нафасини сезди ва унинг асарларига доим юқори баҳо берди.

М. Е. Салтиков-Шчедрин «Петербург театрлари» деган мақоласида реализм ҳақида гапириб шундай дейді: «Бизнинг сезишимизча, реалистик мактаб асарлари бизга ёқади, бизни ичига тортади, таъсирантиради ва ҳайраттаға соладики, шунинг ўзи ҳам унда оддий нусха кўчириш санъатига қараганда, қандайдир каттароқ нарса борлиги-га етарли далолат беради. Ҳақиқатан ҳам, киши онгининг ташқи аломатларининг биргина ялангоч тасвиридан қаноат ҳосил қилиши қийин; у бундай аломатларга тасодиғангина, шу билан бирга жуда қисқа муддатта тўхташи мумкин. Ҳамма ерда, ҳатто энг арзимас батафсилликда ҳам у (киши онги — А. Х.) фактга ҳақиқий қиммат ва куч бераолиши мумкин бўлган чуқур яширин маънонинг, ички ҳаётнинг тагига етишга интилади. Шубҳасизки, агар реализм шу талабга жавоб бермаса, у ҳеч қандай йўл билан санъатга унинг асосий ва устун элементи бўлиб кира олмаган бўлар эди»<sup>175</sup>.

Навоий Низомий ҳақида:

Маъни ҳарамян мусаххар этган,  
Сўз бикрини гарқи зевар этган,  
Назм аҳлининг афсаҳул қаломи,  
Сўз дурриға мунтазим Низомий...<sup>176</sup>

деб ёзар экан, бунда у Низомийнинг ҳаммага кўриниб турган, маълум бўлган нарсаларни эмас, балки турмушга чуқур кириб, кўпчиликка сир бўлган, ҳеч ким тагига ета олмаган фикрларни очганини, ҳеч ким фойдалана-олмаган янги бўёқлардан фойдаланганини айтади. Худди шу нарса Низомий асарларининг ёқимлилигини, кишини ҳайратга соловчи таъсири кучини бир қанча асрларга белгилаб берган эди.

<sup>175</sup> «Русские писатели о литературном труде», 2 т., 631-б.

<sup>176</sup> Танланган асарлар, 2 т., III к., 24-бет.

Улуғ рус реалист ёзувчиси ва танқидчиси В. Г. Корсленко Л. Н. Толстой ҳақидаги мақолаларининг бирида унинг ижодининг ҳаётий кучи, реалистлиги, ҳаққонийлиги, ёрқин идеялари ва бўёқларининг ҳаммасини қуёш нурига чўмган бир дунёга ўхшатиб қуйидагиларни ёзган эди:

«Толстой дунёси, бу — содда ва ёрқин қуёш нурларига чўмган дунё, ҳамма нарсанинг акс эттирилиши ўз ўлчови, пропорцияси бўйича ва ундаги ёруғ ва қоронғи томонлар воқелик ҳодисаларига мос, ижодий уйғунлик эса табиатнинг органик қонунларига мувофиқ ҳолда содир бўлган дунёдир... Унинг манзаралари устида қуёш нур сочиб туради, доққа ўхшаш булутлар сузуб юради, инсонга хос шодлик ва қайғу ҳам кўринади, гуноҳ, жиноят ва яхшилик ҳам бор... Ҳамма бу ҳаёт, ҳаракат билан қимирлаб, инсон эҳтироси, инсон фикри билан, гоҳ юқорига интилиб, гоҳ пасайиб қайнаб турувчи образлар ҳаёт ижодига бутунлай мос шаклда яратилган; уларнинг ўлчовлари, бўёқлари, уларнинг ўзаро ўрнашишдаги пропорциялари тўғри ойна экрани сингари борлиқнинг ўзаро алоқаси ва қоронғи ҳамда ёруғ томонларини аниқ ва равшан акс эттиради»<sup>177</sup>.

Навоийнинг Низомий ҳақидаги фикрлари ҳам асардан асарга чуқурлашиб бораркан, Навоий ҳам санъаткор танқидчи сифатида образли муҳокама юритиб, Низомий асарларининг ғоявий-бадиий моҳиятини тобора яхшироқ очади. У «Садди Искандарий»да Низомий «Хамса»си ҳақида ёзади:

Чу машғул бўлдум тамошосиға,  
Ўтуб водиу тогу дарёсиға.  
...Жаҳоне кўрунди кўзумга ниҳон,  
Ниҳон балки ҳар байти ичра жаҳон.  
Қаю гўшаким, нозир ўлдум даме,  
Назарға эди жилвагар оламе!<sup>178</sup>

Бунда Низомий асарлари води, тоғ ва дарёларга эга бўлган ажойиб тамошогоҳга, «жилвагар олам»га ўхшатилади. Ўзида сонсиз-саноқсиз энг ҳаётий ҳамда актуал проблемаларни акс эттирган Низомий асарларига нисбатан ушбу ўриндаги каби реал борлиқдан олинган жонли сифатлар айниқса ёпишиб тушган эди. Бу билан Навоий

<sup>177</sup> «Русские писатели о литературном труде», 3 т., 633-бет.

<sup>178</sup> Танланган асарлар, 2 т., V к., 24—25-бет.

Низомий асарларининг реалистик кучини, замонавий ҳамда ҳаётий қимматини жуда тўғри ифодалаган эди.

Навоий доим ўзини Низомийга нисбатан шогирд деб атади ва бу билан фаҳрланди. Бироқ Навоий принципиал ижодкор, принципиал адабиётшунос эди. У Низомий, Деҳлавий асарларини ҳеч вақт идеаллаштирумади, уларни ўқиб, улардаги баъзи муҳим камчиликларни, изчилсизликларни, қарама-қаршиликларни, ҳаққонийликдан чекиниш ҳолатларини, эҳтиётсизликларни кўриб, уларни қаттиқ, лекин самимий танқид қилди. У бу ҳақда «Сабъаи-сайёр»да:

Лек гавҳар сочарда аҳли карам  
Бир сори кўп тушар, яна сори кам.  
Ҳар тараф дур сочилмоғи яксон —  
Эҳтиёт айламай эмас осон<sup>179</sup>.

деб ёзар экан, ўзининг бу салафлари асарларида дурлар ҳамма ерга бир текисда сочилмаганини айтиб, сўнг бу фикрини конкретлаштиришга, исботлашга ўтади.

Албатта, Низомий ижодида, XV аср илғор адабиёти нуқтаи назаридан қараганда, баъзи камчиликлар бўлиши табиий эди. Чунки Низомий яшаган давр билан Навоий яшаган давр орасида адабиёт,— халқнинг адабиётга бўлган талаблари анча ўсган, адабий-танқидий фикр ҳам тараққий этган эди. Бу ўз ўрнида Навоийнинг адабий танқидчилигига ҳам ўз таъсирини кўрсатмасдан иложи йўқ эди. Бу жиҳатдан Навоий Низомийнинг айниқса «Хусрав ва Ширин» ҳамда «Ҳафт пайкар» достонлари устида кўпроқ тўхтади ва бу достонларни ғоявий ва бадиий жиҳатдан чуқур анализ қилишгacha ботинди. Навоий танқидчилигининг бу моментлари ҳақида кўп кишилар, хусуан Е. Э. Бертельс<sup>180</sup>, О. Шарафуддинов<sup>181</sup>, Ҳа-

<sup>179</sup> Танланган асаралр, 2 т., IV к., 40—41-бетлар.

<sup>180</sup> Қаранг: Е. Э. Бертельс, «Навои и Низами» Статья. Сб. «Алишер Навои», 1946 г., М.-Л.; «Навои», Изд-во АН СССР, М. Л., 1948.

<sup>181</sup> Қаранг: О. Шарафуддинов, «Алишер Навоий». Уздавнашр, Тошкент, 1948 й.. «Баҳром Гўр образи ва Сабъаи сайер» тўғрисида» (мақола), Алишер Навоийнинг «Танланган асарлари», 2 т., IV к., Уздавнашр, Тошкент, 1948.

мид Олимжон<sup>182</sup>, В. Зоҳидов<sup>183</sup>, X. Ёқубов<sup>184</sup> ва бошқалар ҳам ўз мақола ва асарларида тўхталиб ўтганлар. «Хусрав ва Ширин» достони бўйича Навоийнинг Низомийга биринчи эътирози шу асарнинг марказий киши образларидан бири — Хусрав устидадир. Маълумки, Низомий достонида Шириннинг севгилиси — Хусрав ўзида кўп қарама-қарши сифатларга эга бир киши. Бир томондан у, жамиятдаги ўз ўрнига кўра эрон подшосининг ўғли, кўп вақт бегам, ўзи подшоҳ бўлатуриб, мамлакат ҳақида ўйламовчи, машшатга муккасидан кетган, худбин, ўз манфаати учун истаган жинои жилларга ҳам қўл урувчи, ишқда бекарор, булҳавас одам. Унинг ҳарами гўзалларга тўла, уларнинг бирини қўйиб, бошқаси билан муносабатда бўла беради; Шириннинг уни ҳаддан ортиқ севишини била туриб, Византия подшосининг қизи Марям билан оиласи турмуш қуради. Исфаҳон гўзали Шакарни ҳам ўз ҳарамига олиб келиб, у билан айшу-ишратда бўлади; Ширин билан бирга бўлиб қолгандага эса, ўзининг жамиятдаги ролини бутунлай унугиб, айшу-ишратга, овга берилади; ажойиб қаҳрамон Фарҳодни унинг севгилиси — Ширинга ошиқ бўлгани учун ҳийла-найранг билан ўлдириради ва ҳоказо. Иккинчи томондан асарнинг баъзи ўринларида, айниқса охирги қисмларида, яъни Хусрав Ширинга уйлангандан кейин, у мамлакатни яхши идора қилишга киришмоқчи бўлар экан, ёки ўлим олдида ўзининг олдинги ёмон қилмишларига пушаймон бўлар экан, уни Низомий ижобий қаҳрамон сифатида тасвирлайди. Умуман Хусрав Низомий асарида ҳам салбий қаҳрамон бўлиб, Низомий ўз олдига унинг образида ҳоким табақа вакилларининг қусурларини фош қилишни мақсад қилиб қўйган эди. Навоий ҳам Хусравни салбий қаҳрамон сифатида тушунди. Лекин Навоий асосий қаҳрамонлардан бири қилиб салбий типни олишга қарши чиққан ва асарнинг асосий қаҳрамони қилиб ижобий типни, Ширинга лойиқ, олийжаноб ҳислатларга эга бўлган кишини олишни истар эди. Шунинг учун ҳам у бунинг учун Низомийни қаттиқ танқид

<sup>182</sup> Қаранг: «Родонаачальник узбекской литературы» тўплами. 50—54-бетлар.

<sup>183</sup> Қаранг: В. Зоҳидов, «Етти хазина» (мақола), «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 9/V—1948, № 92.

<sup>184</sup> Қаранг: X. Ёқубов, «Навоийнинг Сабъаи-сайёр» достони (мақола), «Шарқ ўлдузи» ж-ли, 1948 йил, № 5.

қилди. Низомийга эргашиб Хусрав Дехлавий ҳам ўз «Хусрав ва Ширин»ида шу нарсани қайтарган эди. Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонининг кириш қисмида уларнинг бу қилганларига қўшилмай, қўйидагиларни ёзди:

«Вале чекканлар ушбу жомидин роҳ,  
Саросар бўлдилар Хусравга маддоҳ.  
Ки мулки андоғу, ойини мундоқ,  
Сипоҳи андоғу, тамкни мундоқ.  
Гаҳи Шабдизи олам гардидин деб,  
Замони ганжи бодовардидин деб,  
Нашоти базмда хонлар мурассасъ  
Не хонлар, қасру-айвонлар мурассасъ,  
Бузург Уммид ҳикмат жўйи онинг,  
Не ҳикматжў, хушомадгўйи онинг.  
Топиб гаҳ Марям оғушида ором,  
Шакар ҳалвосидин гоҳи олиб ком.  
Бўлуб Ширинга ошиқ подшиҳвор,  
Ки ул маҳбуб ўлуб, гоҳи парастор»<sup>185</sup>

Навоийнинг назарида, ўз-ўзидан Хусрав ақлли, гўзал, вафодор Ширинга лойиқ киши эмас эди. Унга лойиқ киши эса Низомий асарида бор эди. Бу, Ширинни жонидан ҳам ортиқ севган мард, қаҳрамон, меҳнат кишиси — Фарҳод эди. Фарҳод эса Низомий асарида иккинчи планда, Фарҳод билан Ширин муносабатлари эса эпизодик ҳолда тасвирланган эди. Навоийнинг фикрича, достоннинг асосига Фарҳод ва Ширин муносабатларини олиб, шуларни ривожлантириш ва кенгайтириш керак эди. Бундай қилмагани учун Низомий асарининг Фарҳодга бағишлиланган моментларининг эпизодикигини танқид қилиб Навоий ёзди:

«Чу аввалги фасиҳи Ганжа парвард<sup>186</sup>  
Рақамзад қилди бу афсонай дард.  
Деди Фарҳод бир хорокан эрди,  
Ва лекин ўз фанида якфан эрди.  
Магар Ширинга бўлди орзуи,  
Чиқармоқ хора ичра турфа жўйи.  
Бу иш устодин истар эрди ул ҳур,  
Ки таъриф этти ул маҳзунни Шопур.  
Париваш дедиким, келтургил они,  
Бориб Шопур келтурди равони.  
Анга чун пардалар кенидин ул ой  
Такаллум бирла бўлди кор фармой.

<sup>185</sup> Танланган асарлар, 2 т., II к., 38-бет.

<sup>186</sup> Низомий.

Унин онинг эшитгач хаста Фарҳод.  
Бўлуб ошиқ, чекиб аффону-фарёд,

Қарору сабр итти, хуши кетти,  
Анга етти иши охирки йитти»<sup>187</sup>

Худди шу ўринда Навоий Хусрав Деҳлавий билан Ашрафнинг шу мавзуъдаги достонларига ҳам тўхтаб, улар ўз достонларига баъзи ўзгаришларни киритган бўлсалар-да, аммо асарларининг асосий сюжет линиясини Низомий каби тузганларини айтади. «Фарҳод ва Ширин»-да Навоий яна шуларни ёзади:

Ародадеб бир-икки достон ҳам,  
Дебу Фарҳоддин айтиб нишон ҳам,  
Ки бир хоро шигифи кўҳсори,  
Бўлуб Ширин ғамининг бекарори.  
Нечакун васл учун айлаб таку-дав.  
Ани ҳам ўлтуруб тош ичра Хусрав<sup>188</sup>.

Аммо масаланинг яна бошқа томони ҳам бор. Низомий ўз достонларини ёзишга киришар экан, кўп вақт тарихий афсонларга, воқиаларга мурожаат қиласар ва ўз асарларининг сюжетини шу афсоналарга асослашга, у афсоналарни бузмасликка ҳаракат қиласар эди. Низомий «Хусрав ва Ширин»да ҳам, даврининг традициясига кўра, маълум дараҷада тарихий афсонларга ассосланган ва натижада Хусравни, унинг характерини ўша афсоналарда қандай бўлса, шундай тасвирлашга мажбур бўлган эди. Лекин Навоийнинг фикрича, зарур бўлганда, у афсоналарни шоир ўзгариши, ўз идеяларига мослаштириши адабиёт қонунлари рамқасига киради. Бу ўринда Навоийнинг Низомийга билдирган эътирозига қарши ўлароқ шундай эътиroz билдирилиши ҳам мумкин: ахир, ижобий идеяларни салбий образлар орқали, салбий мисолларда тасвирлаш, ифодалаш мумкин-ку! Гап шундаки, Низомийдаги Хусрав образининг берилишида катта қарама-қаршилик бор. Асарнинг охирида Низомий ўз Хусравини тузалган, тавба қилган ҳолда, ижобий киши қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Навоий эътирозининг моҳияти ҳам шундаки, у ўзида мавжуд ижтимоий тузум билан, унинг ахлоқ қоидлари билан боғланган Хусрав ва хусравларга хос камчиликларнинг аслда

<sup>187</sup> Танланган асарлар, 2 т., II к., 39-бет.

<sup>188</sup> Уша китоб, 39-бет.

тузалишига чин кўнгилдан ишонмас эди. Низомий ҳақ-қонийлигидаги изчилсизликни ҳам Навоий шунда кўрган ва ундан кўз юмиб ўтолмаган эди.

Навоий ўз салафларини уларнинг ижодларидағи бу хил нуқсонлар учун танқид қилибгина қолмасдан, балки улар билан шоир сифатида ижодий мусобақага ҳам киришади, жаҳон адабиёти хусусан ўзбек адабиётида ўл-мас янги ажойиб образлар яратади.

Навоий «Фарҳод ва Ширин»да ўз асарининг бош қаҳрамони қилиб халқ афсоналарининг қаҳрамони — Фарҳодни олди ва биринчи планда халқ эртаклари, дostonларидағи традициялардан фойдаланиб, ўрганиб, ижобий қаҳрамон Фарҳодни тасвирлади, яъни Навоий ўз достонини яратишда Эрон тарихий хроникаларига эмас, балки ўзида кўп соғлам реалистик асосларга эга бўлган халқ ижоди асарларига, ўз мамлакати, халқи тарихи билан боғланган тарихий китобларга асосланди. Буни унинг қўйидаги сўзлари тўла тасдиқлайди:

Бурун жам эт неким бўлғай таворих,  
Борида иста бу фархунда тарих,  
Топилгай шояд андоғ бир неча сўз,  
Сўз айтур элга ул ён тушмаган кўз<sup>189</sup>.

Навоийнинг ижобий қаҳрамонни бош қаҳрамон қилиб олиш ҳақидағи идеяси адабиётни кенг халқ оммасига яқинлаштириш, ҳатто унда бош қаҳрамон қилиб ўз фазилатлари билан халқ оммасига яқин кишини олиш керак деган гап эди. Унинг фикрича, халқ Фарҳод каби ижобий, ҳатто идеал қаҳрамонларни, турмушда ўз орасидан қачон бўлмасин етказиб бера олади. Фарҳод ўзининг юксак фикрлилиги, виждонлиги, меҳнатсеварлиги, мардлиги, соғ муҳаббат эгаси бўлиб, ўз севгисига содиқлиги каби олийжаноб сифатлари билан халқга яқин, халқ оғзаки ижоди асарлари қаҳрамонлари типидаги одам. Бундай сифатлар, Навоий фикрича, ҳоким синф вакилларида бўлиши қийин ва Навоий бу ҳақда «Ҳайратул-аброр»нинг сultonларга бағишлиланган мақолатида очиқ ёзадики, бундан аввалги бобда бунга мисол ҳам келтирган эдик.

Навоийнинг халқ ижодига, халқ ва мамлакат тарихига бу хил яқин келиши, адабиётдаги реалистик йўналиш-

<sup>189</sup> Танланган асарлар, 2 т., II к., 39-бет.

нинг тараққиётини намойиш килувчи, адабиётнинг XII аср Низомий даврига нисбатан XV асрда халқчиллик масаласида анча юқори кўтарилганини исботловчи, адабиётшуносликнинг ҳам халқпарварлик ва инсонпарварликни ёқлаш даражасига кўтарилганини кўрсатувчи ёрқин бир факт эди. Навоий Хусравни эса бутунлай салбий қаҳрамон қилиб, иккинчи планда тасвиirlади. Бу, «Хамса»чилика энг катта, энг дадил новаторлик ва муваффақият эди.

Низомийнинг Навоий танқидчилигидан катта ўрин олган иккинчи асари—«Ҳафт пайкар»дир. «Ҳафт пайкар» достонида Низомий ўзининг асосий мақсади қилиб мамлакатниadolатли равишда идора этувчи идеаль подшоҳ образини яратишни кўйган эди. Шоир бунда анча муваффақият қозона олган. Масалан, асарнинг бош қаҳрамони Баҳром подшолик тахтига чиққандан кейин мамлакат ободонлаша бошлайди, тўрт йил давом этган қурғоқчилик даврида, Баҳромнинг доноларча ўтказган тадбири натижасида фақат бир киши очликдан ўлади, ташки душманларга қарши муваффақиятли жанглар олиб борилади, золим, хиёнаткор вазир — Рост Равшан, унинг сирлари фош бўлгандан кейин, қаттиқ жазоланади. Ҳатто Баҳром умрининг охирида кўп ўйин-кулгилардан ҳам ўзинни тортадиган бўлиб қолади, ҳарамни ёпади, бутун фикру-зикри мамлакатни яхши идора этишга қаратилади ва ҳоказо.

Навоий Низомийнинг «Ҳафт пайкар»ини текширар экан, у бу асарнинг асосан учта камчилигини кўрсатади. Мұҳаббатга—кишини ғайратга киргизувчи, кишини безаб турувчи, кишини яхши ишлар қилишга ундовчи зарур ва олийжаноб ҳис сифатида қараган Навоий Низомий достонида биринчи галда ҳақиқий, катта ишқни кўрмайди. Баҳромнинг Фитнага бўлган севгиси унинг олдинги асарларидаги ишқ тасвирига нисбатан енгил тасвиirlанган, унга берилган ўрин ҳам кам эди. Навоий биринчи навбатда Низомий ва Хусрав Деҳлавий асарларининг шу томони ҳақида ёзади:

«Бири буқим, йўқ анда мояи дард,  
Қилдилар ишқ сўзидин ани фард...»<sup>190</sup>.

<sup>190</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 41-бет.

Умуман Навоийнинг бу эътирози тўғри эди. Чунки Низомийнинг ўзи ҳам, юқорида айтганимиздек, ўз асарида ишқ масаласини асосий масала қилиб қўймаган эди. Тарихий афсоналарни тўғри акс этдиришга ҳаракат қилган Низомий Баҳромнинг қаҳрамонлиги, ҳар ишда муваффақият қозонишини кўрсатар экан, Е. Э. Бертельс айтгандек,<sup>191</sup> уни муҳаббат азобида кўрсатишин унга унча муносиб кўрмади. Навоий эса ўз «Сабъайи-сайёр» ини ёзар экан, унинг сюжетини ишққа асослади ва буни бадиий адабиёт нуқтаи назаридан мумкин деб ҳисоблади.

Навоийнинг фикрича, аввало Низомий «Ҳафт-пайкар»ининг, сўнг Ҳусрав Дехлавий «Ҳашт-беҳишт»ининг ҳаққониятга тўғри келмовчи, авторларнинг тўғри йўлдан чекинганини кўрсатувчи иккинчи нуқсони Баҳромнинг Фитнани ўлимга ҳукм қилгандан сўнг етти қаср солдириб, етти қасрга етти мамлакат подшоҳларининг қизларини олиб келтириб, уйқу ва кайф вақтида уларга афсоналар айтдириши эди.

Воқиа ва кишилар характеристини ишонарли қилиб тасвирлашга ҳаракат қилган Навоий Низомий ва Ҳусрав Дехлавий асарларининг бу моментларига тўхталиб, Баҳромнинг уйқули ва кайфли ҳолатига афсонанинг зарурлигини ҳамда умуман, подшоҳ қизларининг афсона биллишларини реал эмас деб топади. Навоий афсона айтиш, бу катта ҳунар эканлигини, у ҳамманинг ҳам қўлидан кела бермаслигини таъкидлайди. Навоий ёзади:

Бўйла туҳматки айш учун Баҳром,  
Ясади етти қаср сургали ком.  
Етти иқлим шоҳидин етти қиз,  
Ҳар бири лутфу ҳусни гоятсиз,  
Етти қасри ичига келтурди,  
Қом ҳарқун бири била сурди.  
Турфа буқим чу бўлди бода параст.  
Қилди оқшомга текру ўзни маст.  
Үйқу комин олурға мастона,  
Шўҳларға буюорди афсона.  
Бу ажабким, алар дағи дедилар.  
Қиссаҳон қизлари магар эдилар?!  
Тонгдин оқшомга текру пайдарпай,  
Улки ичкай қадаҳ тўла-тўла май.  
Анга худ ғафлат ўлди даъбу сифат,  
Үйқусига фасона не ҳожат?  
Бўлса ҳам ақл манъ қилмасму?

<sup>191</sup> Е. Э. Бертельс, «Навои и Низами» (статья) в Сб. «Алишер Навои». 84—85-бет.

Қисса айтур киши топилмасму?  
Ким неча нозанин ҳарамларини,  
Жон ҳаримида муҳтарамларини,  
Ки алар ғамзаси қилиб жоду,  
Юз туман кўздин элтигай уйқу.  
Лаблари қатл учун шароб олуд,  
Қўзлари ишва бирла хоб олуд,  
Ҳукм қилгойки сиз фасона денгиз!  
Демангиз узру, бебаҳона денгиз!  
Бўлунг уйғоқлик ичра фарсуда,  
Мен бўлай уйқу бирла осуда.  
Бўйла таклиф кимса қилғайму?  
Одамидин бу сўз очилғайму?<sup>192</sup>

Навоий ўз устозларининг асарларида бу хил камчиликларнинг бўлишига сабаб, уларнинг ўз асарларига етарлик диққат билан қарамаганликлари, бир оз ғууруга берилганликлари деб кўрсатмоқчи бўлади:

Ким маҳорат ани қилиб магрур,  
Воқиф ўлмай тушар ишига қусур!<sup>193</sup>  
Балки устод эдилар комил,  
Бўлдилар гарралик била ғофил!<sup>194</sup>

Маълумки, Навоий «Сабъаи сайёр»ида афсона айтувчилар афсона айтиш қўлидан келадиган ва турли мамлакатлардан келган мусофиirlардир. Навоий бу ўринда «Хамса»чиликка яна бир ўз янгилигини киргизган ва ўз устози Низомий кетидан Хусрав Деҳлавий ва бошқалар каби кўр-кўрона эргашмаган.

Навоийнинг бу асар бўйича учинчи катта эътирози Баҳром образи устидадир. Низомий Баҳром образини, юқорида айтганимиздек, чуқур ғоявий мазмун билан бойитган ҳамда уни Фирдавсийга нисбатан анча юқорига кўтарган. Низомий Баҳром образи орқали ўз замонасига нисбатан энг муҳим ижтимоий масалаларни, илгор қарашларни илгари сурди. Тўғри, Баҳромнинг ҳам камчиликлари бор. У ўз севимлиси — Фитнага нисбатан жуда бераҳмлик кўрсатади, баъзан ўз подшолик бурчини унуби, машшатга берилади, ҳақиқий севгидан баҳраманд эмас ва ҳоказо... Аммо унинг бу камчиликлари унинг ижобий томонларига нисбатан кам салмоқقا эга. Яна бир карра айтиш мумкинки, Низомий ўз асарида одил

<sup>192</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 42-бет.

<sup>193</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 41-бет.

<sup>194</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 43-бет.

шоҳ образи — Баҳром образини яратишда маълум муваффақиятларга эришган. Ушбу ўринда биз Е. Э. Бертельснинг бу ҳақдаги фикрига тўла қўшиламиз<sup>195</sup>. Аммо Навоий бу образга етарли баҳо бера олмади ва уни бутунлай салбий қаҳрамон деб нотўғри тушунди. Бунинг натижасида у Баҳромни «нодон» деб атаб, қуидагиларни ёзади:

Бўлди, фарзан, бу навъ бул-ажаб иш,  
Бул-ажаброқ яна бу иш бўлмиш:  
Ким мунунгдек икки ваҳиди замон,  
Ҳар бир ўз вақтида фариди замон,  
Бўйла нодон учун ёзиб авсоф,  
Анга қилғайлар ўзларин вассоф.  
Мадҳини беҳисоб ёзгайлар,  
Балки мавзун китоб ёзгайлар.  
Ҳар бир ул назмида кўруб кўп ранж,  
Қилғай ўз «Панж»дин бир ганж.  
Олло, олло! не ганж бўлғай бу!  
Сарбасар элга ранж бўлғай бу!<sup>196</sup>

Навоийнинг Низомий Баҳроми ҳақидаги бу фикрлари билан келишиш мумкин эмас. «Сабъаи сайёр»да Навоийнинг ўзи ҳам, О. Шарафуддинов ёзганидек, Низомий Баҳромининг бальзи хусусиятларини — унинг уста чавандозлиги, ажойиб мерганлиги, одил подшоҳлиги, душманга қарши омонсиз курашувчи қаҳрамонлиги ва бошиқаларини ўз Баҳромида сақлади. Аммо Навоий Баҳромнинг эҳтиросли ошиқлик томонини кўпроқ бўртдиришга ҳаракат қилди ва, юқорида айтганимиздек, ўз достонида ана шу эҳтиросни очишга кўп ўрин бафишлади. Бу ўринда биз О. Шарафуддиновнинг шу ҳақдаги фикрини тўғри деб топамиз<sup>197</sup>. Натижада у бутунлай янги характердаги бир асар яратди. Бунда яна шуни таъкидлаш керакки, Навоийда Баҳром образи иккинчи даражали образ сифатида тасвирланди. Биринчи даражали образлар эса Навоий асарида етти мусоифир ҳикояларидағи образлардир.

Навоий тарихий темада асар ёзганда тарихни бузмасликни, уни қандай бўлса шундай тасвирлашни, бунинг

<sup>195</sup> Е. Бертельс. «Навои и Низами» (ст.) в Сб. «Алишер Навои», 85 стр.

<sup>196</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 43-бет.

<sup>197</sup> Алишер Навоий, «Танланган асарлар», II т., IV к. (О. Шарафуддиновнинг «Баҳроми Гўр образи ва .Сабъаи сайёра» тўғрисида» номли мақоласига қаралсин).

учун тарихий фактларни пухта ўрганишни талаб этар эди. У, масалаи, «Сабъаи-сайёр»ни ёзишга киришар экан, шу типда достон ёзган «Хамса»чи шоирларни, улар ўз темалари тарихини яхши ўрганмаганлари, уни чуқурлаштирганликлари учун койиб дейди:

Ўзгалар ҳам йўнуб бу ишга қалам,  
Айладилар бу достонни рақам.  
Езиллар ҳар неким ҳуш айладилар,  
Сафҳани чун мунаққаш айладилар.  
Не эшишганни айлабон тасдиқ,  
Қилдилар назм, айламай таҳкиқ.  
Қим қаламзан қилур замон таҳрир,  
Топмиш эди фасона кўп тағиیر.  
Чину-ёлғонни қилмайин маълум,  
Нома зимнида қилдилар манзум.  
Сенга навбат чу етти саъй эттинг,  
Қиссани ҳарф-ҳарфига эттинг.  
Сидқу-кизбода ончаким мақдур,  
Саъй этиб нома айладинг мастиур.  
Яна буким, алар ёзарда варақ.  
Бердилар чун рақам ишига насақ.  
Қисса кўпроқ эканини билмадилар.  
Яна истарга саъй қилмадилар.  
Бири назм ичра ҳареким қилди,  
Анга етганда ўзга ҳам қилди.  
Бу жиҳатдиан басе ғариб умур  
Қолди олам эли аро мастиур.  
Сен бу ишнинг пайига чун бординг,  
Эски дафтар басе кўп ахтардинг<sup>198</sup>.

Унинг ўзи эса «эски дафтар» ахтаради, шу асосда маълум темани, афсонани бутунлай янгидан фикрлаб, янгидан яратади. У Искандар ҳақида асар ёза бошлар экан, бу ҳақдаги афсонани ҳам синчиклаб ўрганади ва уни қайтадан тирилтиришни олдига мақсад қилиб қўяди:

Неча зойил ўлса ҳаёти анинг,  
Тирилсин бу дам бори оти анинг<sup>199</sup>.

Лекин Навоий тарихий ҳаққонийлик учун курашар экан, бадиий адабиётнинг ўзига хос хусусиятларини инкор этмайди. У «Ҳайратул-аброр»— да:

---

<sup>198</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 286-бет.

<sup>199</sup> Танланган асарлар, 2. т., V к., 11-бет.

Сўз аро ёлғон киби йўқ нописанд,  
Айлар анинг назмини доно писанд<sup>200</sup>

дер экан, бу билан у бадиий тўқима, муболаға, фантазия ва ҳоказоларнинг адабиётда роли катталигини уқдиради. Лекин Навоий қандай тўқима, қандай муболаға, қисқаси, қандай «ёлғон»нинг тарафдори эди? Совет ёзуучиси А. Н. Толстой бадиий адабиётдаги «тўқима»нинг роли, қандай бўлиши кераклиги ҳақида қўйидагиларни ёзган эди: «Тўқима» сўзига... унча жиддий нарса эмас, чунончи: турмушдан кўчирилган бўлса, демак — тўғри; ўйлаб чиқарилган бўлса — бу «адабиёт»... деб қараб бўлмайди. Албатта, ёзувчининг виждонига боғлиқ бўлган тўқима бўлади, лекин турмушнинг типик ҳодисаларига кўзни очадиган тўқима ҳам бўлади. Ахир «Ревизор»— бошдан охир, деярлик ҳеч учраши мумкин бўлмаган тўқима, шунга қарамай шаҳар ҳокимлари ва хлестаковлар ҳалигача трамвайларда биз билан учрашиб, эгилиб саломлашиб туради-ку. Тўқима масаласида худди шундай ишлаш: тип ва типик нарсаларни бўлақ-бўлак, қисм-қисм қилиб йиғиш керак...»<sup>201</sup>

Навоий ҳам, бизнингча, худди шунга яқин турмушда юз берини мумкин бўлган ёки киши тасаввурига сифадиган тўқима ва муболағаларнинг тарафдори эди. У «Ҳайратул-аброр»да:

Чин демаки ҳарза-ву ҳазён бари,  
Турфа буқим, яхшиси ёлғон бари—<sup>202</sup>

деб, яъни ўз шеърларининг энг яхшиси — бутунлай ёлғондан иборат эканлигини ёзар экан, тахминан шу идеяни илгари сурган эди. Ахир унинг «Хамса»га кирган дostonларининг биронтаси ҳам турмушда аниқ бўлган воқиалар асосида ёзилмаган-ку! Шунга қарамасдан, улардаги воқиалар, киши образлари кишини нақадар ҳаяжонга солади, феодал даврдаги мавжуд ҳаётнинг бир қанча характеристерли томонларини кўз олдимизга келтиради, ун-

<sup>200</sup> «Нәјретул-әбрар», 19-бет. Бу байт «Маҳбубул-кулуб» да:  
Сўз ичраки ёлғон эрур нописанд

Чу назм эттилар — қилди доно писанд  
шаклида ўзгартирилиб, яъни мазмунан янада ойдинроқ формада тилга олинади.

<sup>201</sup> Алексей Толстой, Полное собрание сочинений, т 13, 563-бет.

<sup>202</sup> «Нәјретул-әбрар», 167 бет.

даги кўп социал ва ҳаётий масалалар билан таништиради. Дин аҳллари томонидан шоирлар ёлғончи деб аталиб, обрўисизлантирилган бир вақтда Навоий бу билан ижодий ишдаги бу хил хусусиятларни назарий жиҳатдан тўғри деб топади ва асосслайди. У «Садди Искандарий» достонини ёза бошлар экан, ўзига хитоб қилиб:

Билик тахти узра чиқиб ўлтурай,  
Хаёл элчисин ҳар тараф чоптурай<sup>203</sup>

дейди ва юксак фантазияларга берилади. Навоий «Сабъай-сайёр»да ўзбек халқ әртаклари асосида яратилган ҳикояларни шавқ-завқ билан ёзар экан, халқ фантазиясининг юксак чўққиларига чиқади, халқнинг энг юксак фояларини кўйлади, киши хаёлини азобли феодал ҳаётдан ёрқин ва гўзал оламга олиб кетади, яхши инсоний фазилатларнинг ёмонлик, жаҳолат устидан ғалаба қозонишини тасвирлайди. Бу ҳикоялар ҳақида Навоийнинг ўзи ёзади:

Ҳарбир уйнинг муқими фарзона  
Менга қилди баён бир афсона.  
Ким ўз иқлими ичра воқи эди,  
Ўзга кўзга ажаб мувоқи эди.  
Ҳарбир афсонада гаройиб кўп,  
Ҳар гариб иш аро ажойиб кўп.<sup>204</sup>

Лекин Навоий романтизми халқнинг реал орзу ва истакларига, халқ кучига, яхшиликтининг ёмонликни енгизига асосланган эди.

Навоий гарчи ҳаққонийлик, ростгўйликни тарғиб қиласа ҳам, аммо унинг ростгўйлиги, реализми содда, бошланғич формадаги ва кенг маънодаги реализм эди. У ҳаётдаги қарама-қаршиликларни кўриб, уларни ўз асарида акс эттиришга, ундаги етакчи кучларни, асосий тенденцияларни аниқлашга интилса ҳам, бироқ бу қарама-қаршилик ва ҳоказоларнинг ички моҳияти ва қонуниятларини билишдан, уларнинг адабиётда илмий аниқликдаги бадиий ифодасини, диалектик инъикосини талаб этишдан узоқ эди.

Навоий адабий асарда тасвирланган воқиа ва характерларнинггина эмас тасвирий ифодаларнинг, эпизодлар-

<sup>203</sup> Танланган асарлар, 2. т., V к., 10-бет.

<sup>204</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 37-бет.

нинг ҳам ишонарли бўлишини истаган. Бу ҳақда «Мажолис»дан кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, Шайхим Сухайли — Лайлининг хасталиги ҳақида гапириб келиб, унинг иягини сўлиган олмага ўхшатишини у жуда ҳаётий, тўғри деб баҳолайди.

Улуф санъаткор-адабиётшунос Навоий бадиий адабиётда мажоз билан яширинган ҳаққонийлик йўлини ёқлар ва уни актив ҳимоя қиласар экан, бошқа ижодкорларнинг ижодий методининг қанчалик илгорлигини белгилашга ҳам шу принцип асосида ёндошади. Улуф рус танқидчиси В. Г. Белинский ўзининг «М. Лермонтов шеърлари» номли мақоласида: «Шоир қанчалик юксакликка кўтарилиган бўлса, у шунчалик кўп ўз туғилган жамиятига тегишли бўлади, ундаги қобилиятнинг ўсиши, йўналиши, ҳатто характери ҳам жамиятнинг тарихий ривожланиши билан шунчалик чамбарчас боғланган бўлади»<sup>205</sup> деб ёзган эди. Навоий ҳам Низомий каби улуф салафларининг ижоди ўз даври билан анча яқиндан боғланганини, реалистик кучга эга бўла бошлаганини кўрди.

Навоининг улуф замондоши Жомий ҳам ўз шеърияти билан шундай юксакликка кўтарила олган, ўз замонининг, ўз жамиятининг бадиий адабиёт олдига қўйган муҳим талабларига жавоб бера олган шоир эди. Бироқ Жомий ижоди бир қанча қутбларга эга эди. Унинг ижоди сўфилик мистикасини ҳам актив тарғиб қиласар, принципиал қарама-қаршиликларга эга эди. Айниқса, унинг мистикага берилиши Жомий яшаган тарихий шаройт билан боғланган бўлса ҳам, аммо у ўз салафлари — Низомий, Умар Хайём, Саъдий, Хофиз кабилар чизган йўлдан жиддий чекиниш эди. Навоий эса ўз салафларига нисбатан бу масалаларда анча олдинга кетган эди.

Навоий Жомий ижодининг бундай хусусиятлари ҳақида «Маҳбуул-қулуబ»да аниқ ёзади:

«Яна ҳақиқат ва мажоз тариқида комил ва илми икаласи тариқида вофий ва шомил ва назм аҳлиниңг муқтадо ва имоми... Абдураҳмон Жомий... ким, аввалги табақа равшан ва каломида ҳам шариф мақол ва сўнгги табақанинг ҳам адоси латойифида ҳам соҳиб камолдурким, оламда завқ ва ҳол аҳли булар латойифи била масрурдурлар ва булар маорифи била ҳузур қилурлар»<sup>206</sup>.

<sup>205</sup> В. Г. Белинский, «Собрание сочинений в трех томах», I т., 653-бет.

<sup>206</sup> Алишер Навоий, محبوب القلوب 28-бет.

Лекин умуман Жомий ижодининг энг кучли, асосий томони, уни халқа яқин қилган томони, унинг шұхратини абадийлаштирган томони, уни Навоийга яқин қилған томони, шубҳасиз, унинг ижодининг чуқур халқпарварлық, инсонпарварлық, ватанпарварлық ғоялари билан сүфорилгани, унинг ҳоким синфларни инсофга, адолатта чақириши, реалистик томони эди. Навоий Жомий ижодининг бу қимматли томонини ўз танқидчилигида тұғри тақдирлай олган.

Навоий тұғриликтің «вужуд үйі»нинг устуны деб атаган. У ҳамма соҳада ростлик, тұғрилиқ, адолат бўлиши керак дейди. Акс ҳолда, унинг фикрича, тараққиёт, ободонлик бўлмайди. Агар ижодда ҳам тұғрилиқ, ҳақгўйлик бўлмаса, адабиёт ҳам ривожланмайди. Лекин ёлғонни ёзгандан, гапиргандан, уни ёзмаган, гапирмаган маъқул.

Нече зарурат аро қолғон чоғи  
Чин демас эрсанг дема ёлғон доғи<sup>207</sup>

Улуғ шоир ростлик ҳақидаги ўзининг умумий мулоҳазаларини «Ҳайратул-аброр»да шундай якунлайдики, совет ўқувчилари, совет китобхонлари ҳам унинг бу ажойиб ҳаққоний афористик фикрига беихтиёр қўшиладилар.

## 5. ПОЭТИК ЖАНРЛАР ВА УЛАРНИНГ БАЪЗИ ЗАХМАТКАШЛАРИ ҲАҚИДА

Навоий адабиётшунослигига катта ўрин әгаллаган масалалардан яна бири, бизнингча, жанрлар масаласидир. Навоий яшаган давр адабиётида, бизга яхши маълумки, проза жанри яхши тараққий этмаган, драматургия эса умуман ҳали вужудга келмаган бўлиб, поэзия асосий жанр эди. Шунинг учун ўз даври традициялари билан боғланган Навоий ҳам поэзия жанри, унинг турлари устидагина кенг тұхтайди, уни прозага нисбатан юқори қўйиб, «Сабъаи-сайёр»да ёзади:

Ҳар киши қилмоқ истаса маълум  
Бири мансур эрур, бири манзум.  
Насру назми ангаки мудракдур,  
Назмининг пояси буюракдур.  
Нечаким яхши сўзки зоҳир эрур,  
Лафз тиъдодидин жавоҳир эрур.

<sup>207</sup> „Нәјғәтәүл-әбрәг“, 85-бет.

Худ жавоҳир нечаки дилкашроқ,  
Назм силкига чексалар хушроқ<sup>208</sup>.

Адабиётда формализм, ғоясизлик кенг ўрин тутган бир даврда Навоий поэтик жанрлар масаласида эпик жанрни тараққий эттириш, мұхым социал масалаларни ўзида кенг акс эттира олувчи эпик асарлар яратиш масаласига айниқса катта эътибор берди. Навоийнинг бу идеяси айниқса ўзбек адабиёти тараққиёти нұқтаи назаридан жуда зўр аҳамиятга эга эди. Ўзбек адабиётида у бу масалани назарий жиҳатдан қўйиш билан кифояланмай, амалда ўзи бажарди ҳам. Навоий эпик жанрни «маснавий» деб атайди. Навоий маснавий услубини шунинг учун биринчи ўринга қўядики, бу йўл билан асар ёзган киши ўз мақсадини кенг ва чуқур ёрита олади. Бунинг учун маснавийда бор бўлган имкониятлар бошқа ҳеч қайси бир жанрда йўқ. Навоий маснавий ҳақидаги ўз фикрларини қўйидагича ифода этади:

Бўйла назм ича ҳам эрур неча шиқ,  
Фаҳм этар ул кишики бўлса мудиқ.  
Лекин ул барчадин даги хўби  
Бордуур маснавийнинг услуби.  
Узгаларни гар этмадим мазкур,  
Бок эмас, чун эрур бари машҳур,  
Маснавийким, бурун делим они,  
Сўзда келди васеъ майдони.  
Вусъатида юз ўлса маъракагир,  
Кўргазур санъатин бори бир—бир<sup>209</sup>.

Навоийгача ҳам эпик асарлар яратишга интилиш тенденцияси бор эди. Навоий ўз замондошларини бу тенденцияни кенг ривожлантиришга чақирди. Бу тенденция Навоий даврида мураккаб формада, ињни кўпроқ Низомийга эргашиб. «Ҳамса» яратишга ҳаракат килиш формасида ўсли. Бироқ «Ҳамса» ёзиш, илгари айтиб ўтганимиздек, ёзувчидан жуда зўр ҳаётӣ, илмий, адабий билимни талаб қиласр эди.

Шунинг учун ҳам «Ҳамса» яратишга интилувчилар кўп бўлса ҳам, аммо ҳақиқий муваффақиятга эришган кишилар кам бўлди. Навоий «Мажолис» да «Ҳамса» яратишга киришган кишилардан Ашраф, Али Оҳий, Қотибий, Фасиҳ Румий, Мавлоно Дарвеш Али, Хожа Ҳасан, Ҳизр-

<sup>208</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 26-бет.

<sup>209</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 27-бет.

шоҳ, Мавлоно Абдулло, Амир Шайхим Суҳайлий, Хожа Имод, Абдураҳмон Жомий кабиларнинг номларини зикр қилиб ўтади.

Навоий ўз танқидчилигига, бу шоирлардан Ашрафнинг номини «Ҳамса» ёзишга киришиб, маълум мудафақият қозонган шоир сифатида ўз «Ҳамса»сига кирган достонларининг муқаддималарида ҳам Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Жомийларнинг исмларидан кейин ҳурмат билан тилга олиб ўтади. «Мажолис»да Ашрафнинг қийналиб ижод қилганини очиқ кўрсатувчи бир неча характерли гапларни ёзган:

«Мавлоно Ашраф дарвешваш ва номурод шева киши эрди. Кийиз бўрк устига курчук чирмар эрди. Эл била дағи омезиши оз эрди. Кўпрак авқот «Ҳамса» татаббуъига сарф қилур эрди, то ул китобни тугатур тавфиқи топти, воқиан ўз хўрд ҳолига кўра ёмон бормайдурур»<sup>210</sup>.

Ашраф ўзининг тирикчиликдан ортган бутун бўш вақтини «Ҳамса» яратиш учун берган.

Навоий Ашраф «Ҳамса»си ҳақида «Мажолис»да: «Воқиан ўз хўрд ҳолига кўра ёмон бормайдурур»<sup>211</sup>. деб ёзар экан, умуман унинг ижоди ҳақида эса «Сабъаи-сайёр»да қийидагиларни ёзади:

Гарчи бир нуктагўй Ашраф ўлуб,  
Ўзи мақдурига мушарраф ўлуб,  
Яхши ёхуд ёмон деди ғам эмас,  
Яхши гар бўлмаса, ёмон ҳам эмас<sup>212</sup>,

Навоий Ашрафни умуман ўртача шоир ҳисоблаган. Унинг «Ҳамса»си ҳам гоявий ва бадиий жиҳатдан Низомий, Хусрав Деҳлавий «Ҳамса»лари даражасига кўтарила олмаган. Гарчи у ўз «Ҳамса»сининг баъзи моментларини, Навоий айтгандек, ўзидан бурун ўтган шоирларнинг «Ҳамса»ларига ўҳшатмасдан ишлашга ҳаракат қилган бўлса ҳам, кўп ўринларда уларнинг ёзганини қайтарган, «Ҳамса»чиликка янгилик киритишга, сюжет линияларини мустақил тузишга, ҳатто тайёр сюжетлардаги баъзи қоронғи моментларни конкретлаштиришга кучи етмаган. Навоийнинг ўзидан бурун ўтган «Ҳамса»чи шоирларни танқид қилиб «Сабъаи-сайёр»да ёзган мисралари

<sup>210</sup> Танланган асарлар, 3 т., 16-бет.

<sup>211</sup> Танланган асарлар, 3 т., 16-бет.

<sup>212</sup> Танланган асарлар, 2 т., IV к., 30-бет.

ва бошқалар, шубҳасиз, Ашраф ва унинг ижодига ҳам тааллуқли эди.

Навоий ўз «Садди Искандарий»сининг кириш қисмидан эса Ашрафни «гадо»<sup>213</sup> шоир деб атаб, унинг Искандар ҳақидаги сўнгги достонининг ғоявий-бадиий жиҳатдан қашшоқ чиққанига ишора қилади.

Навоий «Мажолис»да Ашраф «Хамса»сидан инсон-парварлик руҳидаги бир байтни маъқуллайди ва унга «афв фазилатида!» «Хамса»сидин бу байт яхши воқе бўлубтур...»<sup>214</sup> деб яхши баҳо беради. У байт қўйидагидир:

Баназди касе кў бадониш беҳаст,  
Зи мужрим куши, журм баҳши беҳаст<sup>215</sup>.

Таржимаси: «Яхши билимли киши қошида гуноҳкорни ўлдиришдан гуноҳини кечиш яхши».

«Мажолис»да айтилишича, Мавлоно Фасиҳ Румий Низомийнинг «Махзанул-асрор»ига, Амир Шайхим Суҳайлий билан Хожа Имод унинг «Лайли ва Мажнун»ига жавоб ёзганлар.

Мавлоно Котибий ҳам умрининг охирида ўз поэтик кучини Низомий «Хамса»сига жавоб ёзиш билан синааб кўришга киришган. Мавлоно Абдулло ҳақида эса Навоий қўйидагиларни ёзади:

«Мавлоно Абдулло—Ҳазрат Махдумий Нуран<sup>216</sup> хизматларида бўлубтур, балки яқин уруғдун. Сойир шеър аснофидин маснавийға майли кўпроқдур. Бу тарихдаким, бу рисола битилди<sup>217</sup>. «Хамса»дин<sup>218</sup> «Лайли ва Мажнун» ва «Хусрав ва Ширин ва «Ҳуғғот пайкар»га татаббуъ қилиб эрди, «Искандарнома» муқобаласида «Зафарнома»назмиға машғул эрли»<sup>219</sup>.

Аммо Низомий традицияларини давом эттиришга уриниб, «Хамса» яратишга интилганлардан Абдураҳмон Жомий асарларидан бошқа ҳеч кимнинг ёзгани Навоийнинг юксак талабларини қондира олмади. Бу кишилар ўз асарларининг мазмунига, асар ғоясининг актуаллигига жиддий эътибор бермасдан, улар ўз асарларини кўп

<sup>219</sup> Танланган асарлар. З т., 69-бетлар.

<sup>214</sup> Танланган асарлар, З т., 16-бет.

<sup>215</sup> Танланган асарлар, З т., 16-бет.

<sup>216</sup> Абдураҳмон Жомий.

<sup>217</sup> 1491—1492 йил.

<sup>218</sup> Низомий «Хамса»си кўзга тутилади.

<sup>219</sup> Танланган асарлар, З т., 69-бетлар.

вақт шеър техникаси жиҳатидан мураккаблаштириб, ўринсиз ташқи безаклар билан безаб юборганлар ва уларнинг асарлари жамият аҳамиятига эга бўлмай қолган. Улар ўз ижодини реал турмуш билан боғлаб, ундан ўз асарлари учун янги мавзу ва мазмун қидирмаганлар, қидирсалар ҳам, улар топган мавзу ва мазмун илфор адабиёт талабларига, даврнинг илфор гуруҳлари талабларига жавоб бера олмаган. Шунинг учун ҳам Навоий ўз давридаги «Хамса»чилик ҳаракатига умуман қўйинда-ги кескин баҳони берган:

Басе маснавийгўйи нозук хаёл,  
Ки назм аҳли ичра солиб қийлу-қол,  
Халойиққа юз ҳусну-ноз айлагай,  
Ки ўн йилда минг байт соз айлагай.  
Чиқорғон замон ул навъ ойин савод,  
Ки оламда йўқ бўйла рангин савод.  
Саводига ҳаркимки кўз солибон,  
Қаро шоми меҳнат аро қолибон.  
Не зулматки, йўқ оби ҳайвон анга,  
Қаю тунки, йўқ меҳри раҳшон анга,  
Агар даҳр аро сепса мушки татор,  
Кўнгилни қилур тийраю, кўзни тор<sup>220</sup>.

Бу достонлар, Навоийнинг фикрича, авторларнинг қуруқ шаклга берилишлари натижасида, ҳаёт нафаси эсмаган зулматга, нурсиз кечага, қора меҳнат шомига айланган. Бу достонлардаги ўринсиз безаклар ҳақида Навоий: «Агар дунёни фақат мушки тотор билан тўлғизилса, у кўнгилни қоронфи, кўзни кўрмайдиган қилади», — дейди.

Бироқ бу маснавийгўйлик ҳаракати ўзбек ва тожик адабиётлари тарихида Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий ижодларига кўрсатган таъсиrlари билан ижобий аҳамиятга эга бўлди. Жомий ва Навоий ҳам бу ҳаракатга қўшилдилар ва бу ҳаракат шу икки буюк шоир ижодида энг катта ютуққа эришди.

Жомий ўз шоирлик қаламини ўша вақтда маълум ҳамма шеърий жанрларда синаб кўрган эди. У кичкина формадаги лирик шеърлардан тортиб, йирик ва мураккаб дидактик, ишқий ҳамда фалсафий достонларгача ёзди ва ҳар қайси жанрда ҳам улуғ муваффақият қозонди. Жомийнинг энг йирик асарлари — унинг энг йирик достонларини ўз ичига олувчи «Ҳафт авранг» тўплами ва унинг

<sup>220</sup> Танланган асарлар, 2 т., V к., 385—386-бетлар.

лирик шеърларини ўз ичига олган уч девонидир. Унинг ҳамма адабий асарлари ўз замондошлари томонидан ўз замонига нисбатан тожик адабиётининг сўнгги зўр ютуқлари сифатида қабул қилинди ва уларни маъқулламаган киши бўлмади. Шахсан Навоий ҳам унинг ҳамма асарларини, ҳатто диний асарларини ҳам, адабиёт назариясига оид асарларини ҳам, грамматика ва бошқаларга оид асарларини ҳам чуқур ўрганди. Навоийнинг «Хамсатул-мутахаййирин» асари буни очиқ кўрсатади. Навоий Жомийнинг шеърнитдаги ҳамма жанрларда, ўзини кўрсатгани ҳақида «Садди Искандарий»да қуйидагиларни ёзади:

«Қаю назм, балким жаҳон офати,  
Жаҳон офати йўқи, жон офати,  
Эшитмаклиги завқнок айлабон,  
Вале дарки манъни ҳалок айлабон.  
Фазал дарду-сўзини, ваҳ-ваҳ, не дей,  
Деса маснавий, аллаҳ-аллаҳ, не дей!  
Агар назмдин борча услуб анга,  
Бори бир-биридин эрур хўб анга»<sup>221</sup>.

Бироқ Жомий билан бир қаторда адабиётнинг чуқур мазмунлилiği учун, юксак ғоявийлик учун курашган Навоий унинг ижодида биринчи ўринга унинг маснавийда ёзган асарлари — достонларини, яъни унинг «Ҳафт авранг» ини қўйди. Навоийнинг фикрича, Жомий Низомий, Хусрав Деҳлавийдан сўнг «Хамса» типида асар ёзиб, маснавий жанрини, яъни «Хамса»чиликни тирилтирган шоир эди:

«Булар чун адам сори кўчмиш эди,  
Дегил маснавий оти ўчмиш эди.  
Ҳамул боғ аро гул йўқу, бўйи ҳам.  
Курумуш эди ул ариғ суйи ҳам.  
Биҳамдиллаҳ ул гул топиб рангу—бў,  
Бир оқсан ариққа яна оқти сув»<sup>222</sup>.

Навсий ҳам Жомий сингари «Хамса» яратишдан олдин кичик шеърий жанр, айниқса фазал ёзишда ўзини энг истедодли шоир сифатида кўрсатган, лекин бу лирик жанр унинг «димоги»даги «улуг муддао»ларини акс эттириш учун тор келгач, у бу «ушоқ» ишлар билан қониқмай ўз олдига Низомий достонлари типида эпик асар-

<sup>221</sup> Танланган асарлар, 2 т., V к., 20-бет.

<sup>222</sup> Танланган асарлар, 2 т., V к., 18-бет.

лар яратишга киришган эди. «Хамса» яратиш Навоий учун ҳавас иши эмас, балки унинг улуғвор идеяларини ўзига мос бадиий формада гавдалантириш иши бўлган. Бу ҳақда Навоий «Садди Искандарий»да ёзади:

Бу мужмалки килк этти таъвил ани,  
Эшитсанг қиласай эмди тафсил ани.  
Борин айтмоқ гар эмас дилпазир,  
Вале шарчи мақсаддин йўқ гузир —  
Ки чун ҳақдин ўлди иноят менга.  
Карам айлади бениҳоят менга.,  
Улуғ комлардин эдим баҳтиёр,  
Ки йўқ эрди анда менга ихтиёр.  
Нетонг бўлса кўпдин кўп ар қайгулуқ,  
Тамаъ бўлса кимга улуғдин-улуг!  
Ва лекин не фам, тангри айлаб карам,  
Улуғ муддао берса, мақсад ҳам.  
Фаразким чу назм ўлди туҳмат менга,  
Ейилди жаҳон ичра шуҳрат менга.  
Фазал тарзига аввал айлаб ситеz,  
Жаҳон ичра солдим улуғ рустхез.  
Ўқур вақти аҳли саломат муни,  
Қўруб олам ичра қиёмат куни.  
Ҳар аснофи зикри эмас шонима,  
Билур ҳар киши боқса девонима.  
Вале қониъ ўлмай ушоқ ишга ҳеч,  
Димогимда эрди улуғ печ-печ.  
Не майдон аро сурсам эрди саманд,  
Ҳавосин кўнгил қилмас эрди писанд...  
Ҳаёлнімда кишварситонлиғ кириб,  
Мамоликда соҳибқиронлиғ кириб.  
Бу андишадин эрди кўнглимда шайн —  
Ки бўлди кўнгил мойили «хамсатайн»...<sup>223</sup>.

Навоий эпик асарлар билан бир қаторда поэзиянинг майда жанрларини ҳам ривожлантириш тарафдори эди. Шунинг учун ҳам Навоийнинг диққат марказида турган иккинчи поэтик жанр—сатира жанри бўлди. Навоий даври адабиётида сатира жанри мустаҳкам ўрин эгаллай бошлаган эди. Сатирик шоирлар ўз асарларини реал турмушдан келиб чиқиб ёзар ва улар ҳазил, кулки йўли билан феодал жамиятнинг муҳим қусурларини фош қиласай эдилар. Яъни кўпинча бундай ҳазилларнинг таги зил бўлар эди. Навоий сатирани «зарофат», «ҳажв», «мутойiba», «ҳазл», «мазоқ» деган терминлар билан ифодалайди, сатира ёзиш билан шуғулланувчи кишиларни эса

<sup>223</sup> Таъланган асарлар, 2 т., V к., 24—25-бетлар.

«Дебоча» да «зарофат дусор роқимлар» деб, «Мажолис» да «ҳаззол» «зурафо» деб атайди. Сатира жанрини ривожлантириш соҳасида ҳам ўзидан бурунги тожик, ўзбек ва бошқа адабиётларнинг илғор традицияларини давом эттириб, Навоий ўз ижодида бу жанрда жиддий ютуқларга эришди. Навоий ўз замондошларини ҳам систематик равишда бу жанрда ижод қилишга унади. Навоий сатирик шоирларнинг асарларида илгари сурилган ғояларнинг актуаллигини, ҳаётий аҳамиятини ва бу асарларнинг авторларининг журъаткорлигини юксак баҳолаган. Биз бунга «Мажолис»дан бир қанча характерли мисоллар келтиришимиз мумкин.

Маълумки, Хусайн Бойқаронинг Навоий ўрнига 1476 йилда тайинланган вазири — Хожа Маждиддин Муҳаммад тарихда талончи, золим сифатида ном қолдирган. Маждиддин давлат ишларида ҳам ғаразгўй, ўз шахсий манфаати ва ўзига яқин кишиларнинг манфаати йўлида ҳар қандай номуссиз ишлардан қайтмайдиган, ўз манфаатини ҳамма нарсадан юқори қўювчи бир мансабдор эди. Унинг бу хил кирдикорларидан бирини Мавлоно Олим деган ҳажв қилиб бир шеър ёзганки, бу шеър шаҳарда кенг тарқалган ва катта шуҳрат қозонган. Навоий ўз тазкирасида Мавлоно Олим ва унинг шу ҳажвий шеърининг тарихи ҳақида самимият билан ёзади:

«Мавлоно Олим донишманд кишидур. Дарс ва ифодага машғул, шеърга даги мулоямати табъи бор. Бир кун бир жамоат эл билан девонбошиға қазияи арз қилди ва ўз муддаоси мувофиқи арзадошли ҳам битиб эрди. Девонбоши бу воқиани Хожа Маждиддин Муҳаммадки, муబошир эрди, анга ҳавола қилди. Мавлоно арзасини Хожага берди. Хожагийнинг майли хотири анинг муаддийлари сари эрди. Анинг қофазин ўқумай чирмади ва ғанимлари тарафин тутти. Мавлоно бу байтни айттиkim:

Кори моро Хожа Маждиддин Муҳаммад ҳеч кард,  
Қоғази моро нахонд он рўзу дарҳам печ кард.

бу байт шуҳрат тутти»<sup>224</sup>.

Таржимаси: «Хожа Маждиддин ишимизни йўққа чиқарди, ўша куни қофазимизни ўқимай, буклади қўйди».

Бу байтнинг шуҳрат тутишига сабаб шундаки, халқ ҳамма давлат бошқарувчилари орасида кенг тарқалган

<sup>224</sup> Танланган асарлар, 3 т., 67-бет.

эди. Навоий Мавлоно Олимнинг бу байти тарихи ва бу байтнинг ўзини «Мажолис»га киргизиб, фақат Мавлоно Олимга, унинг ижодига характеристика бериб қолмасдан, балки Мавлоно Олимнинг фикрига қўшилади ҳам унинг фикрини индамасдан маъқуллайди.

Навоий даври учун яна бир типик ҳодиса—порахўрликни қамчилаб, Сайид Абдуллоҳ Астрободий ёзган қитъанинг «Мажолис»да келтирилишидир. Афтидан Сайид Абдуллоҳ Астрободий Навоий билан ҳамсұхбат бўлган, Навоий шахсан ҳам хуш кўрган кишилардан кўринади. Навоий унинг ҳақида:

«Хуш таб» йигит эди, муҳовараси даги хўб ва аҳлоқи даги хўб эрди<sup>225</sup> деб ёзади. Сўнг Навоий ўша қитъанинг ёзилиш тарихи ва ўзини келтиради:

«Хўчон вилоятининг қозиси эшак ришва бериб, садр ани қози қилғонға бу қитъаси машҳурдурким:

Ҳаме гашт дар шаҳр шахсе зи Хўчон,  
Ки қози шавад, садр рози намешуд.  
Бидодаш харе ришвау гашт қози....  
Агар хар намебуд, қози намешуд»<sup>226</sup>.

Таржимаси: «Хўчондан келган бир киши қози бўлмоқ учун шаҳарда айланарди, бироқ садр унинг қози бўлишига рози эмасди. Охирида бир эшакни садрга пора бериб, қози бўлди. Эшак бўлмаса қози бўлмасди».

Бунда ҳам юқоридаги сингари кичик бир ҳаётӣ эпизод орқали ўша жамиятнинг жуда катта нуқсони усталик билан ишлатилган ўткир сўз ўйини воситасила фош қилинади. Чиндан ҳам талантли шоир ўз қитъасида пора олувчи садр устидан ҳам, пора бериб қози бўлган киши устидан ҳам қаттиқ кулади. Порахўр қозилар ҳақида:

«Ўлким ришват бериб, қазо олаолғай, ришват олиб ҳам шаръини бузаолғай» деб ёзган Навоийга Сайид Абдуллоҳ Астрободий қитъаси жуда маъқул келган эди.

Яна шу тиپдаги қитъалардан бири Мавлоно Музҳирнинг<sup>227</sup> ўша даврда енгил ва паст йўл билан пул топишга

225 Танланган асарлар, 3 т., 52-бет.

226 Танланган асарлар. 3 т., 52—53-бетлар.

227 «Мажолис»нинг 1948 йил босмасидаги Мавлоно Музҳирнинг номи кўпчилик нусхаларда нима учундир Ҳасаншоҳ (баъзи нусҳаларда Ҳусайншоҳ) бўлиб келади.

уриниш ва ишёқмасликни таңқид қилувчи қитъасидир. Навоий аввало Музҳирнинг ўзига, унинг қандай киши эканлигига тўхталади: «Мавлоно надимшева ва ҳаззол табъ киши учун ҳазл оmez аштори ва қитъалари кўп турур ва машхурдур»<sup>228</sup>. Навоий бу ижобий характеристикадан кейин унинг ижодидан намуналар келтиришга ўтади. Бунда Музҳирнинг Мутаҳҳари Удий ҳақида ёзган қитъаси ва унинг ёзилиш тарихининг келтирилиши характеристидир.

Ул жумладан: «Мутаҳҳари Удий учунким, эшакини улуғроқ жиҳатидан эл музд бериб, ўз эшакларига секритур эрмишлар тухум учун, бу қитъани дебдурким:

Мутаҳҳар ҳаст исми бемусаммо,  
Нажасро кай мутаҳҳар метавон гўфт:  
Хараш бар хар жаҳад, ўз зар ситонад.  
Бас уро кайди хар метавон гўфт»<sup>229</sup>.

Қитъанинг таржимаси: «Мутаҳҳар» — оти бор, ўзи йўқ нарсадир, нажасни мутаҳҳар (тозаланган) деб бўладими? Эшаги эшакка чопади-ю, у пул топади. Демак уни эшак алловчи деса бўлади».

Масаланинг қизиқ ери шундаки, кўриб ўтганимиз уч шоирнинг шеъри ҳам ўша замон турмушига чамбарчас боғланган, воқеий. Биринчи галда мазмун жиҳатидан бу сатирик шоирларнинг шу хил шеърлари уларни халққа яқин қилиб қўйган, уларга, Навоий айтишича, катта шуҳрат бағишлигаран.

Навоий «Мажолис»да мана шу каби реал ҳаёт билан чамбарчас боғланган бир қанча шеърий мисоллар көлтиришда давом этади. Бу «Мажолис»нинг Давлатшоҳ тазкираси ва бошқалардан ортиқлик аломатларидан биридир. Навоий сўзларидан маълум бўлишича, Сайд Козимий ҳам сатирик шоирлар қаторига кирган. Унинг асосий касби сипоҳийлик бўлган. Навоий унинг ҳақида: «Сипоҳийликда жалд киши эрди...»<sup>230</sup> деб ёзади. Навоий Сайд Козимий билан яқин муносабатда бўлган. Навоий Сайд Козимийнинг ўзига қисқача характеристика бериб ёзади: «Сайд Козимий хуш таъб ва сабукруҳ ва табъи мояил киши эрди, подшоҳ ҳазратидин Хожай Ҷаҳонга ри-

<sup>228</sup> Танланган асарлар, 3 т., 68-бет.

<sup>229</sup> Танланган асарлар, 3 т., 68-бет.

<sup>230</sup> Танланган асарлар, 3 т., 42-бет.

солатға бориб, андин келурда Ироқда қолди. Андин фәқирға бир-икки руқъаси келди»<sup>231</sup>.

Навоий Сайд Козимийга шоир сифатида характеристика бериб яна: «....Шеъри равон воқе бўлур эрди Қасидаси Бобо Савдоий таври тушар эрди»<sup>232</sup> деб ёзади. Навоий Сайд Козимий ижодидан мисол учун Ҳирот қозиси ҳақидаги қизиқ хажвий мазмунга эга бўлган байтини олиб келади:

«Шукри худоки қозийи шаҳри Ҳир и наям,  
Дар силки одам сифатонаму—хари наям»<sup>233</sup>,

Таржимаси: «Худога шукурки, Ҳирот шаҳрининг қозиси эмасман, одамшавандалар сифатидаману, эшак эмасман».

Бу байтда Ҳирот шаҳари қозисининг кирдикорлари фош қилинибгина қолмасдан, шоир унга ўзининг кучли нафратини ҳам баён қилган. Муттаҳам қозиларни кўп ўринда Сайд Козимийдек, ҳатто ундан ҳам ортиқ нафратлаган Навоий бу байтни дадиллик билан Сайд Козимийнинг энг яхши шеъри сифатида «Мажолис»га киритган.

Навоий Сайд Козимийнинг қасидалари ҳам бор бўлиб, унинг қасидалари Бобо Савдоий қасидалари типида эканлигини айтади. Сайд Козимий ўз қасидаларини, албатта, ҳоким табақа вакилларига бафишлаган. У бу қасидаларида уларни мақтаган, кўкларга кўтарган бўлиши ва бунинг эвазига улардан моддий ёрдам олган бўлиши турган гап. Навоий бу ҳақда: «Ва мунча ғайри мукаррар ҳалқ Сайд давлатидин шуароға мамдуҳ бўлубдурлар, — »<sup>234</sup>деб ёзади. Аммо ишқий ғазал ё қасида жанрида ўралишиб қолмасдан, уларнинг баъзан юқоридаги сингари ижтимоий мазмунли шеърлар ёзиши ёки ёзиб туриши, барибир, катта аҳамиятга эга бир воқиа эди. Гуманистик ва ҳалқпарвар адабиёт учун курашган Навоий улар ижодининг биринчи навбатда шу прогрес-

<sup>231</sup> Ўша китоб, 3 т., 42-бет.

<sup>232</sup> Ўша китоб, 3 т., 42-бет.

<sup>233</sup> Ўша китоб, 3 т., 42-бет.

<sup>234</sup> Танланган асарлар, 3 т., 42-бет. «Мажолис»нинг 1917 йилги биринчи тошбосмасида эса шу жумладан олдин қўйидагиларни ўқиймиз: «Ҳисобдин ташқари жоҳ ва манзилат аҳлининг мадҳ қилибdir ва анча татаббу қилиб, асрининг фузоласи сонсиз олам аҳлининг васф этиб турлар...» (178).

сив элементларини маъқуллаган ва тарғиб қилган эди. Бу шоирларнинг ижодида шу хил прогрессив элементлар қанча процента ташкил қилганлигини аниқлаш эса, уларнинг асарларининг ҳаммаси бизга етиб келмагани учун, қийин.

Навоий яшаган давр адабиётида энг кенг тарқалган бошқа бир жанр, шубҳасиз, лирика жанри эди. Лирика жанри билан деярлик ҳамма адабий оқимларнинг вакиллари шуғулланар эди. Бу даврда лирик жанрлардан: мухаммас, мусаддас, мусамман, мустаҳзад, таржеъбанд, рубоий, туюқ, қитъа ва ҳоказолар орасида, айниқса, ғазал жанри кенг оммалашган эди. Шаҳар меҳнаткашларининг адабиётдаги вакилларидан тортиб подшоҳ — Султон Ҳусайн Бойқарогача барча шеър аҳллари бу жанрда қалам тебратган. Чунки бу жанр шеърий тузилиши жиҳатидан унча мураккаб бўлмасдан, баъзи қулайликларга эга ва унинг техникасини эгаллаш ҳам осонроқ эди. Шунинг учун Навоий «Мажолис»нинг кириш қисмида ўз замондошларининг абсолют кўпчилиги ғазал ёзиш билан шуғулланганларини ва бу жанрда маълум мувваффақиятлар қўлга киритилганини ёзади. Сатирик шеърлар ҳам кўпроқ шеърий тузилиш жиҳатидан ғазал формасида бўйлар эди. Шунинг учун ҳам Навоий баъзан сатирик шоирлар билан лирик шоирларнинг номини биргаликда қўшиб тилга олади.

Навоийнинг ўзи ҳам лирика билан, хусусан, ғазал ёзиш билан жиддий шуғулланди ва буюк ютуқларга эришди. Ўз ичига минглаб ғазалларни олган «Хазоинул-маони» бунинг ёрқин далилидир. Навоий ўз замондошларини бу жанрда ҳам жиддий иш олиб боришга тарғиб қилди.

Навоий адабиётшунос ва танқидчи сифатида лирика жанрининг ва, хусусан, ғазалнинг ўзига хос маълум ички хусусиятларини белгилашга ҳам интилди. Навоийнинг «Мажолис»да ёзишича, ғазал жанри барча лирик жанрлардан «дил осороқ» ва нишот афзороқ»дир. У ўз шеърларини эса «Дебоча»да «мавзун ҳаракатлиф дилкашлар» ва «матбу» сифатлиф шўхвашлар» деб таърифлайди. Навоийнинг қайта-қайта таъкидлашича, лирик шеър кишининг ички хис ва туйғуларини, унинг дилидаги дардларини очиб бериши керак. Навоий «Сади Искандарий»да лирик чекиниш ясад, муганийга мурожаат қилади ва дейди:

Муғаний, келу черт туркона соз,  
Мақоми «Наво», йўқса «Турки ҳижоз».  
Навоийнинг ашъоридин неча байт  
Менинг ҳасби ҳолим топиб турки айт.  
Навоий «тутуб фол, девонни оч!  
Ўқурда дуру лаъл оламға соч!»<sup>235</sup>.

«Дебоча»да Навоий бу ҳақда янада очиқроқ қилиб қўйидагиларни ёзади: «Яна рўзгор ҳаводисидан ул фикрлар борча кўнглумдин борди ва ишқи ожизкаш, зулм ва бедоди ул ҳаёлларни хотиримдин чиқорди. Оллимға анча душворлиғлар юзланди ва теграмга анча саъб гирифторлиғлар айланди, ва сипеҳр бошимға анча бало тоши отти ва ишқ сипоҳининг лагадкўби заиф бикрим била сўнгакларимни онча аёф остида ушоттиkim, на сўзумдин хабарим(ни), ўзлукумдин асарим қолмади. Ишқим ошуби туғёнида ҳар суубатким юзланур эрди. Чун бир ҳамдард рафиқим йўқ эрдиким, дардимдин шаммаи изҳор қилғоймен, бирор байт била ул ҳол мазмунин назм қилиб, кўнглумни холи қилур эрдим ва жунунум шиддати ғалаённида ҳар ошубким, оллимға келур эрди. Чун меҳрибон мушфиқим йўқ эрдики, маҳфи ўтумни ошкор этгайман. Бирор матлаъ била ул маънини адо қилиб, қаттиқ ҳолимни шарҳ этар эрдим. Бу вомита била кўнглум ўтиға ороми ва ишқим бедоди ноҳамворлиғиға андоми ҳосил бўлур эрди»<sup>236</sup>.

Навоий бу ўринда лирик шеърнинг кишида юз берган реал ички аҳволни акс эттириши кераклигини таъкидлаш билан бирга, унинг юракка жуда яқин бўлишини, мусиқий бўлишини ҳам уқдиради. Навоийнинг фикрича, ҳар қандай лирик шеър маълум бир музикага тушадиган бўлиши керак. Бунинг учун шоир музика санъатидан ҳам хабардор бўлиши, музикани яхши тушуниши ва музика инструментларини чала билиши зарур. «Хамсатул-мутахайирин» да Навоий Бинойни музика инструментлари ни чалишни билмагани учун танқид қилганини ва Биной Навоийнинг бу танқидини қабул қилиб, маълум вақтдан кейин биринчи даражали музикант бўлиб етишганини, ҳатто у баъзи куйларни ихтиро қилганини ҳикоя қиласди. Маълумки, Навоийнинг ўзи ўз даврининг энг яхши бир музиканти ҳам бўлган. Унинг шеърларининг кўпчилиги музикага жуда осонлик билан тушади.

<sup>235</sup> Танланган асарлар, 2 т., V к., 235-бет.

<sup>236</sup> УзССР ФА. Ш. И. Қўлзома, Инв. 677. 2-лист.

Навоийнинг лирика ҳақидаги мулоҳазаларидан яна шу нарса кўзга ташланадики, шеър самимий бўлиши ва ўқувчининг юрагига чуқур кириб бориб, унда ҳаётта муҳаббат, оптимистик ҳис уйғотиши лозим. Ҳудди шунинг учун Навоий шеърни ҳатто ҳазин, ғамгин ўқишига ҳам қаршидир.

У «Мажолис»да Хожа Абу Саид ҳақида ёзади: «Аммо ўз шеърин ўқурда йиғламсиниб ўқур, даги ўзи мутаас-сири<sup>237</sup> бўлуб, ҳардам улуғ тинар, аммо бас қилмағунча эл тинмас». Шу билан бирга Навоий ва Жомий риторикага, қуруқ бақириқ, чақириққа ҳам қарши әдилар. Заҳириддин Муҳаммад Бобир «Бобирнома»да Шайхим Суҳайлий ўз шеърини бақириб ўқиётганида Абдураҳмон Жомийнинг унга: «Мирзо, шеър айтасиз ё одам қўрқитасиз»<sup>238</sup> деганини ҳикоя қиласи. Гарчи бу ўринда гап шеър ўқиш техникаси ҳақида кетаётган бўлса ҳам, аммо бу фикрлар бевосита шеърнинг руҳига ҳам алоқадордир.

Навоий ўз даврида бир қанча йирик лирик шоирлар этишганини ва уларнинг шеърлари кенг тарқалганини уқдиради. Булар Котибий, Биноий, Ҳилолий каби шоирлар эди. Навоий «Мажолис»да Котибийнинг ижоди ва унинг асарлари ҳақида гапириб келиб дейди: «Аммо ғазалиёт ва қасоид девони<sup>239</sup> машҳурроқ ва яхшироқ воқе бўлубтур». Навоий ўз тазкирасида мисолга Котибийнинг бир қанча характерли мисраларини топиб келтиради. Улар орасида Котибийнинг ўлеми олдида Астрободда тарқалган вабо касали ва унинг мамлакат ҳамда халққа келтирган катта зиёнлари ҳақидаги реалистик қитъа айниқса характерлидир.

Зи отashi қаҳри вабо гардид ногаҳон хароб  
Астрободики, хокаш бувад хушбўтар зи мушк.

Андарў аз пиру барно ҳеч кас боқи намонд.  
Оташ андар беша чун афтад на тар монанд, на хушк<sup>240</sup>.

Таржимаси: «Тупроғи мушқдан ҳам хушбўйроқ бўлган Астробод вабонинг олови қаҳридан бирданига хароб бўлди. У ерда ёш ва қаридан ҳеч ким қолмади. Чунки тўйайга ўт тушса, ҳўлу қуруқ баробар ёнади».

<sup>237</sup> Танланган асарлар, З т., 108-бет.

<sup>238</sup> Заҳириддин Муҳаммад Бобир, «Бобирнома», 1 қисм, 202-бет.

<sup>239</sup> Котибийнинг девони ЎзССР ФА Ш. И. Қўлёзмалар фондидаги инв. № 181 да сақланади.

<sup>240</sup> Танланган асарлар, З т., 15-бет.

Адабиётнинг улуг ҳомийси Навоий Биной ва Ҳилолий каби шоирларнинг шеърий талантларига ҳам юксак баҳо берган ва уларнинг талантларининг юзага чиқишига ҳар томонлама ёрдам беришга ҳаракат қилган. Навоий «Мажолис»нинг бу шоирларга тегишли ўринларида уларнинг шеърларида жуда гўзал сатрларни мисолга келтиради.

Адабиётнинг ҳар бир кичик муваффақиятидан хурсанд бўлиш кўп катта адабиёт танқидчиларига, шу қатори Навоийга ҳам хос бир фазилатdir. «Мажолис»да биз ўз даврида кўзга кўринган шоирлардан ташқари, ҳатто унча шухрат қозонмаган, ҳатто шоирликни касб қилмаган, касб қилмоқчи бўлса ҳам, лекин бунга эриша олмаган, аммо ўз замондошлари, шу қатори Навоийнинг диққатини айрим шеърлар билан ўзига торта олган кишиларни ҳам учратамиз. Улар жамиятнинг турли табакаларига мансуб бўлиб, ўз шерларида ўз даврлари ва у даврлардаги адабий ҳаёт учун характерли бирон ғояни гоҳо онгли, гоҳ объектив равишда акс эттирганлар, ёки маълум бир темани чуқурлаштирганлар, ёки маълум ғоя ва мазмунни ёритишда оригинал бадиий форма топиш билан ўзларини кўрсатганлар. Бундай шоирлар «Мажолис»да бир қанчагина бўлиб, уларнинг баъзилари устида қисқа-қисқа тўхтаб ўтишимиз мумкин. Уларнинг бири Муфлисийдур.

Мир Муфлисий турмуш оғирлиги орқасида ўзининг ўткир таланти, зеҳни билан кўнгилдагича адабиётга хизмат қилолмаган, оғир руҳий хасталикка ҳам учраган. Навоий унинг ҳаёти ҳақида қўйидагиларни ёзади: «Мир Муфлисий Машҳад содотидиндур. Табъи хўб эрдиким, анга жазаба етиштиkim, ақли зойиъ бўлди, илкига ва бармоқлариға халқалар солур эрди ва доим ўз-ўзи била сўзлашур эрди. Хуши борида яхши абъёт айтиб эрди...»<sup>241</sup>.

Муфлисий ўз шаҳсий бахтсизлигининг ижтимоий сабабини бир байтида жуда яхши очиб берган бўлиб, бу байт Навоий назаридан тушиб қолмаган, албатта:

«Халқ гўяд Муфлисий девона шуд;  
Ложарам девонаги аз муфлисист»<sup>242</sup>.

Таржимаси: «Халқ Муфлисий девона бўлган дейди; девоналиknинг ўзи, албатта, муфлис (фақир)ликдан-ку».

<sup>241</sup> Танланган асарлар, 3 т., 34-бет.

<sup>242</sup> Уша китоб, 34-бет.

Муфлисий ўзининг бу шеърида ўша давр адабиётида анча илгари кетган. Муфлисий шу ўриндаги Навоий мисол келтирган бошқа бир шеърида эса яна бир қизиқ фикрни айтади:

«Балой маргу андуҳи қиёмат  
Чу чанбар соҳт моро нахли қомат»<sup>243</sup>

Таржимаси: «Ўлим балоси ва қиёмат қоматимиз дарахтини чанбардай эгиб қўйди».

Навоийнинг айтишича, Муфлисий «жунуни вақтида бу байтни кўп ўқур»<sup>244</sup> экан.

Муфлисий асрода дин, дўзах ва қиёматнинг ғам, ташвиш, қайғу ҳамда ваҳималари халқнинг бутун маънавий ҳаётини чулғаб олган, миясини айнитган, яъни халқ эксплуататор синфлар томонидан фақат иқтисодий жиҳатдангина эмас, балки маънавий жиҳатдан ҳам мисли кўрилмаган даражада қаттиқ эзилган эди. Муфлисий ўзининг шеърида буни ўзига нисбатан сезиб етганини кўрамиз. Бўғиқ феодал жамият Муфлисий каби қашшоқ шоирларнинг талантига ҳам зомин бўлар, уларни минг турли балоларга дучор қиласр эди, уларни юзага чиқармас, уларни баъзан жамиятдан қатъий норозиликка, баъзан эса умидсизликка олиб келар эди. Навоий Муфлисийнинг бу шеърларини унинг ижодидан характерли мисоллар тарзида келтириб, адабиётшуносликдаги ўзининг прогрессивигини яна бир марта кўрсатган.

Навоий «Мажолис»да фақирона турмуш кечириб, шеърларида ҳаётдан нолувчи кўп шоирлар ҳақида гапиради. Шундай шоирлардан бири Мавлоно Машрикийдур.

Навоий унинг «рўзгор шикоятида бир ободон шеъри бор»<sup>245</sup>, деб, ундан қўйидаги характерли байтни келтиради:

«Аз чист сурх панжай маржону пойи бат  
Гар хун бажои об равон нест дар биҳор»<sup>246</sup>.

Таржимаси: «Маржон панжасининг ва ўрдак оёғининг қизиллиги дарёларда сув ўрнига қон оққанидан бўлмай, нимадан бўларди».

<sup>243</sup> Танланган асарлар, З т., 34-бет.

<sup>244</sup> Уша китоб, З т. 34-бет.

<sup>245</sup> Уша китоб, З т., 47-бет.

<sup>246</sup> Уша китоб З т., 47-бет.

Мамлакатда давом этган тинимсиз ўзаро қонли уруш-жанжаллар, ҳоким синфларнинг халққа қилган жабр-зулмлари бу каби дардли мисраларни туғдирад әди. Навоий Машриқийнинг бу шеърига «ободон шеър» деб баҳо беради.

Мамлакатдаги бундай сиқиқ аҳвол фақат халқдан чиққан Машриқий каби шоирларнинг ҳаёти ва ижодига таъсир қилиб қолмасдан, кўзга кўринган олимларнинг ҳаёти ва фаолиятига ҳам чуқур таъсир қилиб, ўз изини қолдирган. Масалан, Мавлоно Муҳаммад Олим Улуғбек билан бирга ўқиган ва суҳбатдош олимлардан бўлиб, у сиёсий сабаблар билан Абусаид даврида Самарқанддан Ҳиротга сургун қилинган ва умрининг охиригача у ерда қолиб кетган. Навоий унинг тўғрисида ёзади:

«Мавлоно Муҳаммад Олим Самарқанд уламосидин-дур. Улуғбек Мирзо била ҳамсабақ ва мусоҳиб эрди. Аммо бағоят дилбар ва шўх табъ ва хийра киши эрди, баҳса кўп гўстохона сўзлар ва жавоблар айтур эрди. Салтанати азиммушшаъний таҳаммул қила олмай, Самарқанддин анга ихроj ҳукм бўлуб, Ҳирига келди ва мунда Мавлононинг мақдамин ғанимат туттилар ва сокин бўлди...»<sup>247</sup>.

Улуғбек ўлдирилгандан кейин аниқ фанлар соҳасида иш олиб борувчи олимларнинг фаолиятига ҳеч қандай ўрин қолмаган, Улуғбекни қуршаган олимларнинг кўплари тарқалиб, фаолиятсизликка учраб, баъзилари эса кучли таъқиблардан ўзини сақлаш учун чет мамлакатларга бош олиб кетган эдилар. Ҳиротда эса аниқ фанларга кам аҳамият берилган. Натижада Муҳаммад Олим кабилар ўз олимлик ишларини давом эттира олмай фақат иқтисодий жиҳатдан эмас, руҳий жиҳатдан ҳам азобланганлар. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Олим, гоҳо шеър билан ҳам шуғулланар экан, баъзи шеърларида унинг шахсий қайфияти жуда очиқ акс этди. Навоий унинг шеърларидан мисол учун қўйидаги байти танлаб келтиради:

«Мо сияҳ бахтему бад рўзemu, ахтар сўхта,  
Шамъи мақсуди ба умри худ шабе нафрухта»<sup>248</sup>.

<sup>247</sup> Танланган асарлар, З т., 19-бет.

<sup>248</sup> Уша китоб, 19-бет.

<sup>248</sup> Уша китоб, 19-бет.

Таржимаси: «Биз бахти қора, ёмон кунга қолган ва юлдузи куйган кишилармиз; бутун умримизда бирор кечада ҳам мақсадимизнинг чироғи ёнмагандур».

Даврнинг таниқли шоирларидан бири Бобо Шўрийда эди. Навоий Бобо Шўрийданинг талантига юқори баҳо беради. Навоий унинг ҳақида ёзади:

«Бобо Шўрийда қасидахонлиқға<sup>249</sup> маъруф ва машҳурдур. Табъ аҳлининг кўпи била мусоҳиб бўлубтур ва бордур ва табъида кўп чошни зоҳир бўлур»<sup>250</sup>.

Навоий Бобо Шўрийданинг қариликдан шикоят қилиб ёзган бир маснавийсидан қуидаги образли байтни танлаб мисол келтиради:

«Қадам шуд чун камону умр шуд шаст;  
Жавони ҳамчу тийр аз шасти ман жаст»<sup>251</sup>.

Таржимаси: «Бўйим камондай эгилди, умр олтмишга ётди; ёшлиқ ёйимдан ўқдай сакраб кетди».

Келтирилган байт Бобо Шўрийданинг юксак поэтик маҳоратидан, унинг ўзига хос поэтик дидидан дарак беради ва Навоийнинг унга берган баҳосини қувватлайди.

Навоий даври адабиётида бу хил ғамгинлик, дардмандлик, норозилиқ, афсус чекиш оҳанглари акс этган шеърлар кўп учрайди. Бу оҳангдаги шеърлардан Навоий, айниқса, Муҳаммад Али Жалойир (адабий таҳаллуси «Нисорий») нинг бир байтини маъқуллайди ва «бу матла» яхши воқе бўлубтур...<sup>252</sup> дейди, уни мисолга олиб келади:

«Касе ҳаргиз маро бегам надидаст,  
Чу ман ғамдидае ғам ҳам надидаст»<sup>253</sup>.

Таржимаси: «Ҳеч ким мени ҳеч қачон ғамсиз кўрматан, мендек ғамдидани ғамнинг ўзи ҳам кўрмаган».

Касби сипоҳийликдан иборат бўлган Муҳаммад Али Жалойирнинг бу шеъри билан «Мажолис»да Мавлоно Нурий каби кўп шоирларнинг шеърлари ҳамоҳанг. Бу, албатта, адабиётда тасодифий ҳол бўлмасдан, балки

<sup>249</sup> Биз юқорида бу ўриндаги «қасидахонлиқға» сўзининг «Мажолис»нинг бошқа баъзи нусхаларида «Қиссаҳонлиқға» бўлиб келишини айтган эдик.

<sup>250</sup> Танланган асарлар, З т., 88-бет.

<sup>251</sup> Танланган асарлар, З т., 88-бет.

<sup>252</sup> Уша китоб, 116-бет.

<sup>253</sup> Танланган асарлар, З т., 116-бет.

бунинг ўша бўғиқ феодал жамиятда чуқур социал томирлари бўлган.

Худди шунингдек «Мажолис»да паришонлик, ўйчанлик, маюслик, гоҳо бутунлай умидсизлик, тарки дунёчилик кайфиятларини акс эттирувчи шеърлар ҳам жуда кўп. Бу хил шеърларни ёзишга ҳам, шубҳасиз, турмуш шоирларни илҳомлантирган. Навоий Мавлоно Қабулийнинг шу мазмундаги бир байт шеъри ҳақида «бунда ўз ҳасби ҳоли воқе» бўлубтур ҳам деса бўлур»<sup>254</sup> деб ёзади. Биз Қабулийнинг ўзи ҳақида қуйидагиларни ўқиймиз:

«Мавлоно Қабулий Қундуздан дурур. Хуросонга келгандা боиси таҳсил қилурни зоҳир қилди. Чун димоғида бирор нима парешонлик бор ва таврида лавандлиқ, ул муддаоси яхши мұяссар бўлмас»<sup>255</sup>. Сўнг Навоий унинг шу байтини мисол келтиради:

«Хона, э оқил, чи кор ояд мани девонаро,  
Чун намедонам мани девона роҳи хонаро»<sup>256</sup>.

Шеър таржимаси: «Эй ақт эгаси, мен девонага уйнинг нима кераги бор? Чунки мен девона уйга борар йўлни ҳам билмайман».

Мавлоно Моний<sup>257</sup>, Мавлоно Салимий<sup>258</sup>, Мавлоно Дарвеш Деҳагий шеърлари ҳам шундай ва шунга яқин мазмундадир.

«Мажолис»га кирган шоирларнинг аксарият шеърлари жаҳон адабиётининг ўлмас мавзуларидан бири муҳаббат мавзуидадир. Муҳаббат мавзуи Навоий даври адабиётидан катта, муҳим ўрин эгаллаган. Шу давр адабиётининг пешқадам шоирлари Жомий билан Навоий ҳам бу мавзуга ўз ижодларидан тегишли жой берганлар.

Навоий ўз танқидчилигида ҳам ўз ижодидаги сингари илоҳий мажозий муҳаббатни эмас, дунёвий, ҳаётий муҳаббатни куйлаш тарафдори бўлган. Чунки муҳаббат, муҳаббат ҳақида ёзилган яхши асар, хусусан шеър оғир ҳаёт шароитида кишига севинч, ором бағишлайди, яшашга илҳом беради. Худди шунинг учун ҳам Навоий Мав-

<sup>254</sup> Танланган асарлар, З т., 75-бет.

<sup>255</sup> Ўша китоб, 75-бет.

<sup>256</sup> Ўша китоб, 75-бет.

<sup>257</sup> Ўша китоб, З т., 74-бет.

<sup>258</sup> Ўша китоб, 72-бет.

лоно Шаҳидийнинг қўйидаги шеърини «яхши воқе» бўлубтур»<sup>259</sup> дейди:

«Биё э ишқу, оташ зан дили афсурдаи моро,  
Банури хеш равшан кун чароғи мурдаи моро»<sup>260</sup>.

Таржимаси: «Эй ишқ, кел, бизнинг ҳилвираган кўнглиминизга ўт оч; ўз нуринг билан ўчган чароғимизни ёрут».

Кўп илғор шоирлар ўз шеърларида ҳақиқий инсоний муҳаббатни ҳамда ёрни ислом дини ҳамда у тарғиб қилган қонун-қоидаларга қарама-қарши ҳолда қўйиб куйладилар. Навоий бу тоифадаги шеърлардан мисол учун Мавлоно Ҳалвоийнинг шеърини олиб келади.

«Зоҳида, қиблан мо—абрўйи дилдор авло  
Туву масжидки туро рўй бадевор авло»<sup>261</sup>.

Таржимаси: «Эй зоҳид, бизнинг қибламиз — дилдорнинг қоши сендан ва масжиддан афзалдир. Сенинг юзингнинг деворга бўлгани афзалдир».

Бу шеър беихтиёр бизнинг хотирамизга Навоийнинг ўзининг қўйидаги рубоисини келтириши мумкин:

«Зоҳид, сенга ҳуру, менга жонона керак,  
Жанинат сенга бўлсун, менга майхона керак,  
Майхона аро соқию паймона керак,  
Паймона неча бўлса тўла ёна керак»<sup>262</sup>

Мавлоно Гадоий эса «Мажолис»да келтирилган байтида ёрни севиш идеясини янада юқори кўтаради:

«Дилбаро, сенсиз тириклик бир балойи жон эмиш.  
Ким анинг дарди қошида юз ўлум ҳайрон эмиш»<sup>263</sup>.

Навоий муҳаббат мавзуида ёзилган шеърлардан пессимистиқ, шаблон шеърларни эмас, умидлилик, шўхлик, хушчақчақлиқ, инсонпарварлик, вафодорликни тарғиб қилувчи, инсоний муҳаббатни чиндан ҳам улуғловчи шеърларни, оригинал шеърларни ёқлаган. Масалан, Навоий Нужумий деганнинг шеърини худди шунинг учун ҳам «яхши воқе» бўлубтур...»<sup>264</sup> дейди.

<sup>259</sup> Танланган асарлар, 3 т., 126-бет.

<sup>260</sup> Уша китоб, 126-бет.

<sup>261</sup> Уша китоб, 3 т. 54-бет.

<sup>262</sup> Танланган асарлар, 1 т., 157-бет.

<sup>263</sup> Уша китоб, 3 т., 85-бет.

<sup>264</sup> Уша китоб, 43-бет.

Боз ид омад, биё, жоноки, қурбонат шавам,  
Ҳамчу чашми гўсфанди кушта ҳайронат шавам»<sup>265</sup>.

Таржимаси: «Яна ҳайит келди, эй жоним, кел, қурбонинг бўлай; сўйилган қўйнинг кўзидай ҳайронинг бўлай».

Навоий талантли шоир Мирзобекнинг шеърини<sup>266</sup> ҳам худди шу сифатлари учун юксак баҳолаган. «Мажолис» да Субхий, Мөҳнатий, Офатий кабилардан келтирилган шеърлар ҳам шу хилдаги шеърлардир.

Мавлоно Субҳий:<sup>267</sup>

«Моҳи ман, имшаб ба нури хеш ин кошонар»  
Соз равшан, varna, оташ мезанам ин хонаро»<sup>268</sup>.

Таржимаси: «Эй ой юзлигим, бу кеча ўз нуринг билан бу кошонани равшан қил, бўлмаса унга ўт қўяман».

Мавлоно Мөҳнатий:<sup>269</sup>

Саҳар чу рўйи худ он моҳ дар ниқоб грифт,  
Фигон эзи халқ баромадки, офтоб грифт»<sup>270</sup>.

Таржимаси: «Саҳар пайтида у ой юзини никоблаганда халқ ўртасида «қуёш тутилди!» деб шовқин-сурон кўтарилди».

Мавлоно Офатий:<sup>271</sup>

Худо кунад баҳаёли ту ҳар замонам шод,  
Гар аз хаёли ту гардам жудо, худо накунод»<sup>272</sup>.

Таржимаси: «Худо сенинг хаёлинг билан мени ҳар замон шод қилсин, агар ҳаёлингдан айрулғудек бўлсам, худо сақласин».

<sup>265</sup> Уша китоб, 3 ., 43-бет. с

<sup>266</sup> Уша китоб 3., 61-бет.

<sup>267</sup> Субхий ҳақида Навоий «Мажолис»да ёзади: «Мавлоно Субхий Уба навоҳидисида Гўён чашмасида бўлур. Мавлоно Муҳаммад Бадахший воситаси била фақирга ошно бўлди. Шеърида хили чошли бор» (Танланган асарлар, 3 т., 78-бет).

<sup>268</sup> Танланган асарлар, 3 т., 78-бет.

<sup>269</sup> Мөҳнатий ҳақида Навоий «Мажолис»да ёзади: «Ул даги эмди пайдо шоирлардин дурур. Фақир они ҳануз кўрмаймен». (Танланган асарлар, 3 т., 86-бет).

<sup>270</sup> Танланган асарлар, 3 т., 86-бет.

<sup>271</sup> Офатий ҳақида . «Мажолис»да қўйидагиларни ўқиймиз: «Мавлоно Офатий Машҳадлиғдур, ҳалвогарликка мансуб қилурлар. Фақир они кўрмаймен, аммо эшитибмен». (Танл. асарлар. 3 т., 76-бет).

<sup>272</sup> Танланган асарлар, 3 т., 76-бет.

Хуллас, ўз давридаги адабиёт аҳлларига оталарча муносабатда бўлган Навоий ўз замондошларининг поэзия соҳасидаги ҳар бир катта ё кичик муваффақияти учун севинган.

Аммо умуман ўша давр адабиётининг лирика соҳасида қўлга киритган ютуқлари ҳам Навоийнинг талабини қондира олмади. Навоий танқидчилигининг қимматли томони шундаки, у ўз даври адабиётининг ютуқлари билан бирга нуқсонларини ҳам зийраклик билан кўра олди ва бунга ўз муносабатини ёрқин ифода этди. Бу камчиликларнинг асосийларидан бири формализмга берилиш бўлиб, жанрлар соҳасида бу ҳолни Навоий майда поэтик жанрлардан «Тарди акс», муаммо билан ўз замондошларининг керагидан ортиқ шуғулланишида кўрди.

Формализм тенденциясидаги шоирлар «Тарди акс», «Тарси» санъати деган шеърий шакллар билан ортиқча қизиқиб кетдилар. Аммо бу даврда, айниқса, муаммо шаклида шеър ёзиш кенг тарқалган эди. Фақат муаммо ёзиш билан шуғулланувчи қаламкашлар ҳам бўлар эди. Навоий «Мажолис»да шундай шоирлардан «пиримуаммо» деб ном чиқарган Мавлоно Муҳаммад Муаммоий, Мавлоно Муҳаммад Номий, Мавлоно Арғун, Мавлоно Омилий, Мавлоно Низом, Мавлоно Дарвеш Али, Мир Хусайн Муаммоий, Шайхзода Анзорий кабиларнинг исмларини зикр қилиб ўтади. Буларнинг аксарияти юқори табақа кишиларидир. Муаммо қоидаси бўйича, асосан, бир байт ёки бир тўртлик шеърдан бирон кишининг, ёки нарсанинг исми, бирон сўз чиқиши керак. Масалан, «Мажолис»да Хожа Муҳаммад Мужаллиднинг муаммосини кўрайлик:

Хар каж карда полон сўйи деҳ тоҳт  
Чарогиҳи деҳ аз гавон пардоҳт»<sup>273</sup>.

Таржимаси: «Эшак тўқимини қийшайтириб қишлоқ томон югорди. Қишлоқнинг ўтлоғи қора моллардан бўшади».

Бунда араб алфавити асосида ўқилганда ва текширилганда<sup>274</sup> «Журда» исми чиқади. Бу байтдан биз ҳеч қандай маъно, мазмун, мақсадни кўрмаймиз. Бу қуруқ бир шеърий топишмоқ холос. Бироқ муаммо устозлари

<sup>273</sup> Танланган асарлар, 3 т., 52-бет.

<sup>274</sup> Е. Э. Бертельс, «Навои», 45-бет.

муаммонинг қатъий шеърий, яъни «мавзун қалом» бўлишини талаб қилганлар. Мавлоно Муҳаммал Номий бундай бўлишига қарши чиққаんだ, муаммо назариячилари томонидан қаттиқ зарбага ураган. Навоий бу ҳақда ёзади:

«Бу фан устодлари иттифоқ била муаммо таърифин мундоқ қилибдурларким: «Мавзун қаломдурким, ишорат ва имо била андин от ҳосил бўлур» ва ул (Мавлоно Муҳаммад Номий — А. Ҳ.) дебдурким, «Мавзун» кайди таърифда хожат эмас ва ишорат била имо басдур. Ва мисол муни дебдурким бирорнинг оти «Садр» дур. Яна бирор сўрсаким, отинг недур? Айт! ул илик кўксига қўйса, далолат анга қилурким, оти «Садр» бўлғай. Ва бирор бир маҳзан бир ерда дағи қилди ва устида бир занг сарнинг ости, дақиқ табъ нигун зангдин канз вужудин таҳқиқ қилурким, ҳечқайсида не қаломнинг даҳли бор ва не назмнинг. Аммо фан донолари бу таҳай — юлин банг хаёлотиға ҳамл қилдилар». <sup>275</sup>

Муаммо билан Жомий ва Навоийлар ҳам шуғулланганлар. Ҳатто улар муаммо ҳақида қўлланмалар ҳам яратгандар. Аммо улар муаммо жанридан ҳам ўз илғор ғояларини, фикрларини ифодалаш учун усталик билан фойдаландилар. Ҳурматли ёзувчимиз ва олимимиз С. Айний «Алишер Навоий» китобида <sup>276</sup> бу ҳақда жуда яхши тўхтаган ва Навоий муаммоларидан жуда характерли мисолларни келтирган эди.

Аммо Навоий ва Жомий кетидан эргашиб, ижтимоий мазмунга эга бўлган муаммолар ёзувчи кишилар жуда оз бўлди. Муаммочиларнинг кўплари адабиётни тутруқсиз, ғоясиз шеърий парчалар билан тўлдириб юбордилар ва бекорчи феодаллар учун эрмаккагина ижод қилиб, ҳалққа, илғор адабиётга ҳеч қандай фойда келтирмадилар.

«Мажолис»да замонининг йирик музиканти устоз Қул Муҳаммаднинг «Нур» исмига ёзган муаммоси бизнинг диққатимизни ўзига тортиши мумкин:

«Хуш он мутрибки, сози худ навозад,  
Якеро аз наво хуш ҳол созад» <sup>277</sup>

<sup>275</sup> Танланган асарлар, З т., 104-бет.

<sup>276</sup> С. Айний, «Алишер Навоий», нашриёти давлати Тоҷикистон, Сталинобод — 1948, 133—134-бетлар.

<sup>277</sup> Танланган асарлар, З т., 108-бет.

Таржимаси: «Шундай созанда яхшики, созини чалиб, бирор кишини наво билан хушҳол қилса».

Устод Қул Муҳаммадга, Навоийнинг ўзининг айтишича ҳам,<sup>278</sup> бу мисолдан кўринишича ҳам, Навоийнинг таъсири жуда катта бўлган. Демак, Қул Муҳаммад ҳам биринчи навбатда ўз олдига «инсон»га хизмат қилишни қўйган.

Бу хил муаммоларни биз, у давр адабиётини текширганимизда, жуда кам учратамиз. Шунинг учун ҳам профессор Е. Э. Бертельснинг у даврда муаммочиликнинг адабиётда салбий роль ўйнагани ҳақидаги «Навоий» китобида ёзган<sup>279</sup> фикрларига умуман қўшилиш мумкин. Лекин профессор Е. Э. Бертельс ўз китобида муаммога Навоийнинг муносабатини тўлиқ очишга ҳаракат қилмаган. Навоий ўзи муаммо ёзib, бошқаларни ҳам муаммо ёзишга, унинг ўзига хос хусусиятларидан яширин фикрларни ифодалаш учун фойдаланишга ундар экан, лекин муаммо жанрида кўр-кўронга ёзишга, уни сунистеъмол қилишга қарши эди. Масалан, у «Мажолис»да муаммо ёзишни ўрнига қўя олмаган Мавлоно Бақоий ҳақида ёзади: «Мавлоно Бақоий камонгарликка машҳур дурур. Узини муаммоликка шуҳрат дағи берди. Аммо фақир ҳаргиз андин муаммоики, нимага ярагай эшитмадим»<sup>280</sup>

Навоий бундай шоирлардан қаттиқ ҳафа бўлар ва уларни койир эди. Шунинг учун ҳам Навоий «Мажолис»да айниқса Сайд Қутб Лакадангни<sup>281</sup> «Фарид» исмига ёзган муваффақиятсиз муаммоси учун қаттиқ танқид қиласди:

«Холиқам воҳид бувад оллоҳу акбар  
Зон мазиди аҳвал омад кўру-кар»<sup>282</sup>.

<sup>278</sup> Уша китоб, 108-бет.

<sup>279</sup> Е. Э. Бертельс, «Навоий», 46—47-бетлар.

<sup>280</sup> Танланган асарлар, З т., 74-бет.

<sup>281</sup> Танланган асарлар, З т., 70-бет.

Навоий «Мажолис»да Сайд Қутб Лакадангнинг ўзи ҳақида ёzáди: «Самарқандлиғдур: барча хўблукларда Сайд Қурозанинг (қаранг, Таил. ас., З т., 70-бет.) адили бўла олур, балки ортуғроқ Ҳирида эрди. Андин фасоде вужудга келдиким, қатл ҳукми бўлди. Басе заҳмат тортилди, то бандга қарор тутти, банддин қочиб, холо Самарқанддадур эштилурким, мажолисда Сайд Қуразо била мажолис оройдур ва анга мұттариз ва мажлис аҳлидин изо кўрмакта меҳтар шерик ва назмлардин ул нокасгинанинг майли муаммога кўпрак воқе бўлган учун бир муаммосин битилди».

<sup>282</sup> Танланган асарлар, З т., 70-бет.

Таржимаси: «Яратувчим биргина буюк оллодир; күр билан карнинг ғилайдан ортиқлиги ўшандан келган».

Навоий Сайд Қутб Лакадангнинг бу муаммосидан њеч қандай аҳамиятли маъно, завқ сезмайди ва унинг муаммоси ҳақида кесатиш билан: «Барча салоҳиятин ушбу муаммосидин эҳсос қиласа бўлур»,<sup>283</sup>— деб ёзади.

Адабиётнинг улуғ жонкуяри Алишер Навоий ҳамма жанрларнинг тараққиёти, ҳамма шоирларнинг ижодий мұваффақияти учун курашди. Аммо у олимларнинг, шоирларнинг, санъаткорларнинг ниҳоятда қийналиб ижод қилаётгандарини, уларнинг камситила ётганларини, гадой ҳолида турмуш кечира ётганларини ўз кўзи билан кўрар, улар тўғрисида:

Даҳр иши то ҳалқ ила бўлмиш стез,  
Хор дурур олиму жоҳил ази兹<sup>284</sup>

деб ёзиб, уларга ўз қўл остидаги маблағлардан ёрдам беришга интилар эди. Лекин ҳамма феодаллар ҳам бундай қилишни истайбермас, бу уларнинг ҳаётий манфатларига зид тушган бўлар эди. Шунинг учун ҳам улуғ шоир то жаҳонда зулмга асосланган жамият ҳукмронлик қиласар экан, бу аҳволга барҳам бериш мумкин эмас дейди:

Токи жаҳон зулмни қилмиш писанд,  
Ерга тушар мева, ёғоч сарбаланд.  
Разлға рифъат, билик аҳлиға ранж,  
Тоғ уза хорову, ер остида ганж<sup>285</sup>.

Лекин зулмга асосланмаган жамиятнинг қандай жамият эканлигини, унинг қачон пайдо бўлажагини уайта олмаган эди.

Адабий-ижодий ишнинг ўзига хос хусусиятлари. бунда мұваффақият қозонишининг энг зарур шартлари ҳақида 1905 йилдаёқ В. И. Ленин ўзининг «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» сарлавҳали мақоласида қуйидагиларни ёзган эди: «Бу ишда айрим шахсий қобилиятга, фикр ва хаёлга, форма ва мазмунга майдонни кенг очиб бериш мутлақо лозимлиги ҳам бешак

<sup>283</sup> Ўша китоб, З т., 71-бет.

<sup>284</sup> „Нәјретул-әбрег“, 88-бет.

<sup>285</sup> Ўша китоб, 88-бет.

ва бешубҳадир»<sup>286</sup>. В. И. Лениннинг айтганлари бизда социалистик тузум шароитида тўла амалга ошди. Совет маданиятининг энг муҳим қисми — бадий адабиёт тараққиёти учун улуғ Совет Иттифоқи Коммунистик партияси ва совет давлати узлуксиз равишда раҳбарлик ва ғамхўрлик қилмоқда. Совет ёзувчилари революциягача яратилган адабиётнинг, Навоий каби буюк сўз санъаткорларининг илгор традицияларини янада чуқур ўзлаштириб, шонли Коммунистик партиямиз кўрсатмаларига амал қилиб, Совет ёзувчиси деган номни юқори тутиб, адабиётимиздаги ўтмиш сарқитларига қарши изчил равишда кескин курац олиб бориб, адабиётимизни тинмай бойитмоқдалар. Навоий «Лайли ва Мажнун» достонининг охирида ўқувчига мурожаат этиб, унинг асарларига жиддий муносабатда бўлишни, тирноқ орасидан кир қидирмасликни, ундан фойдалана билишни сўраб ёзган эди:

Ҳарнеки ўқур тааммул этса,  
Деган ғаразим тахайюл этса,  
Айб истамак ўлмаса муроди,  
Бер борча ҳунар сори кушоди

Навоий асарларидаги ва қарашларидаги камчиликлар унинг яшаган ва ижод қилган даври, муҳити билан боғлангандир. Адабиётни ривожлантириш йўлида Навоий доим соф кўнгил билан объектив равишда ҳаракат қилди. Улуғ санъаткор адабиётшунос Навоий бу соҳада бизга шундай катта мерос қолдирганки, совет китобхонлари, совет ёзувчилари ва адабиётшунос олимлари унга марксча-ленинча назария билан тўғри ёндошиб, ундан тўғри ва тўла фойдалана биладилар.



<sup>286</sup> В. И. Ленин. Асарлар, X т., Узбекистон Давлат пашриёти, 1951, 33-бет.

## ХУЛОСАЛАР

Ишимизнинг охирида хулоса қилиб шуни айтиши-  
миз керакки, Навоийнинг адабий-бадиий меросини ўр-  
ганиш қандай катта аҳамиятга эга бўлса, унинг адабий-  
танқидий мероси ҳам шундай муҳим аҳамиятга эга.  
Навоий адабий танқидчилигига назар ташлаш, бу —  
Навоий даври адабиёти ва адабиётига, назар ташлаш  
демакдир. Навоий адабий танқидчилигини ўрганиш ўз-  
бек совет адабиёти ва адабий танқидчилигини янада  
ривожлантиришда маълум аҳамиятга эга.

Навоийнинг адабий танқидий меросини жиддий ўр-  
ганиш совет даврида совет олимлари томонидангина  
бошланди. Аммо бу соҳада шу вақтга қадар қилинган  
ишлар талабни тўла қондира олмайди.

Фактлар шуни кўрсатадики, ўзбек адабиётида адабий танқидчilik Навоийгача ҳам бўлган. Навоий ўзи-  
гача бўлган адабий танқидчilikning энг яхши томон-  
ларини ривожлантирди. Навоий яшаган даврда адабий танқидчilik адабий мажлислар, мунозоралар, муҳо-  
камалар, сұхбатлар шаклида, тазкиралар тузиш, фило-  
логик асарлар яратиш, мемуарлар ёзиш, асарларнинг солиширма текстларини тайёрлаш шаклларида, адабий асарларнинг таркибида синкетик ҳолда ўсади.

Навоий адабий танқидчилигининг илгариги адабий танқидchilikdan фарқи унинг эстетик танқид даражасига, яъни форма билан мундарижани биргаликда текшириш даражасига кўтарила бошлаганидадир. Навоийнинг адабий танқидchilik соҳасида яратган мероси ўз даврининг маҳсули бўлиб, маълум чекланишларга эга эди.

Навоийнинг адабий-танқидий қарашларини ўз ичига олган асосий асарлари —«Мажолисун-нафоис», «Хам-

са», «Муҳокаматул-луғатайн», «Хамсатул-мутаҳаййи-рин», «Муҳбубул-қулуб», «Мезонул-авзон», «Ҳазоинул-маони»дир. Булар орасида «Мажолисун-нафоис» алоҳида ўрин тутади.

Навоий адабий танқидчилигида илгари сурилган биринчи энг муҳим масала адабиётнинг ижтимоий роли, адабиётнинг халқчиллиги масаласи бўлиб, Навоий бунинг учун изчил равишда курашди. Навоий танқидчилигида илгари сурилган бошқа барча масалалар адабиётнинг ижтимоий аҳамияти ва халқчиллиги масаласидан келиб чиқади.

Навоий ўзбек тилининг ҳуқуқлари учун астойдил курашди. У ўзигача яратилган ўзбек тилидаги адабий меросни чуқур ўрганган ва унинг ижоди асосан шу меросдан ўсиб чиқсан эди. Навоий ўзигача яшаб ижод қилган ўзбек шоирлари меросининг энг муҳим социал қимматга эга бўлган томонлари деб, биринчидан унинг ўзбек тилида ёзилганини, иккинчидан унинг дунёвий мавзуларга юз ўғирганини кўрсатади ва бу мероснинг шу томонларига эътибор қилди.

Навоийнинг адабий-танқидий қарашларидағи энг муҳим масала адабий асарда форма ва мундарижа бирлиги, бунда мундарижанинг етакчилик роли учун кураш масаласидир. Навоий ўзигача яшаган ва ўзига замондош буюк сўз санъаткорларининг асосий муваффақиятини уларнинг ўз ижодларида шу бирликка интилишларида кўрди. У ўзи яшаган даври адабиётининг асосий нуқсонини эса аксарият ижодкорларнинг ўз асарларида шу бирликка, яъни ўз асарларининг гоявий-бадиий юксак бўлишига интилмаслигида кўрди.

Навоий ўз даврида адабий ижодда адабий традицияларнинг ролини, аҳамиятини энг яхши тушунган киши эди. У бадиий ижодда ёзувчи ўзигача адабиётла мавжуд бўлган илғор традицияларни пухта эгалламасдан туриб, новатор бўлиши, янгилик яратиши мумкин эмаслигини чуқур ҳис этди ва ўз ижодида ҳам шунга амал қилди.

Буюк шоир Навоий ўз адабий-танқидий қарашларида адабий маҳоратни эгаллаш масаласини ҳақиқий санъаткор бўлишнинг энг зарур шартларидан бири қилиб қўяди. Навоий ўз замондошларини адабий маҳоратни эгаллаш учун адабий традицияларни ўрганишга,

турмушни ўрганишга, халқ тишини ўрганишга, ижодий меҳнат билан астойдил шуғулланишга чақирди.

Навоий ижодкорнинг аҳлоқига ҳам катта эътибор берди ва ўз замондошларини юксак аҳлоқ эгаси бўлишга, халқ олдида ибратли кишилар бўлишига унади. У ўзи билан бир вақтда яшаган, паст аҳлоқли қалам аҳларини қаттиқ танқид қилас экан, улардаги бу камчилик уларнинг ижодига ҳам таъсир кўрсатганини қайта-қайта таъкидлаб ўтди.

Навоий ўз даврининг илфор идеялари — гуманизм, халқпарварлик, зулмга қарши кураш, адолатпарварликни куйлаган шоир бўлиб, унинг ижодида реалистик элементлар кучли эди ва ўз адабий қарашларида ҳақ-қонийлик учун курашар эди. Навоий ҳаққонийликни эгаллаш даражасини ёзувчи ижодининг реал турмуш билан қанчалик боғланишида кўрап эди. У Низомий, Саъдий, Хофиз, Лутфий, Жомий ижодларининг реалистик кучига юқори баҳо берди. Лекин Низомий, Хусрав Дехлавий, Жомий ижодидаги бу жиҳатдан юз берган баъзи изчилсизлик, узилишларни принципиаллик билан танқид қилди.

Навоий адабий жанрлар масаласига ҳам кенг тўхтади. У ўз ичига катта ижтимоий масалаларни олган эпик асарлар яратиш, эпик жанрни тараққий эттириш идеясини биринчи ўринга қўйди.

Навоий янги пайдо бўлаётган сатира жанрига ҳам катта аҳамият берди, бу жанрнинг реал турмушга яқинлигини алоҳида таъкидлади ва бу жанрда ижод қилган ўз замондошларини қўллаб-қувватлади.

Навоий лирика жанрининг ҳам муҳим жанр эканлигига ва бу жанрнинг ўзига хос хусусиятларига ҳам ўз танқидчилигидан етарли ўрин берди. Лекин Навоий бу жанрни ғоявий пуч, бадиий суст асарлар билан тўлдирувчи кўп замондошларини аёвсиз танқид қилди.

Умуман Навоийни унинг даври етиштирган адабий маҳсулотнинг ғоявий-бадиий савияси қониқтирмади. У давр адабиётининг нуқсонларига ҳам асосан ўша даврдаги мавжуд социал тузум сабабчи эди. Лекин Навоий адабий-танқидчилигининг тарихий чекланганлиги шундаки, у буни тушуниб етмади.

## МУҲИМ ТУЗАТИШЛАР

Бет	Юқори-дан	Пастдан	Босилган	Тўғриси
9	21	—	зарий	назарий
19	7	—	Ф. Э. пельс,	Ф. Энтельс,
26	2	—	Низомий,	Низомий
31	—	13	узмаслика	бузмасликка
35	12	—	Кимнинг	Кимининг
35	20	—	олади	олициали
44	—	2	қиллики	қил ики
52	—	16	халқ	хуяқ
57	13	—	тулун	тулун
67	9	—	тариқни	тариқни
88	2	—	ҳақида	ҳамда улардан
88	15	—	ифодалаш жиҳа-тидан	ифодалайдики, бу жуда
103	—	8	нуқта	нуқта
113	19	—	мусаммани мақ-сур назнида,	вазнила, „Садди Искандарий“ достонини эса мутакориби
			„Садди Искандарий“ достонини	мусаммани мақсур
137	—	18	эса мутакориби ларгина	лирагина
146	—	5	қилдилар	қилдирар
175	—	3	халқ	халқ арзига бекар-волик
183	7	—	қиёмат	қиёмат ташвиши